حکومەتی هەرێمی کوردستان — عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

ئابووری

بۆ پۆلی دوازدەهەمی ئامادەیی وێژەیی و بازرگانی

دانانی

د.محمد سلمان محمد	د. مصطفى احمد حبيب

علي عمر عبدالرحمن

پێداچوونەوەی زانستی

د.جودت جعفرخطاب	د.محمد شعبان حسن

عمر علي شريف

چاپی نۆیەم	٢٠١٥ زایینی	٢٧١٥ کوردی	١٤٣٦ کۆچی

سەرپەرشتی زانستی چاپ: عبید خضر فتح الله
سەرپەرشتی هونەری چاپ: عثمان پیرداود کواز
ئاری محسن احمد
نەخشەسازی بەرگ: زاگرۆس محمود عرب
نەخشەسازی ناوەڕۆک: ئاری محسن احمد

بەناوی خوای گەورە و میهرەبان

پێشەکی

ئەم کتێبە دوابەدوای کتێبەکانی ئابووری پۆلی دەیەم و یازدەهەم دێت بۆ تەواوکردنی ئەو بابەتە زانستیانەی تیایاندا هاتووە، تاوەکو بگونجێ لەگەڵ ئەو زانیارییە کەڵەکە بووەی لای فێرخواز هەیە لەبارەی بابەتەکانی ئابووری، ئاسۆیەکی گەش و رووناک لەبەردەم فێرخواز بکاتەوە، بەتەواوی لە چەمکە زانستی و نوێیەکانی ئابووری تێبگات. ئەم کارەش لەسەر راسپاردەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستان — ئێراق، بەڕێوەبەرایەتی پرۆگرامەکان دانراوە.

ئەم پەرتووکە لە لایەن لیژنەیەکی پسپۆڕ لە مامۆستاو شارەزایانی زانکۆکانی هەرێمی کوردستان وەزارەتی پەروەردە دانراوەو هەوڵ و ماندووبوونێکی زۆریان تێدا بینیوە بۆ ئەوەی ببێتە بابەتێکی پوخت و شیاو بۆ فێرخوازانی خۆشەویست و پانتایی بیریان فراوانتر بکاو زیاتر لە چەمکە ئابوورییەکان تێبگەن، بابەتەکانی ئەم پەرتووکە جۆرە بەیەکەوە تەواوکەری قۆناغەکانی دیکەی خوێندن و ئەمەش بۆ ئەوەی بۆ فێرخواز سوودمەندە، چونکە دەبێتە هۆی ئامادەسازییەك بۆ تێگەیشتن لە بنەما زانستییەکان و بانگراوندێکی فراوانیشە بۆ قۆناغەکانی زانکۆ تا کەڵکی لێوەربگرێ.

ئەم هەوڵەش سەربارێکی زانستییە کە لەلایەن پسپۆر و رۆشنبیرانی کورد دەدرێ بۆ بەهێزکردن و دەوڵەمەندکردنی کتێبخانەکانی هەرێم بە بابەتی زانستی کە بگونجێت لەگەڵ پێشکەوتنەکانی جیهان. هیواداریین توانیبێتمان سەرکەوتووبین لە گەیاندنی ئەم پەیامە مەزنەو بەدەستهێنانی ئامانجەکەمان لە دانانی ئەم پەرتووکەدا.

زۆر سوپاسی ئەو کەسانەش دەکەین کە بە پێشنیارو رەخنەی بونیادنەر بەشداری دەکەن لە کەمتر کردنەوەی هەڵەکان و پوختکردنی ئەم پەرتووکە..خوا پشتیوانە..

دانەران

بەشی یەکەم

داهاتی نەتەوەیی و بارگۆڕانی ئابووری

NATIONAL INCOME & ECONOMIC FLUCTUATION

پێشەکی:

لێکۆڵینەوەی داهاتی نەتەوەیی لە هەر کۆمەڵگەیەکدا بێت بە گرنگترین ئەو نیشانانە دادەنرێت کە وێنەیەکی ژمارەیی دەدات بە چالاکییە ئابوورییەکان، چونکە هەموو پەیکەربەندیی تەوژمە سەوداگەرییەکان دەخاتەڕوو کە لە نێوان یەکە ئابوورییەکاندا ئەنجامدەدرێن لەڕووی بڕیارەکانی بەرهەمهێنان و وەبەرهێنان و بەکاربردن و بەکارهێنان و پاشەکەوتەوە لە کۆمەڵگەکەدا، هەروەها داهاتی نەتەوەیی هەر وڵاتێك ئاستی ئابووری ئەو وڵاتە دەنوێنێت و ڕادەی پێشکەوتن و گەشەسەندنی دەردەخات بە بەراووردکردن لەگەڵ وڵاتەکانی تردا.

چەمکی داهاتی نەتەوەیی:

دەتوانین داهاتی نەتەوە لە ڕێگای سێ چەمکەوە پێناسە بکەین:

١- داهاتی نەتەوەیی بەپێی پاداشتەکانی خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان:

بریتییە لە سەرجەمی ئەو بەها نەختینەییانەی پاداشتەکانی خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان لە بەرامبەر بەشداریکردنیان لەبەرهەمهێنانی شمەك و کارگوزارییەکاندا لە ماوەیەکی دیاریکراودا کە بەزۆری ساڵێکە.

- ئەم پاداشتانەش ئەم شێوانەی خوارەوە وەردەگرێت:

أ- کرێ (Wages) و مووچە (Salaries) داهاتی کار دەنوێنێت.

ب- موڵکانە (Rent) داهاتی خانووبەرە و زەوی دەنوێنێت.

ج- سوو (Interest) داهاتی خاوەن سەرمایەکان دەنوێنێت.

د- قازانج (Profit) داهاتی ڕێکخەرەکان دەنوێنێت.

کەواتە (کرێ + موڵکانە+ سوو + قازانج = داهاتی نەتە نەتەوەیی)

٢- داهاتی نەتەوەیی بەپێی بەهای شمەك و کارگوزارییە تەواوەکان:

بریتییە لە سەرجەمی ئەو بەها نەختینەییانەی هەموو شمەك و کارگوزارییە تەواوەکان کە لە سەرجەم کەرتەکانی بەرهەمهێنانی ئابووری نەتەوەیی بەرهەمهێنراون لە ماوەی ساڵێکی دیاریکراودا.

بەرهەمی نەتەوەییش لە: کۆمەڵی جۆراوجۆر لە شمەك و کارگوزاری وەك ئۆتۆمبیل و ئامێر و مەکینەو قوماش و تەختە و کانزا و گۆشت و سەوزە و کارگوزاری جیاواز...هتد پێکدێت، بۆیە کارێکی گرانە بتوانرێت ئەو برە زۆر و ناچۆنییەکانە کۆبکرێنەوە بەمەبەستی پێوانەکردنی قەبارەی بەرهەمی نەتەوەیی، لەبەر ئەوە پارە بەکارهێنرا وەك یەکەیەکی پێوانەکردن تا بەهای ئەو شمەك و کارگوزارییانە دیاری بکات کە بەرهەمی نەتەوەیی پێك دەهێنن.

٣-داهاتی نەتەوەیی لە ڕووی خەرجکردنەوە (Expenditure):

سەرجەمی ئەو برە پارانەیە کە کەسەکان و یەکە ئابوورییە جۆراوجۆرەکان (میریی و کەرتی تایبەت) لە ماوەی ساڵێکدا بۆ کڕینی شمەك و کارگوزارییەکان خەرجی دەکەن.

داهاتی تاکەکەس: (Personal income)

ئەو پاداشتە نەختینەیی یان زیندەماڵییانەیە (یان هەردووکیان پێکەوە) کە تاکەکەس لە بەرامبەر بەشداریکردنی بیریی و بازوویی لە چالاکی بەرهەمهێناندا دەستی دەکەوێت.

دەتوانرێت جیاوازی لەنێوان دووجۆر لەو داهاتانە بکرێت کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دەستیان دەکەوێت و ئەوانیش (داهاتی دانەشکاو داهاتی ڕەخساوە).

- داهاتی دانەشکاو:

ئەو پاداشتانەیە کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دەستیان دەکەوێت پێش ئەوەی هیچ جۆرێك لە جۆرەکانی داشکاندنی بەسەردا هاتبێت.

- داهاتی ڕەخساو:

ئەو داهاتەیە کە ئامادەی هەڵسوڕانە و هەمان داهاتە دانەشکاوەکەیە، بەڵام باجی ڕاستەوخۆی لێدەرکراوە و کەسەکان لە بوارە جۆر بە جۆرەکان خەرجی دەکەن.

ئەو هۆکارانەی ئاستی داهاتی نەتەوەیی دیاری دەکەن:

ئاستی داهاتی نەتەوە و ڕادەی پەرەسەندنی پشت دەبەستێت بەم هۆکارانەی خوارەوە:

١. بڕ و جۆری دەرامەتە ئابوورییەکان:

بڕ و جۆری دەرامەتە ئابوورییەکان (سروشتی و مرۆیی) بەگرنگترین هۆکار دادەنرێن لە دیاریکردنی ئاستی داهاتی نەتەوە و توانای پەرەسەندنی، چونکە ئەگەر لە وڵاتێکی دیاریکراودا زەوی کشتوکاڵی باش و ئاوی زۆر هەبێت، ئەوە مانای ئەوەیە کە توانای پەرەپێدانی ئابووری لەو وڵاتە ئاسانتر دەبێت لە چاو دەوڵەتێك کە زەوییەکانی لەبار نەبێت بۆ کشتوکاڵکردن.

٢. شارەزایی هونەریی:

شارەزایی هونەری و ڕادەی کەڵك وەرگرتن لە پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا بووە بە دیارترین هۆکار لە دیاریکردنی داهاتی نەتەوە و خێرا پەرەسەندنی، چونکە ئەو لێکۆڵینەوانەی لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا ئەنجام دراون ئەوەیان دووپات کردۆتەوە کە وەبەرهێنان لە سەرمایەی مرۆییدا هۆکارێکە بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنان و پەرەپێدانی ئابووری.

هەر بۆیە نزمی ئاستی شارەزایی هونەریی لەو گرفتە سەرەکییانەیە کە ڕووبەڕووی دەوڵەتە دواکەوتووەکان دەبێتەوە لەکاتی هەوڵدانیان بۆ زیادکردنی بەرهەم و بەرهەمداریی و بەرزکردنەوەی ئاستی گوزەرانی گەلەکانیان.

٣. سەقامگیری ڕامیاری:

ئەزموونی زۆربەی دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان ئەوەیان سەلماندووە کە سەقامگیرنەبوونی باری ڕامیاری یەکێکە لەو هۆکارە گرنگانەیە کە دەبێتە کۆسپ لەبەردەم پەرەسەندنی ئابووریان، چونکە سەقامگیر نەبوونی ڕامیاری دەبێتە هۆی شلەژانی چالاکییە ئابوورییەکان و بێ هێزی و لاوازی هاندەر بۆ وەبەرهێنان، بەتایبەتیش لەکەرتی تایبەتی کە دەبێتە هۆی دابەزینی ئاستی بەرهەمهێنان و گەشەکردنی ئابووری.

٤- ڕامیاری ئابووری:

میری لە ڕێگەی ڕامیارییە ئابوورییەکانی(دارایی — نەختینەیی — بازرگانی) ڕۆڵێکی گرنگ لە زیادکردنی داهاتی نەتەوەیی و هاندان و ئاراستەکردنی وەبەرهێنان بۆ کەرتە جیاوازەکانی ئابووری دەبینێت کە لەگەڵ هێنانەدی ئاواتەکانی کۆمەڵگە و خۆشگوزەرانییاندا بگونجێت.

٥- ئاستی خستنەگەڕی بنەماکانی بەرهەمهێنان:

بەرهەمی نەتەوەیی کۆمەڵگە ناگاتە ئەوپەڕی قەبارەی بەرهەمهێنانی خۆی، ئەگەر ئاستی خستنەگەڕی هۆیەکانی بەرهەمهێنان کەمتر بێت، لە ئاستی خستنەگەڕی تەواوەتی خۆی، ئەمەش مانای بەفیڕۆدان و فەوتاندنی دەرامەتە ئابوورییە ڕەخساوەکانە، کە لەئەنجامدا دەبێتە هۆی لە دەستدانی دەرفەتی پێشکەوتن و پەرەسەندنی ئابووری.

بەرهەمی نەتەوەیی: (National Product)

سەرەتادا پێویستە بیرمان بێتەوە (**بەرهەمهێنان** Production) بریتییە لە دروستکردنی سوود یان زیادکردنیەتی و لەو چالاکییانەدا دەردەکەوێت کە مرۆڤ ئەنجامی دەدات بە ئامانجی پڕکردنەوەی پێداویستییە روو لە زیادبووەکانی خۆی. بۆیە (**هەرکارێك ببێتە هۆی دروستکردنی سوودێك و پێداویستییە مرۆییەکان پڕ بکەنەوە بەکاری بەرهەمهێن دادەنرێت هەرچەندە ئەگەر شێوەیەکی مادیشی نەبێت**، بۆ نموونە پزیشك و ئەندازیار و مامۆستا و پارێزەر....هتد) بە بەرهەمهێن دادەنرێن، چونکە سوودێك دەبەخشن و پێویستییەکی مرۆیی پڕ دەکەنەوە.

بەرهەمهێنانی شمەك و کارگوزارییەکان ئامانجێکی سەرەکییە کە مرۆڤ هەوڵ دەدات گەشەی پێبدات، چونکە پەرەسەندنی ئەم چالاکییە(بەرهەمهێنانە)یان دواکەوتنی ڕادەی پەرەسەندنی ئابووری نەتەوەیی دواکەوتنی دەستنیشان دەکات، هەروەها بەرزبوونەوەی ئاستی بەرهەمی نەتەوە و نزمبوونەوەی، بە ڕادەی گەشەکردن و پێشکەوتنی کەرتەکانی بەرهەمهێنانەوە بەستراوە.

بەڵام (**بەرهەمی نەتەوەیی**) زاراوەیەکە (**بە قەبارەی لێشاوی ئەو شمەك و کارگوزار ییە تەواوانە دەوترێت کە لە ماوەیەکی دیاریکراودا کە بە زۆری ساڵێکە بەرهەمهێنراون و پێشی دەوترێت (تەوژمی شمەك)**).

تێبینی ئەوەش دەکرێت کە بەرهەمی نەتەوەیی تەنها شمەك و کارگوزاری تەواو دەگرێتەوە(تەواو دروست کراو) کە ئاراستەی پڕکردنەوەی پێداویستیەکان کراوە، واتە شمەکە ناوەندییەکان و شمەکە نیمچە دروستکراوەکان ناگرێتەوە، ئەمەش بۆ ئەوەی دووربکەوینەوە لەو هەڵەیەی پێی دەوترێت دووجار حسابکردن، چونکە هەموو شمەکێك لە کاتی چالاکی بەرهەمهێنانیدا بە چەند قۆناغێکی جۆراو جۆردا تێدەپەڕێ لە سەرەتادا لە شێوەی یەکەمیدا کەرەستەی خاوە و دەگۆڕێت بۆ شمەکی ناوەندیی هەتا دەبێتە شمەکێکی تەواو دروستکراو، بۆ نموونە نان شمەکێکی تەواودروست کراوە و ئامادەیە بۆ بەکاربردن ، بەرهەمهێنانی نانەکە بەچەند قۆناغێکدا دەڕوات، لەسەرەتاوە گەنم وەك کەرەستەیەکی خاو و ئارد وەك کەرەستەیەکی ناوەندی لە بەرهەمهێنانی نانەکەدان و بۆ ئەوەی بەهای شمەکەکە لە جارێك زیاتر حساب نەکرێت، ئەوا بەرهەمی نەتەوەیی تەنها شمەکی تەواو دەگرێتەوە کە لە نموونەکەماندا نانەکەیە و لەپاشاندا ئەوانەی بەکارهێنراون لە بەرهەمهێنانی شمەکەکەدا دەچنە چوارچێوەی بەهای شمەکە تەواوەکە.

تێبینی: خزمەتگوزارییەکانی خوێندن و بەرگری و تەندروستی بە خزمەتگوزاری نیمچە دروستکراو دادەنرێن، چونکە پێویستییەکن لە پێداویستییەکانی چالاکی بەرهەمهێنان.

تەوژمی بەخولی داهات و خەرجکردن:

لە شیکردنەوەی چەمکی بەرهەمی نەتەوەییەوە بۆ دەرکەوت کە بەرهەمی نەتەوە بریتییە لە لێشاوێك لە شمەك و کارگوزارییە تەواو بەرهەمهێنراوەکان لەسەرجەم کەرتە ئابوورییەکاندا لە ماوەیەکی دیاریکراودا کە ساڵێکە و پێی دەگوترێ (**تەوژمی شمەك**).

لە بەرامبەریدا لێشاوێکی تر هەیە کە داهاتە دابەشکراوەکان (پاداشتەکان) دەنوێنێت کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان لە بەرامبەر چالاکی بەرهەمێنانیاندا وەریدەگرن و پێی دەوترێت (**تەوژمی نەختینەیی**). لامان گرنگە لەم برگەیەدا شارەزای جووڵەی بە خولی داهاتەکان ببین بەوەی کە پێدانی داهاتە لە کەرتی کارەوە (بەرهەمهێنان) بۆ کەرتی کەسەکان (بەکاربردن)، و خەرجیەکیشە بۆ کڕینی شمەك و کارگوزارییە بەرهەمهێنراوەکان لە کەرتی کەسەکانەوە بۆ کەرتی کار، ئەم لێشاوە نەختینەییە بەشێوەیەکی بازنەیی بەردەوام سوور دەخوات لە نێوان کەرتی کار کە داهات دروست دەکات بەوەی کە پاداشتی بنەماکانی بەرهەمهێنانە و لە نێوان کەرتی کەسەکان کە هەڵدەستن بە خەرجکردنی ئەو داهاتە بۆ کڕینی شمەك و کارگوزارییەکان کە کەرتی کار بەرهەمی هێناون.

وێنەی ژمارە (١) لێشاوی بەخولی داهات و خەرجکردن

لەشێوەی ژمارە (١) ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە کەرتی کەسەکان دوو رۆڵ (ئەرك) دەبینن لە چالاکی بەرهەمێناندا:

أ- بەشداری دەکەن لە چالاکی بەرهەمهێناندا، چونکە خۆیان خاوەنی بنەماکانی بەرهەمهێنانن.

ب- هەڵدەستن بەکڕین و بەکاربردنی شمەك و کارگوزارییە بەرهەمهێنراوەکان.

هەروەها کەرتی بەرهەمهێنانیش (کەرتی کار) دوو رۆڵ (ئەرك) دەبینن لە چالاکی بەرهەمهێنانەدا:

أ- بەرهەمهێنانی شمەك و کارگوزارییەکان و فرۆشتنیان.

ب- خستنەگەڕی بنەماکانی بەرهەمهێنان.

داهاتی نەختینەیی و داهاتی ڕاستەقینە

پێویستە جیاوازی لە نێوان دوو زاراوە بکەین کە بە بەردەوامی لە ناو شیکردنەوە ئابوورییەکاندا باس دەکرێن کە ئەوانیش(داهاتی نەختینەیی و داهاتی ڕاستەقینەیە).

- **داهاتی نەختینەیی** (Monetary income)

سەرجەمی ئەو پاداشتە نەختینەییانەیە کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان بەهۆی بەشداری کردنیان لە بەرهەمهێنانی شمەك و کارگوزارییەکاندا دەستیان دەکەوێت.

- **داهاتی ڕاستەقینە** (Real Income): بریتییە لە سەرجەمی ئەو شمەك و کارگوزارییانەیە کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان بە داهاتە نەختینەییەکانیان دەستیان دەکەوێت.

لەپێشەوە ئاماژەمان بەوەدا کەبەرهەمی نەتەوە لە کۆمەڵێك شمەك و کارگوزاری گەورەو جۆراوجۆر پێکدێت کە کۆکردنەوەو بژاردنیان قورس و گرانە بەهۆی زۆری پێوەر و کێشانەکانیان کە بەکاردەهێنرێت لە پێوانە کردنیاندا وەك (تەن و مەتر و دۆنم و سەعاتی کارو...هتد).

ڕاستیش نییە بوترێت کە داهاتی نەتەوەیی لەو کۆمەڵە زۆرانەی شمەك پێکدێت کەجۆراوجۆرو جیاوازن، بۆیە پارە بەکارهێنرا وەك یەکەیەکی پێوانەکردن بۆ دیاریکردنی بەهای داهاتی نەتەوە لەڕووی بەرهەمهێنانەوە.

داهاتی نەتەوەیش گوزارشت لە بەهای نەختینەیی هەموو شمەك و کارگوزارییە تەواو بەرهەم هێنراوەکان دەکات لەساڵێکی دیاری کراودا. بۆنموونە کە دەوترێت داهاتی نەتەوەیی لەعێراقدا بۆ ساڵی (٢٠٠٥)دەکاتە (٢٥٠٠٠٠ملیار دینار) ئەمە مانای ئەوەیە کەبڕی شمەك و کارگوزارییە بەرهەم

هێنراوەکان لەساڵی (٢٠٠٥) بەنرخی باو لەبازاڕەکاندا حساب کراوە لەو ساڵەدا، لەبەر ئەوەی بەهای پارەکە کراوە بەیەکەی پێوانەکردن جێگیر نییە، بەڵکو تووشی گۆڕان دەبێت بە(بەرزبوونەوەو نزمبوونەوە) لەگەڵ گۆڕانی ئاستی نرخی شمەك و کارگوزارییەکان و بەهای پارە (هێزی شت کڕین) بەرز دەبێتەوە لەگەڵ دابەزینی ئاستی گشتی نرخی شمەکەکان، هەروەها بەهای دادەبەزێت لەگەڵ بەرزبوونەوەی نرخی شمەکەکان، واتە پەیوەندییەکی پێچەوانە هەیە لەنێوان بەهای پارەو ئاستی گشتی نرخی شمەك و کارگوزارییەکان، بۆیە پارە بە پێوەرێکی ورد دانانرێت بۆ گەیشتن بەبەهای ڕاستەقینەی داهاتی نەتەوەیی، ئەمەش بەهۆی گۆڕانی هێزی شت پێ کڕینەکەی لە ماوەیەکەوە بۆ ماوەیەکی دیکە.

بەمەبەستی خۆلادان لەگۆڕانی بەهای پارە ژمارەی پێوانەیی نرخەکان[1] بەکاردەهێنین بۆ گەیشتن بە بەهای ڕاستەقینەی داهاتی نەتەوەیی (داهاتی ڕاستەقینەی نەتەوەیی) و دوورخستنەوەی کاریگەریی گۆڕانی نرخەکان لەسەر داهاتی نەتەوەییەوە ئەم هەنگاوانەی خوارەوە دەگرینە بەر:

١- دیاریکردنی ساڵێك لە ساڵەکان وەك (ساڵی بنەڕەت) کە ئەو ساڵە نرخ تاڕادەیەك تێیدا جێگیرەو نەگۆڕ بێت و لەپاشاندا نرخەکانی دەکرێت بەپێوەر، واتە نرخی ساڵەکانی دیکەی پێ دەپێورێت.

٢- بەکارهێنانی ئەم هاوکێشەیەی خوارەوە بۆ دۆزینەوەی داهاتی ڕاستەقینەی نەتەوەیی :

$$\text{داهاتی ڕاستەقینەی نەتەوەیی} = \frac{\text{داهاتی نەختینەی نەتەوەیی}}{\text{ژمارەی پێوانەکاری نرخەکان}} \times ١٠٠$$

١_ **ژمارەی پێوانەیی نرخەکان:** ساڵێکی دیاریکراو وەردەگیرێت و بڕەکانی ئەو ساڵە (ساڵی بنەڕەت)لێکدەدرێتەوە، هەروەها بەگوێرەی نرخەکانی ئەو ساڵە دیاریکراوەش بڕی ئەو شمەك و کارگوزارییانەش کە لەساڵەکانی دیکە بەرهەم هاتوون حیساب دەکرێن.

پێکهێنەرەکانی داهاتی نەتەوەیی:

بەگوێرەی ئەو پۆلێنکردنەی لەدەزگای ئاماری سەر بەنەتەوە یەکگرتووەکان کراوە، ئابووری نەتەوە لە سێ کەرتی سەرەکی پێکدێت و هەریەکەشیان لەچەند چالاکییەکی ئابووری پێکدێن و داهاتی نەتەوەش لەسەرجەمی بەرهەمی ئەم کەرتانە پێکدێت کەئەمانەن:

١- کەرتی شمەك ئامێز : پێکدێت لە:

أ- کشتوکاڵ و دارستان و ڕاوکردن.

ب- کانزاکاری و کانەبەرد: دەرهێنانی نەوتی خاو و کانزاکانی دیکەش دەگرێتەوە.

ج- پیشەسازییە گۆڕانکارییەکان : وەك پیشەسازییەکانی بەکاربردن و پیشەسازی شمەکی نیمچە دروستکراو.

د- کارەبا و گاز و ئاو.

هـ- دامەزراندن و بینا دروستکردن.

٢- کەرتی دابەشکردن: پێکدێت لە:

أ- گواستنەوەو هاتووچۆ و عەمبارکردن.

ب-بانکەکان و بیمەکردن و خانووبەرە.

ج- بازرگانی ناوخۆ و دەرەکی.

٣- کەرتی کارگوزاری: لە سەرجەمی کارگوزارییە کۆمەڵایەتی و گشتییەکان و کارگوزارییەکانی کەرتی تایبەت پێکدێت.

ڕێگەکانی حسابکردنی داهاتی نەتەوەیی:

لەم برگەیەدا باس لەسەر ڕێگەو شێوازە بەکارهێنراوەکانی پێوانەکردن و خەملاندنی داهاتی نەتەوەدا دەکەین کە بەکارهێنراون، بەپشت بەستن بەو داتا ئامارگیرییانەی کە تایبەتە بەداهاتی نەتەوە و چۆنیەتی هەڵسوڕاندنیان و لەم حسابکردنە ئاستی چالاکی ئابووری بۆ هەموو کەرتەکان ڕوون دەبێتەوە و ڕادەی گەشەکردن و پەرەسەندنیان نیشان دەدرێت، هەروەها ئەم حسابکردنە قەبارەی بەرهەمهێنان، قەبارەی خەرجی بەکارهێنان و وەبەرهێنان و قەبارەی مامەڵە لەگەڵ دەرەوە (بازرگانی دەرەکی) پیشان دەدات، لەلایەکی تریشەوە حسابکردنی داهاتی نەتەوە بەشداری دەکات لە بەهێزکردنی ئامرازەکانی شیکردنەوەی ئابووریدا کە توێژەری ئابووری پشتی پێ دەبەستێت لەشیکردنەوە و لێکدانەوەی دیاردەو گرفتە ئابوورییەکان و چارەسەرکردنیان.

ڕێگەی یەکەم: ڕێگەی بەهای زێدەدانراو یان بەرهەمی تەواوەتی: (Value Added approach)

پوختەی ئەم ڕێگەیە ئەوەیە کە هەموو شمەك و کارگوزارییە بەرهەم هێنراوەکان لەکەرتە ئابوورییە جۆراوجۆرەکانی (شمەك ئامێر – دابەشکردن – کارگوزاری) کۆبکەینەوەو بەها نەختینەییەکانیان بەپێی نرخی بازاڕ حیساب دەکەین:

> بەهای بەرهەمی هەمووەکی = شمەك و کارگوزاری بەرهەمهێنراو × نرخەکانیان
> واتە(بڕەکەی× نرخەکەی)

و لەدواییدا بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنان وەك كەرەستەی خاو و شمەكی نیمچە دروستكراو و وزە و..........هتد حساب دەکەین کە بەشدارییان کردووە لەچالاکی بەرهەمهێنانەکەدا و بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنان لەبەهای بەرهەمی هەمووەکی دەردەکەین دەگەینە بەهای زێدەدانراوی هەر کەرتێك، بۆیە دەتوانین پێناسەی (بەهای زێدەدانراو) بکەین بەوەی: **(جیاوازییە لەنێوان بەهای بەرهەمی هەمووەکی بۆ یەکەیەکی بەهەمداری و بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنان کە بەکارهێنراوە لە چالاکی بەرهەمهێناندا لەماوەیەکی دیاری کراودا (ساڵێك))**

بەهای زێدەدانراو= بەهای بەرهەمی هەمووەکی− بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنان

بەکۆکردنەوەی بەهای زێدەدانراوی هەموو کەرتە ئابوورییەکان (شمەك ئامێز – دابەشەکی – کارگوزاری) سەرجەمی داهاتی نەتەوەمان دەست دەکەوێت.
گەر وادابنێین لەکەرتی پیشەسازیدا پرۆژەیەکمان هەیەو قوماش بەرهەم دەهێنێت و بەهای بەرهەمی هەمووەکی ئەم پرۆژەیە (١٥٦٠٠ دۆلار) بێت و بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنانیش لەم چالاکی بەرهەمهێنانەدا بەم شێوەیە بووە:

بەهاکان بە دۆلار	داتاکان
١٠٠٠٠	کڕینی لۆکە
٢٥٠	تێچوونی گواستنەوەی لۆکە بۆ کارگە
٥٠	تێچوونی گواستنەوەی لۆکە چنراوەکان بۆکارگەی بۆیاخکردن
١٥٠	بۆیاخکردن و نەخشکردنی قوماشەکان
٥٠	وزە
١٠٥٠٠	بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنان

بەهای زێدە دانراو = بەهای بەرهەمی هەمووەکی − بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنان

= ١٥٦٠٠ − ١٠٥٠٠

= ٥١٠٠ دۆلار

لەمەشەوە بە دۆزینەوەی بەهای زێدەدانراوی هەموو کەرتەکانی ئابووری کۆکردنەوەیان بەهای داهاتی نەتەوەمان دەست دەکەوێت.

ڕێگەی دووەم: ڕێگەی داهاتی دابەشکراو (Income disturputed Approach):

ئەم ڕێگەیە لە حسابکردنی داهاتی نەتەوەدا پشت بە کۆکردنەوەی ئەو داهاتانەی دەبەستێ کە بەسەر هەموو خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دابەشکراوە، واتە کۆکردنەوەی دەسهاتی بنەماکانی بەرهەمهێنانە و داهاتی نەتەوەش بەم شێوەیەی خوارەوە دابەش دەکرێت:

أ– کرێ و موچە و پاداشتەکان: دەدرێت بە کرێکارەکان و کارگێڕییەکان و هونەرییەکان و کەسانی دیکە.

ب– موڵکانە و کرێ خانوو: دەدرێت بە خاوەن زەوی و خانووبەرەکان.

ج– سوو: دەدرێت لە بەهای بەکارهێنانی سەرمایەدا.

د– قازانج: داهاتی ڕێکخەر دەنوێنێت کە بەشدارە لە چالاکی بەرهەمهێناندا.

بە کۆکردنەوەی ئەم داهاتە دابەشکراوانەی گشت کەرتە ئابوورییەکان کە بەسەر خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دەبەخشرێتەوە لە ماوەی ساڵێکدا بەهای نەختینەیی داهاتی نەتەوەیی ئەو وڵاتەمان دەست دەکەوێت.

ڕێگەی سێیەم: ڕێگەی خەرجکردن (Expenditure Approach):

ئەم ڕێگەیە بە یەکێك لە ڕێگە سەرەکییەکانی دیاریکردنی داهاتی نەتەوەیی یاخود بەرهەمی نەتەوەیی دادەنرێت لە کۆمەڵگەداو تێڕوانین بۆ داهاتی نەتەوەیی لە گۆشەی خەرجکردنی کۆتایی بۆ شمەك و کارگوزارییە تەواوەکانی بەکاربردن و وەبەرهێنان لە ماوەیەکی دیاری کراودا (ساڵێك) کە کە لەلایەن کەس و دەزگاکانی میرییەوە خەرج دەکرێن، ئەم ڕێگەیە پێشی دەوترێت ڕێگەی بەکارخستن یان خەرجکردنی داهاتی ڕەخساو کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دەستیان دەکەوێت.

ئەم ڕێگایە خەرجییەکان لەسەر بنەڕەتی دوا بەکارهێنانیان حساب دەکرێت و خەرجییە ناوخۆییەکان دابەش دەکرێتە سەر چوار بنەمای سەرەکی و خۆی لەمانەی خوارەوەدا دەبینێتەوە:

أ– خەرجی بەکاربردن: ئەمەش خەرجی کەرتی خێزان دەگرێتەوە بۆ شمەکە تەمەنـدارەکان (ئۆتۆمبێـل – تەلـەفزیۆن – جلشـۆر... هتـد) و شمـەکی بەکاربردن(خۆراك – جلوبەرگ .... هتد).

ب– خـەرجی وەبـەرهێنانی نـاوخۆیی تایبـەتی: ئەمـەش خـەرجی کـەرتی بەرهەمهێنان دەنوێنێت لەسەر شمەکی بەرهەمهێنانی وەك ئامێر – مەکینە.

ج– خەرجی میری: دوو جۆر خەرجکردن دەگرێتەوە:

١– ئەو خەرجیانەی میری کە لە بەرامبەریاندا شمەك یان کـارگوزاری دەسـت دەکەوێت.

٢– ئەو خەرجیانەی میری کە لە بەرامبەریاندا هـیچ شمـەك و کارگوزارییـەکی دەست ناکەوێت.

د– پوختەی مامەڵە دەرەکییەکان: ئەمەش پوختەی ئەو مامەڵە دەرەکییانە دەنوێنێت کە دەوڵەت ئەنجامی دەدات لەگـەڵ دەوڵەتـەکانی تـردا بەشـێوەی (هاوردەو ناردەنی).

کەواتە: پوختەی مامەڵەی دەرەکی = نێراو – هێنراو

لێرەشەوە شارەزای ئەوە دەبین کە خەرجی نەتەوە(داهاتی نەتەوە) دەکاتـە سەرجەمی هەموو خەرجییەکانی هەر چوار کەرتەکانی (خەرجی بـەکاربردن+ خەرجی وەبەرهێنان + خەرجی میری + پوختەی مامەڵە دەرەکییەکان).

ئاستەنگەکانی حسابکردنی بەرهەمی ناوەخۆ (داهاتی نەتەوە):

لە کاتی خەملاندنی داهاتی نەتەوەدا شارەزایانی ئەم بوارە ڕووبەڕووی چەندین ئاستەنگ دەبنەوە کە خۆی لە جیاوازی دیاری کردنەکان دەبینێتەوە، وا لە خوارەوەش چەند ئاستەنگێك دەست نیشان دەکەین:

١- ڕێگاکانی ئامادەکردنی حسابی داهاتی نەتەوە لە کۆمەڵگەیەکەوە بۆ یەکێکی تر بە پێی شێوازی ئامادەکردنی حسابەکان لەلایەك و بە پێی ڕادەی بوونی داتا لەسەر مامەڵە ئابوورییەکان کە ئەنجام دەدرێت لە سەر چالاکییە ئابوورییەکانیان جیاوازە لە کاتی ئامادەکردنەکەدا لە لایەکی ترەوە.

٢- کەمی داتا ئامارگرییەکانی تایبەت بەداهاتی نەتەوە، چونکە هەندێك شمەك و کارگوزاری کە لە کۆمەڵگەدا بەرهەم دەهێنرێت ئەو داتا(زانیارییە) فەرمییانە نیشانیان نادات، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە دیاریکردنی داهاتی نەتەوە کەمتر بێت لە ڕاستییەکەی.

٣- بەرهەمهێنانی هەندێك کارگوزاری لەلایەن ئەندامانی کۆمەڵگەوە بەکاردەهێنرێت بێ ئەوەی بچێتە بازاڕ و بەهایان دیاری بکرێت وەك ئەو کارگوزارییە کەسییانەی کە ئەندامانی کۆمەڵگەیەك پێشکەش بە یەکتری دەکەن، وەك ئەو خزمەتگوزاری و کارەی ژنەکان لەماڵەوە دەیکەن، یان کاتێ جوتیارەکان بەشێك لە بەرهەمە کشتوکاڵییەکانیان بەکاردێنن و ئەم کارگوزارییانە حیساب ناکرێن، ئەمەش دەبنە هۆی ئەوەی ڕاستی خەملاندنی داهاتی نەتەوە کەمتر بێت.

٤- گرانی جیاکردنەوە لە نێوان شمەك و کارگوزارییە ناوەندییەکان و شمەك و کارگوزارییە تەواوە دروست کراوەکان وەك کارگوزاری دادگا و بەرگری و ئاسایش کە هەموویان کارگوزاری تەواو دروست کراون و بەهاکانیان بە پێی ئەو خەرجیانە دیاری دەکرێت کە دەوڵەت ئەنجامی داوە، بەڵام هەندێك لە

ئابووریناسەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە ئەمانە کارگوزاری ناوەندین و تەواو دروستکراو نین.

٥- هەندێك دەسهات هەیە کە خاوەنەکانیان وەری دەگرن بێ ئەوەی بەشداریان کردبێت لە بەرهەمهێناندا وەك بەخشینەکان و دیاریەکان و یارمەتییەکانی وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی بۆ پیرو پەککەوتەکان لەبەر ئەوە پێویستە لە داهاتی نەتەوەدا حساب نەکرێت، چونکە لە ڕاستییەکەی زیاتر دەردەکەوێت.

بارگۆڕانی ئابووری:

ژیانی ئابووری کۆمەڵگە نوێیە سەرمایەدارییەکان بەوە دەناسرێت کە تووشی بارگۆڕانی بەخول دەبێت لە بەرهەمهێنانی هەمووەکیدا، بەڵام ئەم بارگۆڕانە بەخولانە لە بیردۆزی ئابووریدا بایەخپێدانیکی ڕێژەیی کەمیان بەرکەوتووە تا ئەم سەردەمە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بارگۆڕانە بە خوولەکان لەکۆندا شوێنەواری کۆمەڵایەتی بەرفراوانی لێ نەکەوتەوە، بەڵام پاش جەنگی جیهانی یەکەم بێکاری بەردەوام (ماوەدرێژ) لە نێوان کرێکارەکاندا سەری هەڵدا.

لەو دەوڵەتانەی کە لەڕووی ئابوورییەوە پێشکەوتوون و ئەو بێکارییەی دوای جەنگی جیهانی یەکەم سەری هەڵدا بووە دیاردەیەکی جیهانی، جیهان لەسەروبەندی ماوەی نێوان ١٩٢٩ - ١٩٣٣ بێ بازاڕیەکی گەورەی بەخۆوە بینی کە بووە هۆی زۆربوونی ژمارەی بێکاران، هەر ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە لە سروشت و هۆکارەکانی بارگۆڕانی ئابووری بکۆڵنەوە و بەشێکی گەورەی نووسینە ئابوورییەکانیان بۆ تەرخان بکەن لە ماوەی ئەم پەنجا ساڵەی دواییدا.

پێناسەی بار گۆڕانی ئابووری:

مەبەست لە بارگۆڕانی ئابووری (ئەو قۆناغانەن کە چالاکی ئابووری گشتی بە بەرزبوونـەوە بێـت یـان نزمبوونـەوە پێـدا تێپـەڕ دەبێـت بـە گـوێرەی ئـەو گۆڕانانەی لـە خواسـت و خسـتنەڕووی هەمووەکیـدا ڕوودەدات، چـوار قۆنـاغ هەیە بۆ بارگۆڕانی ئابووری کە ئەمانەن ﴿وەستاوی ، بێ بازاڕی ، بوژانـەوە، برەوسەندن﴾.

قۆناغەکانی بارگۆڕانی ئابووری

١- قۆناغی وەستاوی (الركود) Recession :

مەبەسـت لـە وەسـتاوی کەمبوونـەوەی بەرهـەمی هـەمووەکی و داهـات و کارپێدان و ئاڵوگۆڕی دەرەکییە. بەزۆری شەش مانگ یان زیـاتر دەخایـەنێت و ئەم دۆخە بە کەمبوونەوەی چالاکی ئابووری دەناسرێت لە زۆربەی کەرت و چالاکی و بوارە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکاندا.

٢- قۆناغی بێ بازاڕی (الكساد) (Depression):

ئەم قۆناغە چالاکی ئـابووری و کۆمەڵایـەتی تیایـدا دەگاتـە نـزمترین ئاسـت پاش ئەوەی قۆناغی وەستاوی کە بـەردەوام دەبێـت و بـەوە دەناسـرێت کـە تێکڕایی بێکاری زیاد دەکات و بازرگانی تووشی بێ بازاڕی دەبێت و نرخەکان زۆر دادەبەزێت.

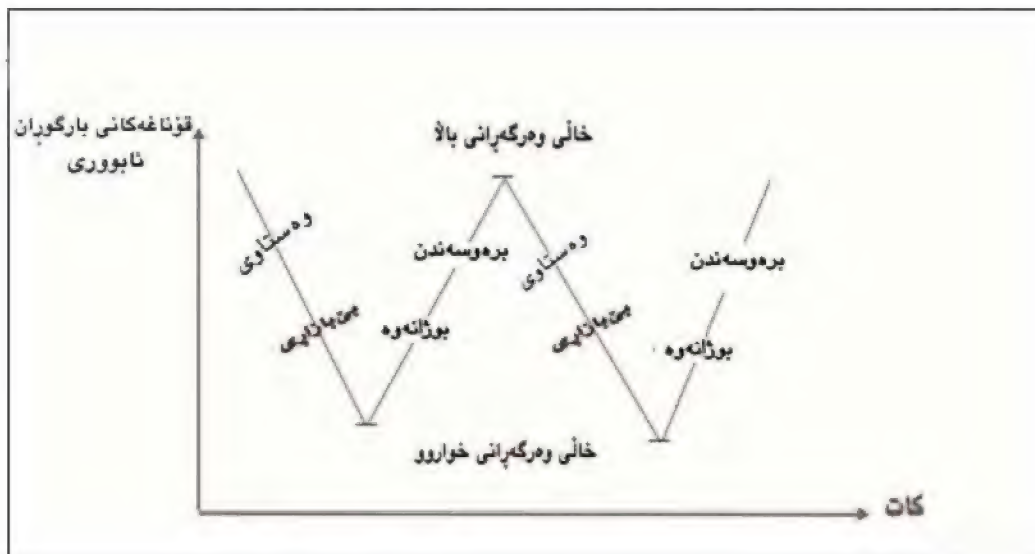
٣- قۆناغی بوژانەوە (الانتعاش): (Recovery)

پاش قۆناغی یەکەم و دووەم ئابووری نەتەوە دەست دەکات بە بوژانەوە بەهۆی رامیارییە ئابوورییە گونجاوەکانەوە کە ئابووری نەتەوە دەست دەکات بە بەرزبونەوەیەکی پلە پلە(لەسەرخۆ) و لەگەڵیدا قازانجی هەمووەکی و کارپێدان و کرێ و نرخی سوو زیاد دەکەن.

٤ - قۆناغی برەوسەندن (الازدهار) (Boom):

ئەو قۆناغەیە کە بەرهەمهێنانی تێدا دەگاتە بەرزترین ئاست پاش قۆناغی بوژانەوە و بە بەرزبوونەوەی ئاستی بەرهەمهێنان و کارپێدان و گەشەکردنی بازرگانی و بەرزبوونەوەی ئاستی داهات دەناسرێت یان قۆناغێکە کە هەموو هۆکارەکانی بەرهەمهێنان لە کار دەبن.

دەتوانرێت ئەم چوار قۆناغە بەم شێوەیەی لای خوارەوە وێنە بکرێت:

شێوەی ژمارە (٢) قۆناغەکانی بارگۆڕانی ئابووری

چەند نیشانیەکی سەرەکی بۆ دیاریکردنی ئەم قۆناغە ئابوورییانەدا بەکاردێن کە ئەمانەن:

أ- گۆڕان لە سەرجەم یان پوختەی بەرهەمی نەتەوە.

ب- گۆڕان لە تێکڕای بێکاری یان کارپێدان.

ج- گۆڕان لەئاستی گشتی نرخ بۆ سەرجەم شمەك و کارگوزارییەکان.

بەڵام لێکدانەوەی هۆکارەکانی بارگۆڕانی ئابووری دەتوانین لە دوو بۆچووندا کۆ بکەینەوە کە ئەمانەن :

- **بۆچوونی یەکەم (ئاراستەی یەکەم):**

بارگۆڕانەکە وا لێك دەداتەوە کە بەهۆی کەمی خواستی هەمووەکی و بەتایبەتیش خواستی بەکاربردنەوە دروست دەبێت، بەمانایەکی تر خەرجکردن بۆ شمەکی بەکاربردن کەمترە لەقەوارەی بەرهەمهێنان بەهۆی خراپ دابەشکردنی داهات و سامانەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی زیادە لەبەرهەمهێنانی شمەك و لەبەرامبەریدا خواستێکی کەم هەیە دروست ببێت، ئەوەش وا دەکات بێ بازاری ڕوو لەو شمەکە بکات و ئاستی بەرهەمهێنان کەم بێتەوە، لەکۆتاییدا دەبێتە هۆی لەکارخستنی بەشێك لەیەکەکانی بەرهەمهێنان و بەرزبوونەوەی تێکڕای بێکاری و لەپاشاندا وەستاوی و بێ بازاڕی دروست دەکات. ئەم بۆچوونە پێی دەوترێت (کەمبوونەوەی بەکاربردن)، (under consumption)، چونکە توانای شت کڕین بەبەردەوامی کەمترە لە قەوارەی بەرهەمهێنان.

بۆچوونی دووەم (ئاراستەی دووەم):

بارگۆڕانی ئابووری بەهۆی فراوانبوونی وەبەرهێنانەوە دروست دەبێت، چونکە وەبەرهێنەکان گەشبینن یان دڵفراوان و بەئومێدن و دیاری کردنەکانیشیان(خەملاندنیان) ورد نەبووە. ئەم فراوانکردنە دەبێتە هۆی دروستبوونی گرفتێك لە هاوسەنگی نێوان پاشەکەوت و وەبەرهێنان، ئەمەش دەبێتە هۆی دامەزراندنی دامو دەزگای بەرهەمهێنانی زۆر و لەپاشاندا فراوانبوون لە بەرهەمهێنانی شمەك و کارگوزارییەکان بەڕاددەیەك گەورەتر بێت لەقەبارەی خواست لەسەریان، ئەمەش بەدەرکەوتنی وەستاوی و بێ بازاڕی کۆتایی دێت.

لەوەی پێشەوە ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کەبارگۆڕانی ئاستی چالاکیە ئابوورییەکان ئەو دۆخە ناهاوسەنگییە دەنوێنێت کە لە نێوان داهاتی نەتەوە و خەرجی نەتەوەدایە، کاتێك داهاتی نەتەوە یەکسان بێت بە خەرجی نەتەوە ئەوا ئابووری نەتەوە لە **دۆخی هاوسەنگی** دا دەبێت(خواستی هەمووەکی یەکسان دەبێت بە خستنەڕووی هەمووەکی)، بەڵام ئەگەر قەبارەی خەرجی نەتەوە کەمتر بێت لە قەبارەی داهاتی نەتەوە ئەوا ئابووری لە **دۆخی داکشانەوە** دەبێت، بەڵام ئەگەر قەبارەی خەرجی نەتەوە گەورەتر بێت لە قەبارەی داهاتی نەتەوە ئەوا ئابووری لە **دۆخی بەرفراوانبوون** دا دەبێت(هەڵاوسان).

کەواتە بارگۆڕانی ئابووری کە چالاکیە ئابوورییەکان ڕووبەڕووی دەبنەوە لە ڕاستیدا دەرچوونی چالاکیە ئابوورییەکانە لەو دۆخی هاوسەنگییەی کە هەیەتی و ڕووەکانی ئەم بارگۆڕانانەش داکشانەوە و هەڵاوسانە کە دێینە سەر شیکردنەوە و چۆنیەتی چارەسەرکردنیان.

هەڵاوسان
INFLATION

پێشەكی:

هەڵاوسان بە یەكێك لە گیروگرفتە ئابوورییە سەرەكییەكان دادەنرێت كە لەم سەردەمەدا جیهان پێوەی دەناڵێت، سەرەڕای بایەخدانی ئابووریناسەكان بەم دیاردەیە هەتا ئێستا مشتومڕێكی زۆر هەیە دەربارەی هۆكارەكانی و كاریگەری ئابووریان لەسەر ڕژێمی ئابووری و باشترین ڕامیاری كە پێویستە پەیڕەو بكرێت تا زاڵ بین بەسەریدا یان چارەسەری بكرێت.

لەمڕۆدا هەڵاوسان شوێنێكی گەورەی دیاری كردووە لە لێكۆڵینەوەی زانستی ئابووریدا لەبەر چەند هۆیەك كە لە گرنگترینیان:

١. بیریی كلاسیكی (كۆن) هەمیشە هۆكارەكەی بە زۆربوونی بڕی دراو و بەرزبوونەوەی ئاستی گشتی نرخەكان دەبەستێتەوە، بێ ئەوەی ئاماژە بە هۆكارەكانی تر بكات.

٢- مەترسی لە كاریگەری هەڵاوسان لەسەر چالاكییە ئابووری و كۆمەڵایەتییەكان.

٣- هەڵاوسان پاش جەنگی جیهانی دووەم بووە بە دیاردەیەكی بڵاو لە زۆربەی دەوڵەتە پێشكەوتوەكان و تازەپێگەیشتوەكان دا.

پێناسەی هەڵاوسان:

(هەڵاوسان ئەو بەرزبونەوە بەردەوام و هەست پێكراوەیە لە ئاستی گشتی نرخەكاندا ڕوودەدات لە دەوڵەتێكدا لەوە دروست بووە كە خواستێكی زیاتر هەیە لەچاو خستنە ڕووی شمەك و كارگوزارییەكاندا لە ماوەیەكی دیاری كراودا كە لەشەش مانگ زیاترە).

یان ئەو زۆربوونی بڕی پارەیەیە کە بە ڕادەیەکە لەگەڵیدا بەهای پارە لە بازارەکاندا دادەبەزێت.

جۆرەکانی هەڵاوسان:

١- هەڵاوسانی خشۆك (هەڵاوسانی مام ناوەندی):

ئەو هەڵاوسانەیە کە نرخەکان بە تێکڕایەك زیاد دەکات ناگاتە ١٠٪ و زۆر لەسەرخۆ دەبێت لە زیادبوونەکانیدا.

٢- هەڵاوسانی سەرکێش:

ئەو هەڵاوسانەیە کە ئاستی گشتی نرخەکان بە تێکڕاییەکی زۆر بەرز زیاد دەکەن و تیایدا دەستاودەستکردنی دراو زۆر دەبێ و دراوەکان لە ئەرکی سەرەکی خۆیان دەوەستن کە کۆکەرەوەی بەهاکانن، ئەمەش دەبێتە هۆی هەرەسهێنانی سیستەمی نەختینەیی و نەمانی بەهای یەکەی دراو، وەك ئەوەی لە ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٢١ ڕوویدا ئەم جۆرەش بەزۆری بەستراوەتەوە بە هەلومەرجی شەڕ و شۆڕش و جێگیر نەبوونی باری ڕامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتی دەوڵەتەوە.

٣- هەڵاوسانی کپکراو:

بریتییە لە دانانی نرخ لەلایەن دەسەڵاتدارە بەرپرسەکانەوە و بارێکی کاتییە، چونکە یان ئەوەتا دەسەڵاتداران دەتوانن باری ئابووری ڕاست بکەنەوە بە کار ڕاپەڕاندنەکانیان لە ڕێگەی نرخی زۆرەملی و دابەشکردن بە کۆبۆن یان ئەوەتا بارەکە لە دەست دەردەچێت و هەڵاوسانەکە ڕوو لە زیاد بوون دەکات و زۆرجار ئاڵۆزتر دەبێت و دەگۆڕێت بۆ هەڵاوسانی سەرکێش.

٤- هەڵاوسانی بەخێرایی زیاد بوو:

بریتییە لە بەرزبوونەوەی نرخەکان بە تێکڕایەك کە زۆرترە لە تێکڕایی زیادبوونی هەڵاوسانی خشۆك، بەڵام ماوەی مانەوەکەی لە هەڵاوسانی خشۆك کەمترە.

هۆیەکانی هەڵاوسان:

١- هەڵاوسانی خواست: (Demand inflation)

ئەم جۆرەی هەڵاوسان لە ئەنجامی ئەوەوە پەیدا دەبێت کە قەبارەی پارە لای کەسەکان زۆر زیاد دەکات و قەبارەی شمەك و کارگوزارییەکانی رەخساوی کۆمەڵگە جێگیر دەبێت (ناگۆڕێت)، ئەمەش دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی نرخەکان بە شێوەیەکی بەردەوام و ڕوو لە زیادبوون هەڵاوسانێك دەهێنێتە کایەوە کە پێی دەوترێت **(هەڵاوسانی خواست)**. لەوانەیە لە گرنگترین ئەو هۆکارانەی ببێتە هۆی دەرکەوتنی ئەم جۆرە ئەوە بێت کە بە کورتهێنانی دارایی ناسراوە (ئەو دۆخەیە کە خەرجییەکانی گشتی زیاتر بێت لە دەسهاتی گشتی) و کاتێك میری چارەسەری ئەم کورتهێنانە دەکات لە ڕێگەی دەرکردنی دراوەوە لەلایەن بانکی مەرکەزییەوە ئەوا ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئابووری بە بڕێکی زۆری پارە تێر بکرێت (پارەدار بکرێت) کە لە بەرامبەریدا فراوانبوونێك لە توانای بەرهەمهێنانی وڵاتدا نایەتەدی، ئەم جۆرەی هەڵاوسان بە زۆری دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان دەگرێتەوە، چونکە ئەم دەوڵەتانە ناتوانن قەبارەی بەرهەم هێنراویان زیاد بکەن لە کاتی زیادبوونی خواستدا بەهۆی ئەوەی دەزگای بەرهەمهێنانیان نەرم نییە.

٢- هەڵاوسانی تێچوون (Cost puch inflation):

هەندێك جار بەرهەمهێنەكان ڕووبەڕووی زیادبوونێكی كتوپڕ دەبنەوە لە تێچوونی بنەماكانی بەرهەمهێناندا،ئەویش كاتێ خۆیان لەبەرامبەر سەندیكای بەهێزی كرێكارانی ببیننەوە كە توانای بەرزكردنەوەی ئاستی كرێی كرێكارەكانی هەبێت یان لەوانەیە نرخی هەندێ كەرەستەی خاو بە شێوەیەكی كتوپڕ بەرز بێتەوە، لە هەردوو دۆخەكەدا ئەمە كاریگەرییەكی ڕاستەوخۆ بەجێ دەهێڵێت لەسەر نرخی كۆتایی بەرهەم هێنراوەكان كە زیادبوونی تێچوون لە بنەماكانی بەرهەمهێناندا كە كاری تێكردون.

ئەم كاریگەرییەش هەستپێكراوتر دەبێت كاتێك زیادبوونی تێچوونی بەرهەمهێنان زۆر بێت، وڵاتانی ئەوروپا بە شێوەیەكی تایبەتی تووشی ئەم دۆخە هاتن كاتێك نرخی سەرچاوەكانی وزە چوار ئەوەندە زیادی كرد لە كاتی قەیرانی نەوت لە ساڵی ١٩٧٣دا، ئەمەش تووشی گێژاوی هەڵاوسانی تێچوونی كردن، چونكە زیادبوونی نرخی وزە كاری كردە سەر هەموو بەرهەم هێنراوەكان و نرخی دەرامەتەكان بە شێوەیەكی گەورە و بەردەوام زیادی كرد لە ماوەی ساڵانی ١٩٧٣-١٩٧٨. بێگومانی گرانە دەست بەسەر تێچوونەكان دابگیرێت ئەگەر لەو جۆرە بێت كە بنەماكانی بەرهەمهێنان لە دەرەوە هێنرابن، چونكە ئەو دەوڵەتە ناتوانێت نرخی دەرامەتەكان بە شێوەیەكی تەواوەتی كۆنترۆڵ بكات، هۆكاری ئەمەش ئەوەیە دەرامەتەكان هەر لە بنەڕەتەوە بەگرانی هێنراون.

٣- هەڵاوسانی هێنراو (Imported inflation)

ئەم جۆرەی هەڵاوسان لە ئابوورییە بچووكراوەكان و تازە پێگەیشتووەكاندا دەردەكەوێت و پێناسەش دەكرێت بەوەی كە (**ئەو زیادبوونە خێرا و**

بەردەوامەیە بۆ نرخی ئەو شمەك و كارگوزرابییە تەواوانەی لە دەرەوە هێنراون، وەك (جلوبەرگی ئامادەكراو، پێڵاو، خۆراكی ئامادەكراو) ، ئەمەش مانای ئەوەیە كـە دەوڵەت كۆمەڵێك شمەك و كارگوزاری دەهێنێتە ناوەوە كە خۆیان نرخەكانیان بەرزە و ناچارە لە بازاڕە ناوخۆییەكاندا بەو نرخە بەرزانە بیانفرۆشێتەوە)، ئەم دەوڵەتـە ناتوانێـت هـیچ ڕۆڵێكـی بەرچـاو ببینێـت لـە دیـاریكردنی نرخـی شمەكـە هێنراوەكاندا، لەبەر ئەوەی ئەم دەوڵەتە بەكاربەرێكی بچووكە و ناتوانێت كار بكاتە سەر قەوارەی بازاڕە جیهانییەكان و نرخەكانیان.

٤- هەڵاوسانی نەختینەیی:

هەروەك دەزانین زیادبوونی بڕی پارە لە كۆمەڵگە بێ ئەوەی زیادبوونی قەبارەی بەرهەمهێنانی شمەكی لەگەڵدا بێ دەبێتە هۆی زیادبوونی نرخـەكان و دواتـر دەبێتـە هـۆی دابـەزینی هێـزی كڕینەكـەی، ئەمـەش دەبێتـە هـۆی زیادبوونێكی لەناكاو لە دەستاو دەستكردنی ئەو دراوە، لە كۆتاییدا دەبێتـە هۆی بەرزبوونەوەی ڕوو لەزیادی نرخی شمەك و كارگوزارییەكان و هەڵاوسانی سەركێش دروست دەكات، چونكە خـەڵك پێشـبینی ئـەوە دەكـەن كـە هێـزی شت كڕینی دراوەكە زیاتر دابەزێت و بەخێراترین كات بیگۆڕنەوە بە دراوێكـی تر بەها جێگیر یان زەوی وزار یان زێڕ.

کاریگەرییە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی هەڵاوسان:

هەڵاوسان چەندین کاریگەری ئابووری و کۆمەڵایەتی لێدەکەوێتەوە، کە دەتوانین بەم شێوەیەی خوارەوە پوختەکانیان بخەینەڕوو:

١. هەڵاوسان لاسەنگی لە تەرازووی پارەدان دروست دەکات و بەرەو کورتهێنانی دەبات ، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە خواست زۆرە لەسەر هێنراوەکان و قەبارەی نێردراوەکان کەم دەکات، چونکە ئەو زیادەی هەڵاوسانەی لە خەرجی میرییدایە زیادبوونی خواستی لێدەکەوێتەوە کە تەنها شمەکە بەرهەم هێنراوەکانی ناوخۆ ناگرێتەوە، بەڵکو هێنراوەکانیش دەگرێتەوە، هەڵاوسانەکە بەرەو بەرزکردنەوەی تێچوونی بەرهەمهێنانی ئەو شمەکانەش دەچێت کە بۆ ناردنە دەرەوەن، ئەمەش توانای بەربەرەکانی لە بازاڕە دەرەکییەکاندا لاواز دەکات، بۆیە خواستی دەرەکی لەسەر کەم دەکاتەوەو کورتهێنان دروست دەکات بۆ تەرازووی پارەدان.

٢. بەردەوام بەرزبوونەوەی نرخەکان شڵەژان و پشێوی لە جێبەجێکردنی پرۆژە ئابوورییەکاندا دروست دەکات کە مەحاڵە بتوانرێت تێچوونی دامەزراندنی پرۆژەکان بەشێوەیەکی تەواوەتی دیاری بکرێت کە بەکارهێنراوەکانیان بە بەردەوامی لە کاتی جێبەجێکردنی پرۆژەکەدا بەرزدەبێتەوە، ئەمەش لە کۆتاییدا دەبێتە هۆی ئەوەی کە هەندێك لە کەرتەکان نەتوانن دەرامەتی پێویست پەیدا بکەن بۆ تەواوکردنی پرۆژەکانیان.

٣. هەڵاوسان دەبێتە هۆی ئەوەی کەسەکان متمانەیان بە دراوەکەیان بێهێز بێت و هاندەری پاشەکەوت کردنیشی لاواز دەبێت، چونکە ئەگەر بەهای پارە بەرەو دابەزینی بەردەوام ڕۆیشت، ئەوا ئەو ئەرکە لەدەست دەدات کە

کۆکەرەوەی بەهایە، ئەمەش حەزی هەڵگرتنی شمەکیان لەلا زیاتر دەکات بەرامبەر بە دراو، بەمەش ئارەزوویان زیاتر بەرەو خەرجکردنی بەکاربردن دەڕوات، ئەوەشی کە دەمێنێتەوە لە دراو دەیگۆڕنەوە بە زێڕ و ئەو دراوە بیانییانەی بەهاکانیان جێگیرە یان ئاراستەی کڕینی شمەکی تەمەن درێژ و زەوی وزاری دەکەن.

٤. هەڵاوسان دەبێتە هۆی دووبارە دابەشکردنەوەی داهات:

بەرزبوونەوەی ئاستەکانی نرخ دەبێتە هۆی دابەزینی هێزی کڕین لای ئەو کەسانەی داهاتەکانیان دیاری کراوە کە زۆرینەی کۆمەڵگە پێك دەهێنن لە کاتێکدا خاوەن زەوی و زار و خانوبەرە و پیاوانی کار کە کەمینەن لە کۆمەڵگەدا هەڵاوسانەکە دەبێتە هۆی زیادبوونی داهاتەکانیان و دابەش کردنەوەی داهاتەکە بە شێوەیەك دەبێت کە لە بەرژەوەندیان بێت.

چارەسەری هەڵاوسان:

دەتوانرێت بە چەند شێوازێکی جیاواز چارەسەری هەڵاوسان بکرێت کە گرنگترینیان ڕامیاری نەختینەیی و ڕامیاری دارایی و ڕامیاری دەستێوەردانی ڕاستەوخۆیە و ئەم ڕامیاریانەش خۆیان لەم کار ڕاپەڕاندنانەی خوارەوەدا دەبینێتەوە:

١- ڕامیاری نەختینەیی:

ئەو ڕامیارییەیە کە پەیوەندی بە دراو ودەزگای بانکەوە هەیە وکاردەکاتە سەر خستنەڕووی دراو تا قەبارەی هێزی شت کڕین فراوان بکات یان کەم بکاتەوە، وا لە خوارەوە بەکورتی باسی ئامرازەکانی ڕامیاری نەختینەیی دەخەینە ڕوو:

أ- نرخی سوو: ئەو نرخەیە کە بانکە بازرگانییەکان لەگەڵ کەسەکاندا مامەڵەی پێ دەکەن واتە ئەو نرخی سوووەیە کە بانکە بازرگانییەکان لە کاتی بەخشینی قەرزەکان و ئاسانکارییە متمانییەکاندا بۆ کەسەکان دەستیان دەکەوێت و ئەوەشە کە کەسەکان لە بەرامبەر پاشکەوتەکانیان لای بانکە بازرگانییەکان دەستیان دەکەوێت.

بانکە بازرگانییەکان پابەند دەبن بە بەرزترین ئاستی نرخی سووە کە بانکی مەرکەزی دیاری دەکات و لە کاتی هەڵاوساندا نرخی سوو بەرز دەکرێتەوە لەسەر سپاردەکان تا هانی کەسەکان و دەزگاکانی پێبدرێت بۆ دانانی پارەکانیان، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە گەورەترین ڕێژەی پارە لە بازاڕەکاندا بکێشێتەوە و لە بانکی مەرکەزیدا هەڵبگیرێت، بەڵام لەکاتی داکشانەوەدا بە پێچەوانەیە.

ب- ڕێژەی یەدەگی دراوی یاسایی (ڕێژەی یەدەگی نەختینەیی یاسایی):
بریتییە لەو ڕێژە پارەیەی کە پێویستە بانکی بازرگانی بەپێی یاسا لە بانکی مەرکەزیدا هەڵی بگرێت، ئەو ڕێژە پارەیەش هیچ سوودێکی ناچێتەسەر.

ئەوەی بەڵگە نەویستە ئەوەیە کە گۆڕانی ئەو ڕێژەیە کار دەکاتە سەر پاشماوەی هەر سپاردەیەك لای بانکی بازرگانی، لە پاشاندا کار دەکاتە سەر توانای ئەم بانکانە بۆ قەرزدان و دابینکردنی دراو بۆ دەستاو دەستکردن لە ئابووری نیشتمانیدا.

لێرەدا لەکاتی هەڵاوسان بانکی مەرکەزی هەڵدەستێت بە بەرزکردنەوەی ڕێژەیی یەدەگەکە بۆ ئەوەی قەبارەی پارەی ماوە لەلای بانکە بازرگانییەکان کەم بکاتەوە، بەمەش کار دەکاتە سەر قەبارەی قەرزدان و خستنەڕووی پارە لە گەڵیدا بەهای پارەکەش بەرز دەبێتەوە.

ج- کردارەکانی بازاڕی کراوە(لەسەرپشت): ئەمەش لەوەدا دەردەکەوێت کە بانکی مەرکەزی هەڵدەستێت بە کڕین یان فرۆشتنی قەباڵە میرییەکان بە ئامانجی ئەوەی ڕاستەوخۆ کاری بکاتە سەرقەبارەی یەدەگە نەختینەییەکان لای بانکە بارزگانیەکان.

لە کاتی هەڵاوساندا بانکی مەرکەزی ئەم قەباڵانە بە بانکە بازرگانییەکان دەفرۆشێت، ئەمەش دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی قەبارەی یەدەگە نەختینییەکان و کەمبوونەوەی تواناکانی قەرزدانیان، لە کۆتاییدا کەمبوونەوەی خستنەڕووی پارە.

٢- ڕامیاری دارایی:

مەبەست لە (ڕامیاری دارایی) لە دیاریکردنی سەرچاوە جیاوازەکانی دەسهات گشتییەکانی دەوڵەت و دیاریکردنی بایەخی هەریەکە لەو سەرچاوانە لەلایەك و لە لایەکی ترەوە دیاریکردنی ئەو ڕێگایانەی کە ئەم دەسهاتانەی پێ بەکار دەهێنرێت لە پارەدارکردنی خەرجییەکانی میریدا، گرنگترین ئامرازەکانی ڕامیاری دارایی ئەمانەیە:

أ- زیادکردنی باجەکان: باج یەکێکە لەو هۆپێناوانەی (ڕێگایانەی) کە بەکاردەهێنرێت لە ڕووبەڕووبونەوەی هەڵاوسان و بێ بازاڕی، جا ئەو باجە لەسەر داهاتی باجەکانی سەرشمەك و کارگوزرای سەپێنراو بێت. باج بە کاریگەرترین هۆپێناو دادەنرێت لە چارەسەرکردنی هۆکارەکانی هەڵاوساندا، لەبەر ئەوەی توانای شت کڕینی کەسەکان و دەستەکان کەم دەکاتەوە و کاردەکاتە سەر ئارەزووی بەکاربردن، پاشانیش کەمبوونەوەی خەرجی بەکاربردن، ئەمەش مانای ئەوەیە خواستی هەمووەکی کەم دەکات کە کارێکی ڕاستەوخۆی دەکردە سەر هەڵاوسانەکە.

ب- کەمکردنەوەی خەرجی میری: ئاشکرایە ئەو خەرجکردنەی کە میری ئەنجامی دەدات دوو جۆرن کە ئەمانەن: (خەرجی بەگەڕ — خەرجی وەبەرهێنان) سەرجەمی خەرجی میری بەشێکی گەورە پێك دەهێنێت لەسەرجەمی خەرجی هەمووەکیدا، لەبەر ئەوە کەمکردنەوەی خەرجی میری واتە کەمکردنەوەی خواستی هەمووەکی (خەرجی هەمووەکی) یە لەسەر شمەك و کارگوزارییەکان، ئەمەش دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی توندی هەڵاوسانەکە و کەمکردنەوەی کاریگەریە ئابوورییەکانی.

٣- رامیاری دەستێوەردانی ڕاستەوخۆ: مەبەست لەم ڕامیارییە ئەو کار ڕاپەڕاندنانەیە کە دەوڵەتەوە بەکاری دێنێ بۆ گۆڕینی هەڵاوسانی کراوە بۆ هەڵاوسانێکی کپکراو.

داكشانەوە: (Deflation)

داكشانەوە (دیاردەیەكی ئابوورییە كاتێك ڕوو دەدات كە سەرجەمی خەرجی بۆ كڕینی بەكاربردن و وەبەرهێنان (خواستی هەمووەكی) كەمتر بێت لە توانای بەرهەمداری بۆ ئابووری نەتەوەیی).

هۆكارەكانی داكشانەوە:

چەند هۆكارێك هەیە بۆ دەركەوتنی ئەم دیاردە ئابوورییە گرنگترینیان ئەمانەیە:

أ- هۆكارە سروشتییەكان: مەبەست لە هۆكارە دروست نەكراوەكانەكە و هیچ ڕامیارییەكی ئابووری میری لە پشتەوە نییە، وەك ئەو داكشانەوەیەی كە لە دەوڵەتێكدا ڕوودەدات بەهۆی ڕوودانی دیاردە سروشتییەكانی وەك بومەلەرزە و لافاو و گەردەلوولە كاولكارەكان كە كاردەكەنە سەر گشت جموجۆڵە ئابوورییەكان لەو دەوڵەتەدا.

ب- هۆكارە ئابوورییەكان: مەبەست ئەو هۆكارانەیە كە بەهۆی ڕامیارییە ئابوورییەكانەوە پەیدا دەبن كە میری پەیڕەویان دەكات، بۆ نموونە لەكاتی چارەسەری هەڵاوساندا، میری ڕامیارییەكی نەختینەیی تایبەت پەیڕەو دەكات ئەویش كەمكردنەوەی خستنەڕوو و دەستاو دەستكردنی دراوە، ئەمەش بۆ كەمكردنەوەی متمانەپێدان و قەرزەكانە، ئەگەر میری لەسەر ئەم ڕامیارییە بەردەوام بێت، ئەوا داكشانەوەی لێ دەكەوێتەوە یان ئەگەر میری بڕیار بدات دەرامەتە داراییەكان ڕابگرێت كە بڕیاریان لەسەر دراوە، ئەمەش بە مەبەستی كەمكردنەوەی نرخەكان و جێگیركردنی بەهای نەختینەیی بۆ دراوەكە.

ج- هۆکارە رامیارییەکان: جێگیرنەبوونی بارودۆخی رامیاری یان جەنگ دەبێتە هۆی نزمبوونەوەی ئاستی گوزەرانی دانیشتوان و کەمبوونەوەی خواستیان ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە کەرتی تایبەتیش بەهۆی خراپی بارودۆخەکەوە بەرهەمهێنانیان کەم دەکەنەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی زۆربوونی بێکاری و دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئابووری وڵات بەرەو داکشان و بێ بازاڕی بڕوات.

کاریگەری داکشانەوە:

١. داکشانەوە پاڵ بەبەرهەمهێنەکانەوە دەنێت بۆ کەمکردنەوەی بەرهەمهێنانیان و لەکارخستنی بەشێك لە وزەی بەرهەمداریان، ئەمەش دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی قەبارەی بەکارخستن و کەمبوونەوەی داهاتە دابەشکراوەکان و سەرەنجام دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی خواستی هەمووەکی و ئاستی چالاکی ئابووریش بەرەو خراپبوون دەڕوات تا دەگاتە قۆناغی بێ بازاڕی.
٢. بەرزبوونەوەی تێکڕای بێکاری و نزمبوونەوەی ئاستی بەرهەمی نەتەوە و داهاتی نەتەوەیی.
٣. لەوانەیە سەرهەڵدانی داکشانەوە پاڵ بە سەرمایەی نیشتمانییەوە بنێت بۆ وەبەرهێنان لە دەرەوە لە جیاتی بەکارخستنی لە ناوخۆدا.

چارەسەری داکشانەوە:

ئەو ئابوورییەی کە بە دەست داکشانەوەوە دەناڵێنێت (واتە کورتهێنانی قەبارەی خەرجی هەمووەکی لە ئاست بەرهەمی نەتەوەییدا) دۆخێکی ناهاوسەنگە و ئەو جیاوازییەی لە نێوان قەبارەی داهاتی نەتەوە و خەرجی نەتەوە دروست دەبێت پێی دەوترێت (کەلێنی داکشانەوە)، ئەگەر وا دابنێین

كه داهاتی نەتەوە(٢٥٠ مليۆن دۆلار) و (خەرجی نەتەوە ٢٤٠ مليۆن دۆلار) بێت ئەوا ئەو جياوازيەی كە دەكاتە(١٠مليۆن دۆلار) كەلێنی داكشانەوەكە دەنوێنێت.

لەكاتی چارەسەركردنی ئەم دياردەيەدا پێويستە ئاستی خەرجييەكان بەرز بكرێتەوە تا بگاتە ئاستی داهاتی نەتەوە، ئەوەش ئاستی هاوسەنگييەكەيە و دەتوانرێت ئەو زيادەيە لە قەبارەی خەرجييەكاندا بەم رێگايانە بهێنرێتەدی:

١. **فراوانكردنی خەرجييەكانی ميری (خەرجی بەگەڕ – خەرجی وەبەرهێنان):**

ئەم فراوانكردنە زيادكردنێك لە قەبارەی خواستی هەمووەكی دەنوێنێت كە دەبێتە هۆی كەمكردنەوەی كەلێنی داكشانەوەكە يان نەهێشتنی، چونكە كاتێ ميری هەڵدەستێت بەزيادكردنی خەرجييەكان واتە دابەشكردنی داهاتی نوێيە بەسەر هەندێك بنەمای بەرهەمهێنان واتە زيادكردنی توانای شت كڕينيان، ئەمەش كار دەكاتە سەر بەرزكردنەوەی ئارەزووی بەكاربردن و لە پاشاندا زيادبوونی خەرجكردن بۆ شمەك و كارگوزارييەكان و، ئەمەش قەبارەی خواستی هەمووەكی زياد دەكات.

٢. **كەمكردنەوەی باجەكان:**

كەمكردنەوەی باجەكان واتە زيادبوونی داهاتی ڕەخساوە بۆ خەرجكردن، چونكە ئەگەر ميری ئەم كارە ئەنجامبدات ئەوا بە شێوەيەكی ناڕاستەوخۆ دەبێتە هۆی زيادكردنی توانای شت كڕينی كەسەكان، ئەمەش مانای بەرزكردنەوەی ئاستی ئارەزووی بەكاربردن و زيادبوونی خەرجی بەكارهێنانە، لەمەشەوە كەمكردنەوەی باج يان نەهێشتنی دەبێتە هۆی زيادبوونی قەبارەی خواستی هەمووەكی، لە پاشاندا بچووكبوونەوەی كەلێنی داكشانەوەكە يان نەمانی.

٣. کەمکردنەوەی نرخی(سوو) لەلایەن بانکی ناوەندییەوە:

کاریگەرترین رێگەیە بۆ چارەسەرکردنی داکشانەوە، چونکە کەمکردنەوەی نرخی سوو دەبێتە هۆی هاندانی کەرتی تایبەت بۆ قەرزکردن و فراوانکردنی وەبەرهێنان و دامەزراندنی کارگەی نویٚ، بەمەش بواری کارکردن بۆ کرێکاران دەڕەخسێت و داهاتی نویٚ بەسەر خەڵکدا دابەش دەبێت و خواست زیاد دەکات و چالاکی ئابووری گەشە دەکات، وەك(ئەمەریکاو وڵاتانی ئەورووپا و ژاپۆن و زۆربەی دەوڵەتانی تری جیهان بۆ چارەسەرکردنی ئەم (داکشانەوە و بیٚ بازاڕییەی ئابووری جیهانی گرتەوە لە ساڵانی (٢٠٠٨) پەنایان بردە بەر (کەمکردنەوەی نرخی سوو).

پرسیارەکانی بەشی یەکەم

١. **پێناسەی ئەمانە بکە: (داهاتی راستەقینە – داهاتی تاکەکەس – داهاتی نەتەوەیی – بارگۆڕانی ئابووری – بەرهەمهێنان – هەڵاوسان – داکشانەوە).**

٢. **پێکهێنەرەکانی داهاتی نەتەوەیی کامانەن؟**

٣. **ئەو هۆکارانە دیاری بکە کە ئاستی داهاتی نەتەوەیی دیاری دەکات؟**

٤. **باس لە ڕۆڵی هەریەکە لە (کەرتی کەسەکان وکەرتی بەرهەمهێنان) بکە لە چالاکی بەرهەمهێنان؟**

٥. **ئەو گیروگرفتانە کامانەن کە تووشی شارەزاکان دەبن لە کاتی حسابکردنی داهاتی نەتەوەدا.**

٦. **بارگۆڕانی ئابووری پێناسە بکە و قۆناغەکانی بە هێڵکارییەوە دیاری بکە؟**

٧. **مەبەستمان لە (کەمبوونەوەی بەکاربردن) چییە؟**

٨. **مەبەستمان لەم زاراوە ئابوورییانە چییە؟**

(هەڵاوسانی هاوردە – بەهای زێدەدانراو – کەلێنی داکشانەوە)

٩. **جیاوازی نێوان ئەمانە بکە:**

أ– داهاتی نەتەوە و بەرهەمی نەتەوە.

ب– داهاتی نەختینەیی و داهاتی راستەقینە.

ت– هەڵاوسان و داکشانەوە.

پ– داهاتی دانەشکاو و داهاتی رەخساو.

١٠. **شوێنەوارە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی هەڵاوسان کامانەن؟**

١١. **هەڵاوسانی تێچوون چۆن لێك دەدەیتەوە؟**

١٢. **دیاردەی هەڵاوسان چۆن چارەسەر دەکرێت لەڕێگای (ڕامیاری نەختینەیی ڕامیاری دارایی)ەوە؟**

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
National Income	الدخل القومي	داهاتی نەتەوە
Personal Income	دخل الفرد	داهاتی تاکەکەس
National product	الناتج القومي	بەرهەمی نەتەوەیی
Production	الانتاج	بەرهەمهێنان
Monetary Income	الدخل النقدي	داهاتی نەختینەیی
Real Income	الدخل الحقيقي	داهاتی راستەقینە
Value Added	القيمة المضافة	بەهای زێدەدانراو
Input	المستخدمات	بەکارهێنراوەکان
Income Disturputed	الدخل الموزع	داهاتی دابەشکراو
Expendituer	الانفاق	خەرجی
Economic Fluntution	التقلبات الاقتصادية	بارگۆڕانی ئابووری
Recession	الركود	داکشانەوە
Depression	الكساد	بێ بازاڕی
Recovery	الانتعاش	بووژانەوە
Boon	الازدهار	برەوسەندن
Consumption	الاستهلاك	بەکاربردن
Inflation	التضخم	هەڵاوسان
Demand push in flation	تضخم الطلب	هەڵاوسانی خواست
Cost push in flation	تضخم الكلفة	هەڵاوسانی تێچوون
Imported inflation	التضخم المستورد	هەڵاوسانی هاوردە
Deflation	الانكماش	داکشانەوە

بەشی دووەم

بازرگانی

TRADE

سەرەتا :

پاش ئەوەی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی پێشکەوت و کەسەکان پسپۆڕیان وەرگرت لە بەرهەمهێنانی شمەکی دیاری کراودا دوو شت لایان دەرکەوت:

یەکەمیان: بڕی شمەکێکیان بەرهەم دەهێنا کە زیاتر بوو لە پێویستی خۆیەوە.

دووەمیان: پێویستیان بە شمەکێکی دیکە هەبوو کە پسپۆڕ نەبوون لە بەرهەمهێنانیدا، لە بەر ئەمە ئەو شمەکەی لە پێویستی خۆیان زیاتر بوو بیگۆڕنەوە بەو شمەکانەی کە پێویستییان پێیەتی یان (دەگمەنە). ئەم گۆڕانەی لە پەیوەندییە ئابوورییەکانی نێوان کەسەکان ڕوویدا سەرەتای دەرکەوتنی بازرگانی بوو لە کۆمەڵگە جیاوازەکاندا.

پێناسەی بازرگانی:

بریتییە لە کرداری کڕین و فرۆشتنی (ئاڵوگۆڕی) شمەك و کارگوزارییەکانە کەلە ناوخۆ یان لە نێوان دەوڵەتەکان ڕوودەدات، ئەوەی بەم کارە هەڵدەستێت پێی دەوترێت (بازرگان).

بازرگان: ئەو کەسەیە کە بە شێوەیەکی هەمیشەیی (بەردەوام) پیشەی بازرگانی بێت جا ئەو کەسە کەسێکی ئاسایی بێت یان مەعنەوی.

بازرگانیش دابەش دەکرێت بۆ دوو بەشی سەرەکی:

١-بازرگانی ناوخۆ: مەبەست لێی کرداری ئاڵوگۆڕ (کڕین و فرۆشتن)ە کە لەناو سنووری جوگرافی یەك دەوڵەتدا ئەنجام دەدرێت، دابەش دەکرێت بۆ دوو بەش:

أ- بازرگانی سەرجەم: ئەو کردارە ئاڵوگۆڕ کردنانەیە کە لە نێوان بازرگانەکان خۆیان دا ڕوو دەدەن و کڕین فرۆشتن تیایدا بە بڕی گەورەو زۆرە، نرخیش لە بازرگانی سەرجەم کەمترە وەك لە بازرگانی وردە.

ب- بازرگانی وردە (دانە): ئەو کردارانەیە کە لە نێوان بازرگانی وردەو بەکاربەرەکاندا ڕوو دەدات و کرداری کڕین و فرۆشتنەکەش بڕەکەی کەم و دیاری کراوە، نرخیش لە بازرگانی وردە زیاترە وەك لە بازرگانی سەرجەم هەیە.

٢- بازرگانی دەرەکی: ئەو کرداری ئاڵوگۆڕ کردنانەیە کە لە سنوورە نێو دەوڵەتییەکاندا ئەنجام دەدرێت، واتە: گۆڕینەوەی شمەك و کارگوزارییە لەنێوان دەوڵەتاندا، بازرگانی دەرەکی لە سادەترین شێوەیدا بریتییە لە کردارەکانی هێنان و ناردن ، کەواتە بازرگانی دەرەکی پێك دێت لە:

یەکەم: کۆمەڵەی نێردراوەکان (export) لە دوو بەش پێکدێن:

أ- نێردراوی شمەك یان نێردراوی بینراو:ئەو نێردراوە بینراون کە تاك دەتوانێ بیان بینێ وەك ئۆتۆمبێل و ئامێرو خواردەمەنی و جلوبەرگ.

ب- نێردراوی خزمەتگوزاری یان نێردراوی نەبینراو: لەو نێردراوانە پێکدێت کە تاکەکان ناتوانن بیانبینن وەك خزمەتگوزاری گەشتوگوزار و بانکەکان و گواستنەوە و میوانخانەکان.

دووەم: کۆمەڵەی هێنراوەکان (هاوردەکراو) (import) بەهەمان شێوە لە دوو بەش پێکدێت:

أ- هێنراوی شمەك یان هێنراوی بینراو.

ب-هێنراوی خزمەتگوزاری یان هێنراوی نەبینراو.

لەچەند رووێکەوە بازرگانی ناوخۆ لە بازرگانی دەرەکی جیاوازترە:

لێرەدا دەمانەوێت بەکورتی هۆکارەکانی جیاوازی نێوان بازرگانی ناوخۆو بازرگانی دەرەکی بخەینە روو کە ئەمانەن :

١- بازرگانی ناوخۆ لە نێوان کەسەکان و یەکە ئابوورییەکانی ناو یەك سنووری سیاسی (رامیاری) ئەنجام دەدرێت، بەلام بازرگانی دەرەکی لە نێوان ئەو کەس و یەکە ئابوورییانەدا ئەنجام دەدرێن کە سەر بە دەوڵەتی جۆراو جۆرن (جیاوازن).

٢- کەسەکان سەر بە چەند یەکەیەکی سیاسی جیاوازن و ملکەچی کۆمەڵێك یاساو رێسای جۆراوجۆرن و هەر دەوڵەتێك لەو دەوڵەتانەش رامیاری ئابووری تایبەت بە خۆی هەیە پەیرەوی دەکات و دەیەوێت چەند ئامانجێکی نەتەوەیی و نیشتمانی بەدەست بهێنێت وەك بەدیهێنانی خۆشگوزەرانی ئابووری بۆ هاولاتیانی خۆی، لەهەمانکاتدا میری ئەوە لەبەرچاو دەگرێت کە جیاوازی لە نێوان ئەو کەسانە نەکات کە هەلگری هەمان رەگەزنامەی ئەو دەوڵەتەن، بەلام سوورە لەسەر مامەڵەکردنی بیانییەکان بەشێوەیەك کە جیاوازە لەو مامەڵەیەی لەگەڵ هاولاتیانی خۆیدا دەیکات.

٣- جیاوازی سروشتی بازارەکان یەکێکە لە گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە کاریگەرییەکی ئاشکرای لەسەر سروشتی ئالوگۆری بازرگانی و جیاوازی

بازاڕەکـان لـە نێـوان دەوڵەتـەکان هەیـە، ئـەویش خـۆی لـە جیـاوازی حـەزو ئـارەزوو و تایبەتمەنـدی ژینگـەکانیان دەبینێتـەوە، ئەمـەش دەبێتـە هـۆی سەرهەڵدانی ناچۆنییەکی لە هەڵبژاردنی شمەك و کارگوزارییەکان، سـەرەڕای ناچۆنییەکی لە بـوونی بەربەسـتە سروشـتی و کـارگێڕی و ڕامیارییـەکان وەك دووری جـوگرافی کـە دەبێتـە هـۆی بەرزکردنـەوەی تێچـوونی گواسـتنەوەو کارڕاپەڕاندنــە کارگێڕییــەکان کــە دێتــە ڕێگــەی گواســتنەوەی شمەکــەکان لەڕێگەی سنووری ڕامیاری (وەك ئەو بەڵگەنامە تەندروسـتیانەی دەسـەلمێنن کە شمەکـە هێنراوەکـان دوورن لـە هـەموو نەخۆشـییەك و پیسـبوونێك) یـان بەربەستە ئابوورییەکانی (وەك ڕەسمی گومرگی) ئەمانـە هـەموو هۆکـارن بـۆ جیاکردنەوەی بازاڕەکان لە یەکتری٠

٤- جیاوازی یەکە نەختینەییەکان و سیستەمی بانکی لە نێوان دەوڵەتەکاندا

بـە هۆکـارێکی جیاکردنـەوەی دەوڵەتـەکان دادەنرێـت، هـەر وڵاتێـك ئـامرازی دارایی و بانکی و دراوی نیشـتمانی تایبـەت بـە خـۆی هەیـە کـە لـە وڵاتێکـی دیکەی جیا دەکاتەوە، ئەمەش لە ڕێگەی خۆیەوە دەبێتە هـۆی ناچـۆنییەکی جیاوازی لە بازرگانی ناوخۆو دەرەکی دا، چونکە لە کـاتی بـوونی پەیوەنـدی بازرگانی لەنێوان دوو دەوڵەتـدا ناچـارین کـرداری گۆڕینـەوەی دەرەکـی یـان گۆڕینەوەی دراو بە دراوێکی تر ئەنجام بدەین و ئەگـەرێکی گـەورە هەیـە کـە نرخـی دراو گۆڕینــەوە بگۆڕێـت یـان سەربەسـتی دراو گۆڕینــەوە بوەسـتێت ئەمــەش دەبێتــە هــۆی ئــەوەی کــە بازرگــانی دەرەکــی تووشــی مەترســی نەختینەیی بێت، کەئەمە لە بازرگانی ناوخۆدا نییە، چونکە لە سـنووری ئـەو دەوڵەتەدایەو یەك دراو بەکاردێت٠

٥- توانای گواستنەوەی کرێکار و سەرمایە لە ناوخۆ و دەرەکیدا جیاوازە، چونکە گواستنەوەی بنەماکانی بەرهەمهێنانی وەك کارو سەرمایە لە ئابووری نشتیمانی یان لە چوارچێوەی سنووری جوگرافی ولاتێك زیاتر سەربەست دەبێت، بەلام سەربەستی گواستنەوەیان لە نێوان دەولەتەکاندا دیاری کراو دەبێت، ئەمەش بەهۆی ئەو گیروگرفتانەوە دەبێت کە دێتە رێگەیان وەك گیروگرفتی کارگێری و ئەو گیروگرفتانەی کە پەیوەندییان بە جیاوازی زمان و نەریت و پەیوەندییە کۆمەلایەتییەکان و یاساکان هەیە کە رێگرن لەبەردەم گواستنەوەی کرێکار، سەرەرای ئەو تێچوونە زۆرەی کە پێویستە بۆ ئەو گواستنەوەیە لە دەولەتێکەوە بۆ دەولەتێکی تر.

سەرمایە بەئاسانی لە دەولەتێکەوە بۆ دەولەتێکی تر ناگوێزرێتەوە، چونکە خاوەن سەرمایەکان وەبەرهێنانیان لە ولاتەکانیان پێ باشترە لە ترسی ئەو بارگرژییە رامیاری و ئابوورییانەی کە لەوانەیە لە دەرەوە رووبدات، هەروەها بە ئاسانی دەتوانن سەرپەرشتی سەرمایەکانیان بکەن لە ولاتەکانیاندا.

هۆیەکانی دروستبوونی بازرگانی دەرەکی:

دوو هۆکاری سەرەکی هەیە بۆ دروستبوونی بازرگانی دەرەکی کە ئەمانەن:

۱- **هیچ دەوڵەتێك ناتوانێت پێداویستییەکانی خۆی پڕبکاتەوە:** گرانە بەدەرامەتە ناوخۆییەکان هەموو پێداویستییەکانی دەوڵەت پڕبکرێتەوە، بەتایبەتیش پاش زۆربوونی پێداویستییەکانی ئادەمیزاد و جۆراوجۆربوونیان و جیاوازی توانای دەوڵەتەکان لە دابینکردنی پێویستییەکان لە پاڵ جۆراو جۆری ئارەزووەکانی کەسەکاندا.

۲- **ئەو دەسکەوت و چاکانەی کە لە ئەنجامی بازرگانییەوە بەدەست دەهێنرێن:** دەوڵەت هەڵدەستێت بەناردنە دەرەوەی ئەو شمەکانەی کە زیادەیەکی رێژەییان هەیە و هێنانی ئەو شمەکانەش کە دەگمەنی رێژەییان هەیە.

گرنگی بازرگانی دەرەکی:

کەرتی بازرگانی بەبەشێکی گرنگی پەیکەربەندی ئابووری نەتەوە و بازرگانی دەرەکیش دادەنرێت، چەند گرنگیەکی گەورەی هەیە کە دەتوانین پوختەکەی بەم شێوەیەی خوارەوە بخەینە ڕوو:

۱- بازرگانی دەرەکی دەرفەت بۆ هەموو ولاتێك دەرەخسێنێت تا ئەو شمەکانە پەیدا بکات کە لای دەست ناکەوێت، جا بە هۆی بارودۆخی ئاو و هەواوە بێت یان بێ توانایی سروشتییەکەی ناتوانێ بەرهەمی بهێنێت.

۲- بازرگانی دەرەکی بە هۆکارێکی گرنگی ولاتە تازە پێگەیشتووەکان دادەنرێت کە هەوڵی پەرەپێدانی ئابووری دەدەن، چونکە بازرگانی دەرەکی دەرفەت بۆ ئەم دەوڵەتانە دەرەخسێنێت تا لە دەوڵەتە پیشەسازی و پێشکەوتووەکان قەرزیان دەست کەوێت، قەرزدانی

نێودەوڵەتیش شێوەیەکە لە شێوەکانی گواستنەوەی شمەك و کارگوزارییـە پێویستییەکانی وەك ئامێرو مەکینە کە بۆ هێنانەدی پەرەپێدانەکە گرنگە.

٣- بازرگانی دەرەکی بە سەرچاوەیەکی داهاتی زۆربـەی دانیشـتوان دادەنـرێ، جالـە رێگـەی ئـەو چـالاکیە ڕاسـتەوخۆیانەوە بێـت کـە پەیوەسـتە بـە کردارەکـانی هێنـان و ناردنـە دەرەوە بێـت، یـاخود لەڕێگـەی چـالاکییە یارمەتیدەرو تەواوکەرانەوەی وەك گواسـتنەوەو هـەڵگرتن و داگـرتن...هتـد بێت.

٤- بازرگـانی دەرەکـی ئامرازێکـە بـۆ نزیککردنـەوەی مـاوە دوورەکـان و سـنوورەکانی نێـوان دەوڵەتـەکان دەبڕێـت و بەتایبـەتیش لەسـایەی پێشکەوتنی هۆیەکانی گەیاندن و پەیوەندییە تەلدار و بێ تەلەکان.

بنەماکانی دروستبوونی پسپۆری نێو دەوڵەتی:

بنەڕەتی دامەزراندنی پسپۆربوونی نێو دەوڵەتی و پاشانیش ئاڵوگۆڕی لە نێوان دەوڵەتـەکان بـۆ چـەند هۆکارێك دەگەڕێتـەوە کـە دەتوانرێـت لەمانـەدا کۆیـان بکەینەوە:

١- ئاو و هەوا:

بە شێوەیەکی گشتی کەشو هەوا کاریگەری لە سەر تێچوونی بەرهەمهێنان و بە شێوەیەکی تایبەت خەرجییەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی هەیە، بۆ نموونـە گەرمی و تێکڕای بڕی باران بارین لە دەوڵەتێکەوە بـۆ دەوڵـەتێکی تـر جیـاوازە، بۆیـە ئەمـەش کاریگەرییـەکی بەرچـاوی لەسـەر بەرهـەمی کشـتوکاڵی دەبێـت، ئەمەش لەلایەن خۆیەوە ڕۆڵی دەبێـت لـە دیـاریکردنی پسـپۆربوون و ئـاڵوگۆڕی نێودەوڵەتیدا.

٢- ناچۆنیەکی لە دەرامەتە سروشتییەکان:

دەوڵەتان جیاوازییەکی گەورەیان لە نێواندا هەیە لەبارەی دەرامەتانەی کە سروشت پێی بەخشیوون لە زەوی کشتوکاڵی و کانزاکانی وەك ئاسن و مس و خەڵوز و نەوت، ئەو دەوڵەتانەی کە زەوی کشتوکاڵیان هەیە پسپۆر دەبن لە بەرهەمهێنانی چەند بەرووبومێکی کشتوکاڵی، وەك پسپۆربوونی کەنەدا و ئوستراليا لە گەنم و میسر لە لۆکەدا، ئەو دەوڵەتانەی کە کێڵگەی نەوتیان هەیە پسپۆڕ دەبن لە بەرهەمهێنانی نەوتدا، وەك عێراق و دەوڵەتەکانی کەنداوی عەرەبی.

٣- ناچۆنیەکی لەتوانا مرۆییەکان:

زۆری دەستی کرێکار لەو دەوڵەتانەی کە چڕی دانیشتوانیان زۆرە، دەبێتە هۆی زیادبوونی دەستی کرێکار و بەمەش نزمی کرێ دێتە کایەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی سەرکەوتنیان لە بەرهەمهێنانی ئەو شمەکانەی کە دەستی کاری زۆری پێویستە و دروستکردنیان ئاسانە و شارەزای هونەری و سەرمایەی زۆری ناوێت وەك پیشەسازی ڕستن و چنین لە هیندستان و پاکستان و میسر، بەڵام ئەو دەوڵەتانەی بەدەست کەمی دەستی کارەوە دەناڵێنن ئەوا خواست لەسەر دەستی کار، دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی کرێ، بەمەش ڕوو لە پسپۆربوونی ئەو پیشەسازییانە دەکەن کە سەرمایەی چڕی(زۆری) پێویستە، گەر کەرەستەی خاو و سەرمایەو شارەزای هونەرییان تێدا هەبێت وەك پسپۆربوونی بەریتانیاو ئەڵمانیاو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە بەرهەمهێنانی پاپۆڕ و شەمەندەفەر و ئۆتۆمبێل... هتد.

٤- ناچۆنیەکی لە بڕی سەرمایەی بەردەست:

سەرمایە هۆکارێکە بۆ ناچۆنیەکی بەرهەمهێنان لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر، هەندێك لەو دەوڵەتانەی کە پشتێنەیەکی (رەصیدێکی) گەورەی سەرمایەیان هەیە، وا چاوەڕوان دەکرێت ئەو وڵاتانە پسپۆر بن لە بەرهەمهێنانی شمەکی وەبەرهێنان وەك ئامێرو ئامرازەکان و شمەکەکانی دیکە کە سەرمایەیەکی زۆریان پێویستە، بەڵام سەبارەت دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان کە بەدەست دەگمەنی ڕێژەیی سەرمایەوە دەناڵێنن (جگە لەو دەوڵەتانەی نەوت دەنێرنە دەرەوە) ئەوا پێشکەوتنی پیشەسازییان بە شێوەیەکی تایبەتی تەگەرەی تێ دەکەوێت و ناچاریان دەکات پسپۆڕبن لەو پیشەسازییە سادەو ساکارانەی کە کرێکاری زۆریان پێویستە.

بیردۆزەکانی بازرگانی دەرەکی

١- بیردۆزی تێچوونە ڕەهاکان (لەباری ڕەها):
The Theory Of Absolute Costs

بازرگانی دەرەکی بەپێی بیروڕای (ئادەم سمث) کە خاوەنی ئەم بیردۆزەیە یارمەتی هەر دەوڵەتێك دەدات کە پسپۆر بێت لە بەرهەمهێنانی ئەو شمەکەدا کە بارودۆخی سروشتی و کەش و هەوا و ئادەمیزادەکانی لەبارە و بیگۆڕێتەوە بەو شمەکەی کە پێویستی پێیەتی و پسپۆر نییە تیایدا.

ئادەم سمث ڕوونی دەکاتەوەو دەڵێت: (کاردابەشکردنی نێودەوڵەتی دەوڵەت ناچار دەکات کە پسپۆر بێت لە بەرهەمهێنانی ئەو شمەکەی کە هەلومەرجە سروشتییەکان (خاك و ئاو و هەوا) و ئادەمیزادییەکان یارمەتی بدات کە باری ڕەهای هەبێت لە بەرهەمهێنانی داو ئینجا ئەو زیادەی لە پێویستییەکانی هەیە بیگۆڕێتەوە بەو شمەکانەی کە دەوڵەتەکانی تر لە پێویستی خۆیان زیاترە و هەمان لە باری ڕەهایان هەیە).

ئادەم سمث لە ڕوونکردنەوەکەیدا گریمانی ئەوە دادەنێت کە دوو دەوڵەت هەیە (ئینگلترا و هندستان) دوو شمەك بەرهەم دەهێنن ئەوانیش ڕستن و چنین و برنجە و تێچوونە ڕەهاکانیان (کاتژمێری کار) بەم جۆرەی خوارەوەیە:

دەوڵەت	برنج	ڕستن و چنین
ئینگلتەرا	٥٠	٤٠
هیندستان	٢٠	٨٠

له نموونەکەی سەرەوەدا دوو دەوڵـەت هەیـە کـە (ئیـنگلترا و هیندسـتان)ە و دوو شمەکی (برنج و رستن‌و چنین) هەیە و لە پێناو بەرهەمهێنانی یـەك یەکـە برنج لە ئینگلترا پێویستیان بە (٥٠ کاتژمێر کارە) و لە هیندستان پێویستی بە (٢٠ کاتژمێر کارە)، بەمەش تێچوونی بەرهەمهێنانی برنج لە ئینگلترا بـەرز تـرە بـە بـەراوردکردن لەگـەڵ هیندسـتان وەیـەك یەکـە لەرسـتن و چـنین دەتوانرێـت لـە ئیـنگلترا بـە (٤٠ کاتـژمێری کـارە) بەرهـەمبهێنرێت، بـەڵام لەهـەمان کاتـدا هیندسـتان پێویسـتی بـە (٨٠ کاتـژمێری کـارە)، لەمەشـەوە هیندستان نابێتە خاوەنی لـەباری رەهـا لـە بەرهـەمهێنانی رسـتن و چـنین دا واتە تێچوونی رستن و چنین لە هیندسـتان بـەرزترە بـە بـەراوردکردن لەگـەڵ ئینگلترادا.

٢- بیردۆزی تێچوونە رێژەییەکان (لەباری رێژەیی)

The Theory Of Comparative Costs

دیڤید ریکاردۆ ئەم بیردۆزەی بـەهۆی کاریگـەری بارودۆخـە ئـابووری و رامیارییـــەکانی ئینگلتـــەرای ســـەدەی نۆزدەهـــەم دارشـــتووە و ریکـــاردۆ بیردۆزەکەی لەسەر چەند گریمانێك بونیادناوە کە ئەمانەن:

أ- بوونی باری کێبڕکێی تـەواوەتی.

ب - خستنەگەڕی تەواوەتی لە هەردوو دەوڵەتەکەدا هەبێت.

ج - بەربەستی گومرگی لەنێوان دوو دەوڵەتەکەدا نەبێت.

د- تێچـــوونی گواســـتنەوە لـــەنێوانیان نـــەبێت و ئـــاڵوگۆڕکردن بەسەوداگەری (شمەك بە شمەك) بێت.

هـ- تەنها دوو دەوڵەت و دوو شمەك هەبێ.

ریكـاردۆ بیردۆزەكـەی لەرێگـەی ئـەم نموونەیـەوە ڕوونـی كـردەوە تێچوونی بەرهەمهێنان لەسەر بنەمای یەكەكانی كار دەبێت:

دەوڵەت	گەنم	لۆكە
عێراق	٨	٩
میسر	١٢	١٠

لەم نموونەیەی سـەرەوەدا ئـەوەمان بۆ دیـار دەكـەوێ كـە عێـراق لـە بەرهەمهێنانی هەردوو شمەكەكەدا لە باریەكی رەهای هەیـە، بـەلاّم میسـر لـە بەرهەمهێنان لە هیچ یەكێك لەو شمەكانـدا بـاری رەهـای نییـە، بـەلاّم ئەگـەر تێچـوونی بەرهـەمهێنانی دوو شمەكەكـە بـە یـەكتری بـەراوورد بكـەین لەیـەك ولاّتداو لەپاشـاندا تێچـوونی هـەر شمەكـە بـەجیا لـەنێوان هـەردوو ولاّتەكـەدا بـەراوورد بكـەین، دەبیـنین كـە تێچـوونی بەرهـەمهێنانی گـەنم لـەعێراق تـا ڕادەیەك كەمترە لەتێچوونەكەی لە میسر و تێچوونی ڕێژەیی لۆكە لە میسر تا ڕادەیەك كەمترە لە تێچوونەكەی لە عێراق و بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- لەمیسـر: بەرهـەمهێنانی تـەنێك گـەنم پێویسـتی بـە (١٢ یەكـەی كارە)، بەلاّم بەرهەمهێنانی تەنێك لۆكە پێویستی بە (١٠ یەكەی كارە).

تێچوونی ڕێژەیی بۆ لۆكە = $\frac{١٢}{١٠}$ = ١,٢٠ یەكەی لۆكە.

بەلاّم تێچوونی ڕێژەیی بۆ گەنم = $\frac{١٠}{١٢}$ = ٠,٨٣ یەكەی گەنم

واتە تا ڕادەیەك لۆكە هەرزانترە لە گەنم لە میسر.

٢- لەعێراق: بەرهەمهێنانی تەنێك گەنم پێویستی بە (٨ یەکەی کارە) و بەرهەمهێنانی تەنێك لۆکەش پێویستی بە (٩ یەکەی کارە).

تێچوونی ڕێژەیی بۆ گەنم = $\frac{٩}{٨}$ = ١,١٢ یەکەی لۆکە.

بەڵام تێچوونی ڕێژەیی لۆکە = $\frac{٨}{٩}$ = ٠,٨٨ یەکەی گەنم

واتە گەنم لە عێراق تا رادەیەك هەرزانترە لە لۆکە .

هەر بۆیە میسر لەبەرهەمهێنانی لۆکە پسپۆر دەبێت و عێراقیش لەبەرهەمهێنانی گەنم دا پسپۆر دەبێت و لەپاشاندا ئاڵوگۆڕ لەنێوانیاندا دێتە کایەوە.

ئەگەر وا دابنێین کە تێکڕای ئاڵوگۆڕ لە نێوانیاندا ١ گەنم = ١ لۆکە.

ئەوا میسر (١٧٪) یەکە گەنم قازانج دەکات بۆ هەر یەکەیەك لە لۆکە کە بەرهەمی دێنێ و بۆ عێراقی دەنێرێ، عێراقیش (١٢٪) یەکە لۆکە قازانج دەکات لە بەرهەمهێنان و ناردنە دەرەوەی هەر یەکە گەنمێك بۆ میسر.

بەمشێوەیە بەرژەوەندییەکی هاوبەش (قازانج) لە پسپۆربوون و ئاڵوگۆڕی نێودەوڵەتی دێتە کایەوە لەکاتی ناچۆنییەکی تێچوونە ڕێژەییەکان هەر چەندە ئەگەر هیچ یەکێکیان لە بارییەکی بێ هاوتاشیان نەبێت لە بەرهەمهێنانی شمەکێکی دیاری کراودا.

بازاڕی دراو گۆڕینەوەی بیانی : Foreign Exchange Market

(ئـەو بازاڕەیـە کـە کەسـەکان و دەزگاکـان و بانکـەکان کـرداری کـڕین و فرۆشتنی دراوی بیانی تیـا دەکـەن، بەمانایـەکی تـر بـازاڕی دراو گۆڕینـەوە پێناسـە دەکرێـت بـەوەی کـە سـەرجەمی خواسـت و خسـتنە ڕووی دراوە بیانییەکانە).

ئەرکە سەرەکییەکانی بازاڕی دراو گۆڕینەوە:

أ- گۆڕینـەوەی یـەکێك لـە دراوە نیشـتمانییەکان بـە دراوێکـی دیکـە: هـۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کـە خواسـت هەیـە لەسـەر دراوەکـەی دووەم (بیانییەکـە) کـە لـەوەوە دروسـت دەبێـت کـە ئـەو دراوە پێویسـتە جـا سەرچاوەی خواستەکە بۆ گەشتوگوزار یان بازرگانی یان بۆ وەبەرهێنان یـان بۆ چارەسەری نەخۆشی و مەبەستەکانی دیکـە وەك گێڕانـەوەی سـوودەکانی قەرز بێت.

ب - دڵنیـاکردن: ئـەرکی دڵنیاکردنـەوە بـە کـارێکی گرنگـی بـازاڕی دراو گۆڕینەوەی بیانی دادەنرێت، چونکە ماوەیەك هەیە لە نێوان ناردنی شمەکێك لەلایەن دەوڵەتێکەوەو هێنانی لەلایەن دەوڵەتێکی ترەوە، ئەم ماوەیـەش بـە مـاوەی گەیشـتن ناسـراوە و ئـەو ماوەیـەش پێویسـتی بـە دڵنیاکردنـەوە (پـارەدارکردن) هەیـە و ئەمـەش ئـەو ئەرکەیـە کـە بـازاڕی دراو گۆڕینـەوەی دراوی بیانی ئەنجامی دەدات.

هەروەها ماوەیەکی دیکە مامەڵە دەرەکییەکان هەیە کە بریتییـە لـەو مـاوەی کە کڕیار پێویستی پێیەتی بۆ دووبارە فرۆشـتنەوەی شمەکـەکانی لـەپێناوی ئەوەی بتوانێ بیدات، پێویسـتیی بـە پـارەدارکردن هەیـە واتـە پێویسـتی بـە

دڵنیاکردنـەوە هەیـە، هـەردەم نێـرەران(مصـدرون) مـاوەی سـێ مـانگ بـە هاوردەکاران دەدەن بۆ دانەوەی ئەو برە پارەیەی لە ئەستۆیانە.

ج – کرداری هاوسەنگ کردن: مەبەست لە کرداری هاوسەنگ کردن لە بـازاڕی دراو گۆڕینەوەدا کڕینی دراوەکانە لەو بازاڕەی کە نرخی دراوەکان تارادەیەك نزمە و فرۆشتنەوەی لە بازاڕەکانی تردا کە تارادەیەك نرخەکان تیایدا بەرزتر بێـت، ئـەم کردارانـەش بـە هەمیشـەیی ڕوو دەدات، چـونکە لەلایـەك گـۆڕانی ڕێژەیی هەیە لە نرخی بازاڕە نێودەوڵەتییەکانـدا و، لەلایـەکی تـریش بـەهۆی بوونی جامبازەکان لە بازاڕدا.

نرخی دراو گۆڕینەوە: (Exchange rate)

(بریتییە لە چەند دانەیەك لە دراوی نیشتمانی لەبەرامبەر نرخی یەك یەکە لە دراوێکی بیانی دەدرێـت) بـۆ نموونـە کاتێـك نرخـی دراو گۆڕینـەوە لـە نێـوان دۆلارو دیناردا دیاری بکەین دەکاتە ژمارەی ئەو دینارانـەی کـە پێویسـتن بـۆ کڕینی دۆلارێکی ئەمەریکی، ئەمەش مانای ئەوەیـە کـەکاتێك ١ دۆلار = ١٢٠٠ دینار ئەوا پێویستمان بە پێدانی ١٢٠٠ دینارە تا دۆلارێك بە دەست بهێنین.

دیاریکردنی نرخی دراو گۆڕینەوە:

١- نرخی دراو گۆڕینەوەی جێگیر

ڕێسای زێڕ تاساڵی ١٩١٤ جێبەجێ دەکرا و بەپێی ئەم ڕێسایە هەر دەوڵەتێك ناوەرۆکی زێڕ بۆ دراوەکەی دیاری دەکات و ئامادەیە بۆ کڕین و فرۆشتنی هەر برە زێڕێك بەو نرخە، تاکو ئەو ناوەرۆکە زێڕە بۆ هەر دراوێك جێگیر بێت ئەوا نرخی دراو گۆڕینەوەکەشی جێگیر دەبێت.

بۆ نموونە ئەگەر ناوەڕۆکی زێڕینی بۆ دینارێکی عێراقی = ٢/٥٠ گرام لە زێڕو ناوەرۆکی زێڕین بۆ دۆلارێکی ئەمەریکی = ٥ گرام لە زێڕ ئەوە مانای وایە نرخی دراو گۆڕینەوە لە نێوانیان دا دەکاتە دابەشکردنی ناوەرۆکی زێڕین بۆ یەکێك لە دراوەکان لە سەر ناوەرۆکی زێڕین بۆ دراوەکەی تر.

ئەوا نرخی گۆڕینەوەی دۆلار بە دینار = $\frac{\text{٥ گم}}{\text{٢/٥٠ گم}}$ ٢ دینار

ئەوا نرخی گۆڕینەوەی دینار بە دۆلار = $\frac{\text{٢/٥٠ گم}}{\text{٥ گم}}$ = $\frac{١}{٢}$ دۆلار

ئەمەش مانای ئەوەیە کەئەو برە زێڕەی لە ئەمەریکا دەتوانین بەدۆلارێك بیکڕین لە عێراق بەدوو دینار، بیفرۆشینەوە ئەو زێڕەی لەعێراق بەیەك دیناردەکڕدرێت لە ئەمەریکا دەفرۆشرێتەوە بە نیو دۆلار، ئەمەش مانای ئەوەیەکە دیناری عێراقی نرخەکەی کەمترە لە دۆلاری ئەمەریکی، چونکە ناوەرۆکە زێڕەکەی کەمترە لە ناوەرۆکە زێڕەکەی دۆلار.

بۆ جێبەجێکردنی سیستەمی نرخە جێگیرەکان (زێڕ) پێویستە سێ مەرجی سەرەکی هەبێت کە ئەمانەن:

١- دیاریکردنی بەهایەکی جێگیر بۆ دراوی نیشتمانی بە زێڕ.

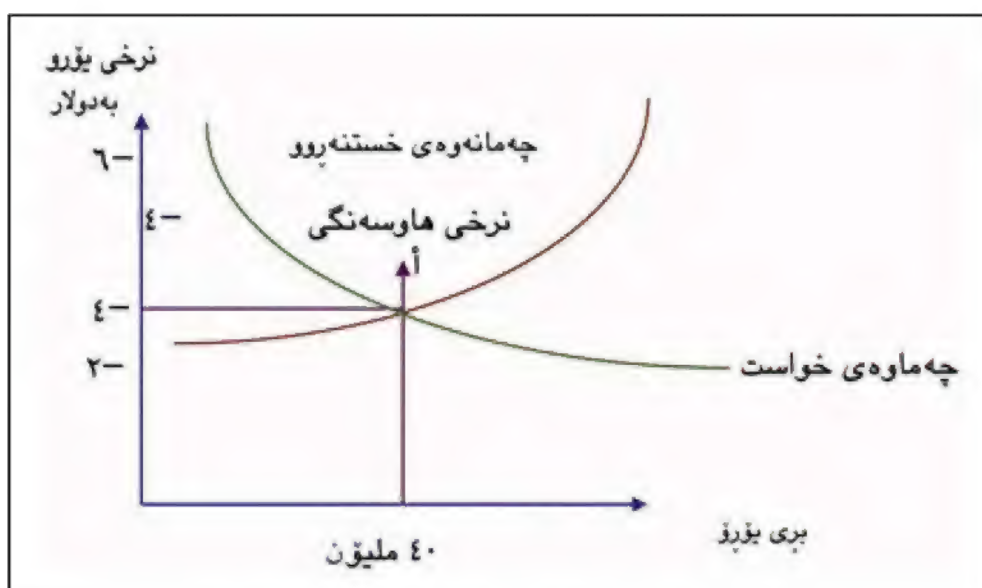
٢- سەربەستی هێنان و ناردنی زێڕ .

٣- دڵنیابوون لە گۆڕینەوەی دراوە نیشتمانییەکە بە زێڕ و بەپێچەوانەوە بەبێ کۆت بەگوێرەی تێکڕای جێگیری کێشی یەکەی دراوەکە بۆ زێڕەکە.

٢- نرخی دراو گۆڕینەوەی گۆڕاو (نەرم):

نرخی دراو گۆڕینەوە لە یاسای ڕێسای زێڕدا (نرخی گۆڕینەوەی جێگیر)، ڕێسای نرخی دراو گۆڕینەوە لەم ڕێسایەدا پشت دەبەستێت بە وازهێنان لەنرخی دراو گۆڕینەوە تا بە پێی هێزەکانی خواست و خستنە ڕوو دیاری بکرێت، بەمەش دەزگای نرخ کە خۆی لە هێزەکانی خواست و خستنە ڕوودا دەبینێتەوە، نرخی دراو گۆڕینەوە دیاری دەکرێت بەرامبەر بە دراوەکانی تر بەبێ هیچ دەست تێوەردانێکی دەسەڵاتە نەختینەییەکان لە دەوڵەتدا.

لە هێڵکاری ژمارە (٣) دەتوانین ئەو چۆنیەتییە دیاری بکەین کە نرخی هاوسەنگی پێ دیاری دەکرێت **(نرخی هاوسەنگی ئەو نرخەیە کە کڕیارو فرۆشیار لە هەمان کاتدا ئامادەن ئەو دراوەی پێ بکڕن یان بفرۆشن)**

وێنەی ژمارە (٣) دیاریکردنی نرخی دراوگۆڕینەوە

هێڵە ستوونییەکە نرخی گۆڕینـەوەی یـۆرۆ بـە دۆلار بـەدیار دەخـات و هێڵـە ئاسۆییەکەش بڕی خواست و خستنەڕووی یۆرۆیە.

دیاری نرخی گۆڕینـەوە یـۆرۆ لـە خـاڵی (أ) دا نیشـانە دەکرێـت کـە بـەنرخی هاوسەنگی ناو دەبرێت (**واتە یەکسانبوونی خواست و خستنەڕوو بەیەکـەوە لەسەر ئەو دراوە**). جا ئەگـەر نرخـی دراو گۆڕینەوەکـە لـە (٤ دۆلارەوە) بـۆ (٦ دۆلار) بەرز بێتەوە، ئەمەش دەبێتە هـۆی زیـادبوونی بـڕی خسـتنە ڕوو و کەمبوونەوەی بڕی داواکراو (خواست)، لەبەر ئەوەی خستنەڕووی گـەورەترە (زۆرترە) لە خواست لەسەر یۆرۆ، ئەمەش جارێکی تر دەبێتە هۆی دابـەزینی نرخی گۆڕینەوەکەی تا دەگاتەوە بە نرخی هاوسەنگی (٤).

بەڵام ئەگەر نرخی دراو گۆڕینەوەکە دابەزێت و ببێتـە (٢دۆلار) ئـەوە دەبێتـە هۆی بەرزبوونەوەی بڕی داواکراو و کەمبوونـەوەی بـڕی خسـتنەڕوو، چـونکە قەبارەی داواکراو زیاترە لە قەبارەی بـڕی وەبـازاڕ خـراو یـۆر، ئـەوە دەبێتـە

هـۆی بەرزبوونـەوەی نرخـی دراو گۆڕینـەوە و جـارێکی تـر بـەرەو نرخـی هاوسەنگییەکە (٤) دەڕوات.

بـەکارهێنانی زاراوەی (**تـەعویم** floating) لەسـەرەتای حـەفتاکان سـەدەی بیستەم بڵاوبۆوە کە مەبەست لێی(**دیاریکردنی نرخـی دراوە لـە بـازاڕدا بـە پێی هێزەکانی خستنە ڕوو و خواسـت بـێ هـیچ دەسـتتێوەردانی دەسـەڵاتە نەختینەییەکان) ئەمەش پێی دەوترێت** (تەعویمی پـاک)، بـەڵام مەبەسـت لـە (تەعویمی ناپاک) ئەوەیە **(ئەگەر دەسەڵاتە نەختینەییەکان دەست وەریدەنە ناو بازاڕەکانی گۆڕینەوەوە وەك کڕیار یـان فرۆشـیار بەمەبەسـتی کارکردنـە سەر بەهای دراوەکە بۆ بەدیهێنانی ئامانجێکی دیاریکراو).**

دەوڵەتیش وەك فرۆشیاری دراوە نیشتمانییەکەی دەسـت وەردەداتـە بـازاڕ بەمەبەستی خستنەڕووی پارە زیاتر، پاشان تا دابەزاندنی بەهاکەی لە پێنـاو دابەزاندنی نرخی نێراوەکـان و بـۆ زیـادکردنی خواسـتی جیهـانی لەسـەریان، یاخود وەك کڕیاری دراوەکەی دەست بە ئامانجی کەمکردنەوەی خستنەڕووی و دواتر بەرزکردنەوەی بەهاکەی تا ڕێگە بگرێت لە چوونە دەرەوەی سەرمایە بۆ دەرەوە.

٣. سیستەمی چاودێری کردنی گۆڕینەوەی دراو:

ئـەم سیسـتەمە بـە شـێوەیەکی بـەرفراوان دەرکـەوت کـە پێشـتر جیهـان بـەخۆوەی نـەدیبوو ئەمـەش پـاش قەیرانـە ئابوورییـە گەورەکـەی جیهـان لەماوەی ١٩٢٩–١٩٣٣ کاتێك کارکردن بەم سیستەمە بڵاوبۆوە لـە ئـەڵمانیاو وڵاتانی دیکەی ئەورووپای ناوەڕاست و ڕۆژهەڵات و ئەمەریکای لاتینی.

ئەم قەیرانە بووە هۆی هەرەسهێنانی ڕێسای زێـڕی جیهـانی بـەخۆوە بینـی لەبەر ئەم هۆکارانە:

أ– ئەم قـەیرانە ئابوورییە گەورەیـە بـووە هـۆی دروسـتبوونی کەمبوونـەوەی قەبارەی بازرگانی دەرەکی، کە ئەمەش بووە هۆی کورت هێنـانێکی گـەورەو بەردەوامی تەرازووی پارەدانی ئەو وڵاتانە.

ب – ئـەم قەیرانـە ئابوورییـە کـاری کـردە سـەر ئـابووری گـەورەترین دوو دەوڵەتی قەرزدەر لەو کاتەدا کە ئەوانیش (وڵاتە یـەکگرتووەکانی ئەمـەریکاو بـەریتانیا) بـوون، ئـەنجامی ئەمـەش لێشـاوی ناردنـە دەرەوەی سـەرمایەی درێژخایـەن لـەم دوو دەوڵەتـەوە بـۆ ئـەو دەوڵەتانـەی کـە تـەرازووی پارەدانەکانیان تووشی کورتهێنان هاتبوو کەمی کرد.

ج – چـوونە دەرەوەی سـەرمایە لـە زۆربـەی دەوڵەتەکانـدا بـەهۆی جـێگیر نەبوونی بـارودۆخی سیاسـی (ڕامیـاری) و ئـابووری بـە ئامـانجی دۆزینـەوەی بازاڕی دیکەی نەختینەیی کە زیاتر جێگیرو دڵنیایی تیا بێت.

پێناسەی(سیستەمی چاودێری گۆڕینـەوەی دراو) دەکرێت بەوەی کـە (بریتییە لە سەرپەرشتیکردنی ڕێکو پێکی میری بۆ بازاڕی دراو گۆڕینـەوەی بیـانی واتـە لەسـەر خواسـت و خسـتنە ڕووی گۆڕینـەوەی بیـانی لەڕێگـەی

ڕێگریکردن لە گۆڕینەوەی دراوی نیشتمانی بۆ دراوەکانی تر بە سەربەستی بکرێت و تەنها لە سایەی ئەو ڕێسا ڕێکخراوانەوە بێت کە دەوڵەت دایناون).

ئامانجەکانی سیستەمی چاودێری گۆڕینەوەی بیانی:

أ- پارێزگاریکردن لە بەهای دەرەکی، دراوەکە بە بەرزتر لە بەها ڕاستەقینەکەی خۆی.

ب - پاراستنی پیشەسازییە نیشتمانییەکان لە کێبڕکێی بیانی چ لە ڕێگەی نەدانی مۆڵەتی گۆڕینەوە بێت یان لە ڕێگەی سەپاندنی نرخێکی بەرز بەسەر بۆ ئەو دراوە بیانیەی کە دەیانەوێت بە دەستی بهێنن.

ج- پشتگیریکردنی پلانەکانی پەرەپێدانی ئابووری بۆ دەوڵەت لە ڕێگەی بەخشینی مامەڵەیەکی لە بارتر بۆ هێنراوە سەرەکی یەکان (بنەڕەتییەکان) کە لە خزمەتی پرۆژەکانی پەرەپێدانی ئابووریەکە دایەو لە سەر حسابی هێنانی شمەکە ڕواڵەتییەکان یان ناسەرەکییەکان.

ڕامیاری بازرگای دەرەکی (نێودەوڵەتی)

پێناسەکەی: (بریتییە لە کۆمەڵێك ئامراز و کارڕاپەراندن کە دەوڵەت پەنایان بۆ دەبات لە بازرگانیکردنی لەگەڵ دەوڵەتەکانی تر، ئەمەش بە مەبەستی بە دەستهێنانی ئامانجی ئابووری دیاری کراو)، ئەم ئامانجانەش بەپێی جیاوازی پلەی پەرەپێدانی ئابووری جیاواز دەبێت بۆ نموونە لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا ئامانجەکە بە دەستهێنانی خستنەگەڕی تەواوەتییە لە کاتێکدا ئامانج لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان دا بە دەستهێنانی

پەرەپێدانی ئابوورییە لە ڕێگەی بەکارهێنانی ڕامیاری بازرگانیـەوە، ڕامیـاری بازرگانیش بۆ دوو بەشی سەرەکی دابەش دەکرێت کە ئەمانەن:

یەکەم: ڕامیاری بازرگانی سەربەست:

مەبەست لە ڕامیاری بازرگـانی سەربەسـت (ئـەو دۆخەیـە کـە دەوڵـەت دەست ناخاتە نـاو پەیوەندییـە بازرگانییـە دەرەکییـەکان، بـە مانایـەکی تـر کردارەکـانی ئـاڵوگۆڕی نێودەوڵـەتی ئـەنجام دەدرێـت بـە سەربەسـتی بـەبێ بوونی هیچ کۆتێك).

بەڵگە سەرەکییەکانی ڕامیاری بازرگانی سەربەست:

١- زیادبوونی داهاتەکان لە ئەنجامی پسپۆڕبوونی نێودەوڵەتی: چـونکە ئـەم ڕامیارییە دەبێتە هۆی سەربەستکردنی بازرگانی لە نێوان دەوڵەتەکانداو هـەر دەوڵەتەش پسپۆڕدەبێت لـەو لقـی بەرهەمهێنانـە دا کـە لەبارییـەکی ڕێـژەیی هـەبێت و جیـای بکاتـەوە لـە دەوڵەتـەکانی تـر، بنـەماکانی بەرهـەمهێنان ئاراستەی ئەو لقە دەکرێت کە توانای بەرهەمداری تیایدا بـەرزە ئـەو لقانـەش بـەجێ دەهێڵێـت کـە بەرهەمـداری تیایـدا نزمـە، ئەمـەش دەبێتـە هـۆی بەرزبونەوەی پاداشت و داهاتەکانی بنەماکانی بەرهەمهێنان.

٢- لە سایەی سەربەستی بازرگانی دا دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی دامەزراوەو دەزگای قۆرخکاری قورسە، ئەمەش لە بەرئەوەیە کە قۆرخکاری نێودەوڵەتی و هەرێمی تەنها لە سایەی ڕامیاری پاراستن دا دادەمەزرێت.

٣- ڕامیـاری پاراسـتن (بـەکارهێنانی ڕەسـم –بەشـکاری – مـاف پێـدان) پێویستی بە یاسا دارشتنی زۆر هەیە، ئەمەش چـەندین شـوێنەوارو ئـەنجامی جۆراو جۆری ئـابووری لـێ دەکەوێتـەوە، چـونکە پێویسـتی بـە ئیدارەیـەکی عاقلانە و تەرخانکردنی زۆر گەورەو کەسانی پسپۆڕ هەیە .

٤- سەربەستی بازرگانی یارمەتی گواستنەوەی بنەماکانی بەرهەمهێنان دەدات لە نێوان دەوڵەتەکاندا بەتایبەتی گواستنەوەی دەستی کارو سەرمایە.

٥- لایەنگرانی سەربەستی باس لەوە دەکەن کە رەسمی گومرگی چەندین کەم و کورتی و شوێنەواری ئابووری هەیە، دەبێتە هۆی لەدەستدانی متمانەی خاوەن کارەکان و بازرگانەکان لە بارودۆخە ئابوورییەکان و هەروەها بەکاربەر ناچار دەکات کە رەسم (باج) ی ناپێویست بدات، ئەمەش دەبێتە هۆی زیادبوونی خەرجییەکانی بژیوی و ئەمانەش هەموویان دەبنە هۆی کەمبوونەوەیەکی بەرچاو لە بازرگانی دەرەکیدا.

دووەم : ڕامیاری پاراستنی بازرگانی:

مەبەست لە ڕامیاری پاراستن (ئەو بارەیە کە دەوڵەت دەسەڵاتی گشتی خۆی بەکاربهێنێت تا کاری پێ بکاتە سەر قەبارەی ئاڵوگۆڕکردنە نێودەوڵەتییەکان یان ئاراستەکانیان یان بەرهەمە ناوخۆییەکان بپارێزێت لە بەربەرەکانی شمەکە بیانییەکان).

بەڵگەکانی لایەنگرانی ڕامیاری پاراستن :

لایەنگرانی ڕامیاری پاراستن پشت دەبەستن بەم بەڵگانەی خوارەوە وەك بەڵگەیەك بۆ بۆچونەکانیان کە پێویستە دەوڵەت دەست بخاتە ناو ڕێکخستنی بازرگانی دەرەکی لەوانەش:

١- پاراستنی پیشەسازییە تازە دامەزراوەکان : ئابووریناسی ئەڵمانی (فردریك لیست) لە کتێبەکەی (ڕژێمی نەتەوەیی بۆ ئابووری ڕامیاری) کە لە ساڵی ١٨٤١ بڵاوکراوەتەوە داوای پاراستنی پیشەسازییە تازە دامەزراوەکان دەکات.

٢- خاوەن کارو ڕێکخەرەکان داوای ئەوە دەکەن کە پێویستە یارمەتی پیشەسازییە نیشتمانییەکان بدرێت و بپارێزرێت، چونکە ئەوە یارمەتی مانەوەی پارە دەدات لە ناوخۆی وڵاتدا، لەبەر ئەوەی پیشەسازییە ناوخۆییەکە یارمەتی دەوڵەت دەدەن کە شمەك لە ناوخۆدا پەیدا بکات لەجیاتی خەرجکردنی لە پێناو لە دەرەوە هێنانیان.

٣- پاراستنی ئاسایشی دەوڵەت: چونکە یارمەتی دەوڵەت دەدات کە ئەو شمەکە بنەرەتییانە بەرهەم بهێنێت کە ناتوانرێت لە کاتەکانی شەڕو گەمارۆدانی ئابووری بەدەست بهێنرێت، دەتوانین بڵێین کە کۆمەڵێك لەبەر چاو گرتن هەیە کە پەیوەندیان بەبەرگری نیشتمانییەوە بۆتە هۆی دەرکەوتنی پاراستن.

٤- لایەنگرانی پاراستن دەڵێن سەپاندنی ڕەسمی گومرگی پێویستە، بۆ ئەوەی قەرەبووی (تعویض)بەرهەمهێنی ناوخۆی پێ بدرێتەوە لەو جیاوازییەی کەلە نێوان خەرجییەکانی بەرهەمهێنانی ناوخۆ و دەرەوەدا هەیە.

٥- پاراستن دەبێتەهۆی فراوانکردنی پیشەسازییە ناوخۆییەکان و زیادبوونی خستنە سەر کاری کرێکار تیایاندا، چونکە ئەگەر ڕەسمی گومرگی بەرز لەلایەن دەوڵەتەوە بخرێتە سەر شمەکێکی دیاریکراو ئەوە ئەمە دەبێتەهۆی زیادبوونی خواستی پیشەسازییەکان لە سەر دەستی کرێکار، ئەمەش بەپێی دەوری خۆی دەبێتە هۆکاری چارەسەرو کەمکردنەوەی قەبارەی بێکاری لە وڵاتدا .

ئامرازەکانی ڕامیاری بازرگانی:

أ- ڕەسمی گومرگی (باجی گومرگی) Tariffs:

ئەو ڕەسمەیە کە دەخرێتە سەر شمەکە بازرگانیەکان (هێنراو-نێراو) کە بەسنووری نێودەوڵەتی وڵاتێکدا تێپەڕ ببێت.

مەبەستەکانی ڕەسمی گومرگی:

١- لەوانەیە ئەم ڕەسمانە بە مەبەستی بە دەستهێنانی داهات بێت بۆ خەزینەی گشتی دەوڵەت.

٢- هەروەها باج (ڕەسم) دەسەپێنرێت بە مەبەستی پاراستن واتە پاراستنی شمەکە ناوخۆییەکان لە بەربەرەکانی شمەکە بیانییەکان.

٣- هەروەها ڕەسمی گومرگی بە مەبەستی ئابووری دەسەپێنرێت وەك ئەوەی بسەپێنرێتە سەر نێراوەکان بە مەبەستی کەمکردنەوەی چوونە دەرەوەی ئەو شمەکە وەك شمەکی خواردەمەنی.

جۆرەکانی باجی گومرگی:

باجی گومرگی لە ڕووی کارگێڕییەوە دابەش دەکرێت بۆ:

١- باج بە پێی بەها: ئەو باجەیە کە بە ڕێژەیەکی سەدی دیاریکراو لە بەهای شمەکەکە بڕیاری لەسەر دەدرێت وەك ئەوەی ١٠٪ لە بەهای جل و بەرگ بێت و لەوانەشە ئەو ڕێژەیە لە شمەکێکەوە بۆ شمەکێکی تر بگۆڕێت .

٢- باج بە پێی جۆر: بریتییە لە بڕێك پارەی نەگۆڕ / جێگیر کە دەخرێتە سەر یەکەیەکی ئەو شمەکە وەك ئەوەی بڕی باجەکە (٥ دۆلار) بێت بۆ هەر مەترە قوماشێکی هێنراو، ئەم باجەش بە پێی جۆری شمەکەکەو کوالیتەکەی دەگۆڕێت.

٣- باجی بەناو: ئەو باجەیە کە دەبێتە هۆی ئەوەی کە نرخی بە نیمچە جێگیر بمێنێتەوە، چونکە ئەگەر نرخی شمەکەکان لە بازارەکانی دەرەوە دابەزێت، ئەوا بەهای باجەکە زیاد دەکەن، بە پێچەوانەشەوە ئەگەر نرخەکانی لە دەرەوە زیاد بکات ئەوا باجەکە کەم دەکەنەوە.

ب- سیستەمی بەشکاری: بریتییە لە سیستەمێك کە دەوڵەت بە پێ ی ئەوە بڕی هێنراوەکانی دیاری دەکات لەو شمەکە دیاری کراوانەی کە دەشێت بیانهێنێتە ناوەوە لە ماوەیەکی دیاری کراودا، هەروەها مەبەستی سەپاندنی کۆتەکانە لەسەر هێنراوەکان، هەندێك جاریش لەسەر نێراوەکان دەبێت بە شێوەیەك کە دەوڵەت ئەو بڕە دیاری دەکات کە ڕێگەی پێدراوە بهێنرێت یان بنرێتە دەرەوە.

ج- سیستەمی مۆڵەتی هێنراوەکان : لەوانەیە دەوڵەت لە هێنراوەکاندا ملکەچی مۆڵەتی هێنراو بێت و نەیەڵێت بازرگان شمەکێك لە دەرەوە بهێنێت تا لە پێشەوە ڕێگەپێدانی لەدەسەلاتی گشتییەوە بۆ وەرنەگیرێت و ڕێگەی پێبدات هەڵسێت بەو کرداری هێنانە لەدەرەوە لەوانەیە ئەم سیستەمە بە مەبەستی بڕێکی دیاری کراو بێت بێ ئەوەی بڵاوکردنەوەی بۆ بکرێت دەوڵەت بڕە هێنراوەکە دیاری دەکات لە ڕێگەی پێدانی مۆڵەتەکانی هێنان بە بازرگانەکان. لەوانەشە بەکاربهێنرێت بۆ پاراستنی بازاڕە نیشتمانییەکان لە هێنراوەکانی چەند دەوڵەتێك، ئەمەش بەوە دەبێت کە مۆڵەتەکانی ڕێپێدان ڕەت بکرێتەوە و یان مۆڵەتەکە نەدرێت بەو شمەکانەی کە ئارەزویان لەسەر نییە.

د- کۆمەك کردن: کۆمەك کردن بە یەکێك لە ئامرازەکانی ڕامیاری بازرگانی دادەنرێت کە دەوڵەتەکان دەیگرنە بەر لە چوارچێوەی شێوازەکانی نرخدا لەوانەیە دەوڵەت بۆ پاراستنی بەرهەمە نیشتمانیەکانی پشت ببەستێت بە پێشکەشکردنی بەخشین و کۆمەك بۆ بەرهەمهێنەکان بەمەبەستی ئەوەی بتوانن شمەکەکانیان بەنرخێکی کەمتر لە تێچوونی بەرهەمهێنانیان بخەنە ڕوو، ئەمەش دەبێتە هۆی دابەزینی نرخی ئەو شمەکانەی کە بۆ فرۆشتن ئامادە کراون تا بتوانرێت ئەو شمەکانەی لە ناوخۆدا بەرهەم هێنراون بەربەرەکانی شمەکە بیانییە هێنراوەکانیان پێ بکرێت.

دوو جۆر لە کۆمەك کردن هەیە:

١- کۆمەك کردنی ڕاستەوخۆ: ئەمەش خۆی لە بەخشینی بڕێك پارەدا دەبینێتەوە جا لە سەر بنەمای بەها یان لە سەر بنەمای جۆر دیاری دەکرێت .

٢- کۆمەك کردنی ناڕاستەوخۆ: ئەمەش خوی چەند ماف پێدانێك بە پرۆژەکان دەبینێتەوە کە مەبەست لێی باشترکردنی باری داراییانە، لە نمونەکانی:

أ- لێ خۆش بوون (بەخشین) لە باجەکان: وەك بە دەرکردن لە هەندێك باج یان کەمکردنەوەی تێکڕاکانی یان گێڕانەوەی بەشێك لەوانەی کە دراون یان بەخشینی بەشێك لە قازانجی باجەکان ئەگەر لە مەبەستی دیاری کراو بەکاربهێنرێت وەك زیادکردنی بەرهەمداری پرۆژەکە .

ب- ئاسانکاری دڵنیاکردنەوە: جا ئەوانە بێت کە پەیوەندیان بە قەرزەکانەوە هەبێت یان دابەزاندنی نرخی سوودەکان و زیادکردنی قەبارەی قەرزدان و ئاسانکاری لە ماوەی دانەوەی .

ج- پێشکەشکردنی هەندێ کارگوزاری ئەوتۆ کە بەکەڵك گەیاندن بگەڕێتەوە بۆ پرۆژەکان وەك بەشداریکردنی لە بازاڕو پێشانگا نێو دەوڵەتییەکان و لە ئەستۆ گرتنی بەشێك لەو خەرجی یانەی کە پێویستە بۆ ئەو کارانە وەك خەرجییەکانی گواستنەوەی شمەکەکان و خەرجییەکانی نیشتەجێ بون و کرێی خانوبەرەو تێچوونەکانی هاتووچۆو پڕوپاگەندەکان .

تەرازووی پارە دان Balance of Payments

(تۆمارێکی ڕێکخراوە بۆ هەموو مامەڵە بازرگانی و دارایی و نەختینەییانەی کە لەنێوان دانیشتوانی وڵاتێکی دیاری کراو و دانیشتوانی وڵاتەکانی تردا ڕوو دەدات لە ماوەیەکی دیاری کراودا کە بەشێوەیەکی گشتی ساڵێکە جا ئەو دانیشتوانانە کەسەکان بن یان پرۆژەکان یان میری بێت) .

گرنکی تەرازووی پارەدان:

أ- پێشکەشکردنی زانیاری گرنگ سەبارەت بەو پلەیەی کە دەیبەستێتەوە بە ئابووری نەتەوەوە ئەگەر داتای تایبەت لەماوەی یەك بە دوایەکی دیاری کراومان لە بەردەست دابێت ئەوا وردەکاری زیاترمان دەست دەکەوێت سەبارەت بە پێش کەوتنی لەو ماوەیەو گۆڕانکاریە بنەڕەتییەکانی مامەڵە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکان کە ئابووری نەتەوەی پێیا تێپەڕیوە.

ب- هاوکاری دانەرانی ڕامیاری ئابووری دەکات لە ئاراستەکردنی جڵەوی کاروباری دەوڵەت لەبەر ئەوەی لەزۆربەی کاتدا کارڕاپەڕاندنە دارایی‌و نەختینەییەکان بەستراونەتەوە بە باری (دۆخی) تەرازووی پارەدانی ئەو دەوڵەتەوە.

ج- ئـەو داتايانـەی (زانياريانـەی) لـە تـەرازووی پارەدانـەوە هـاتووە بـە ئامرازێکی هەڵسەنگاندن و لێکدانـەوەی زانستی دادەنرێت بۆ زۆربەی ئـەو دیاردە ئابوورییانەی کە پەیوەندیان هەیە بە ئابووری جیهانییەوە .

پەیکەربەندی تەرازووی پارەدان:

ئەگەر بمانەوێت تەرازووی پارەدان لەوە زیاتر بێت کە تەنها مافـەکانی دەوڵەتێك لەسەر جیهانی دەرەکی نیشان بدات یان مافـەکانی جیهـان لەسـەر ئەو دەوڵەتە دیاری بکـات و بکرێتـە ئـامرازێکی شیکردنەوەی ئـابووری ئـەوا پێویستە بە شێوەیەك پۆلین بکرێت کـە بـەپێی چـوار حسـاب جیابکرێتـەوە، هەریەکێك لەم حسابانەش پسپۆرو تایبەتمەند دەبێت لە جۆرێکی دیاری کراو لە مامەڵە نێودەوڵەتییەکان و حسابەکانیش ئەمانەن :

١- حسابی بەگەڕ. ٢- حسابی سەرمایە

٣- حسـابی رەوانـەکردنی(حەواڵـەکردنی) یـەك لایەنـە. ٤- حسـابی زێـڕی نەختینەیی.

ئەوا لە خوارەوە ناساندنێك بۆ هەریەك لەم حسابانە دەکەین .

١- **حسابی بەگەڕ:** لەم حسابەدا بەهای هەموو ئـەو شمـەك و کارگوزارییانـە تۆمار دەکرێت کـە لـەنێوان ئـەو دەوڵەتـەو جیهـانی دەرەکـی دا ئاڵوگۆڕیـان پێکراوە پێك دێت لە:

أ- تەرازووی بازرگانی: لەم حسابەدا بەهای بازرگانی بینـراو تۆمـار دەکرێت واتە تەنها بازرگانی شمەکی هێنراوو نێراوە، ئەگەر نێراوەکانی لەشمەك زیاتر بێـت لـە هێنراوەکـانی لەشمـەك ئـەوا دەڵـێین زیـادیی (سـەرڕێژی) هەیـە لـە تەرازووی بازرگانیدا، بەڵام ئەگەر بە پێچەوانەوە بوو واتە هێنراوەکانی شمەك

زیاتر بێت لە نێراوەکانی شمەك ئەوا دەڵێین کورت هێنانێك هەیە لە تەرازووی بازرگانیدا.

ب- تەرازووی بازرگانی نەبینراو: ئەم تەرازووەش لە نێراوو هێنراوی کارگوزاری نەبینراو پێك دێت .

٢- حسابی سەرمایە: لەم حسابەدا هەموو ئەو مامەڵە نێودەوڵەتی یانە تۆمار دەکرێت کە پەیوەندیان هەیە بە موڵکایەتی و قەرزەکانەوە و پێك دێت لە (پشك و قەباڵەو دراو و بە بانك سپاردەکان و حەواڵەکان و قەرزەکان و قیستەکان و گێڕانەوەیان) . وە پێویستە جیاکردنەوەیەك بکەین لە نێوان مامەڵە درێژ خایەن و مامەڵە کورتخایەنەکان دا . مەبەستمان لە **(مامەڵەی درێژ خایەن)** ئەو لێشاوی سەرمایانەیە کە لە وڵاتەوە دەچنە دەرەوە یان بە پێچەوانەوە یەو ماوەکەی لە ساڵ زیاتر درێژە دەکێشێت و وەبەرهێنانی ڕاستەوخۆ قەرزی درێژخایەن و قیستەکانی گێڕانەوەیان دەگرێتەوە.

بەڵام **(مامەڵەی سەرمایەی کورتخایەن)** کە بەمەبەستی ڕاست کردنەوەی (پاکۆکردنی) کورتهێنان یان سەرڕێژی لە تەرازووی پارەدان دا دەکرێت هەموو ئەو لایەنانەی تیا تۆماردەکرێت کە پێویستە لەکەمتر لە ساڵێك بدرێتەوە یان لەوانەیە ماوە کورت هۆکارێکی ڕامیاری یا گۆڕانی کۆمەڵایەتی بە دواوە بێت یاخود بۆ هاندانی (مضاربة) (جامبازی دارایی) بێت بە سود وەرگرتن لە جیاوازییە تایبەتییەکانی نێوان نرخی دراوەکان.

٣- حسابی ڕەوانەکراوی(حەواڵەکاری) یەك لایەنە: بریتییە لە هەموو حەواڵەکردنانەی لایەنێك دەیکات جا دارایی بێت یان لە شێوەی شمەك بێت کەلە نێوان دەوڵەتەکان و کەسەکان دا دروست دەبێت، بێ ئەوەی هیچ پارە

پێدانێك لەسەر لایەنی دووەم دروست بكات (پەیدا بكات) وەك دیاری– قەرەبوو – بەخشین.

٤- حسابی زێڕی نەختینەیی: پێویستە جیاوازی بكەین لەنێوان ئەو زێڕەی كەكەسەكان و كۆمپانیاكان و دەوڵەتە بەرهەمهێنەكان هەیانە وەك شمەك مامەڵەی كڕین و فرۆشتنیان پێ دەكرێت و پێی دەوترێ (زێڕی نا نەختینەیی) وەك هەر شمەكێكی ئاسایی هێنراو و نێردراو لە تەرازووی بازرگانیدا تۆمار دەكرێت.

(حسابی زێڕی نەختینەیی) لە زێڕی نەختینەیی و یەدەگی دراوە بیانییەكان پێك دێت كە دەتوانرێت بگۆڕدرێنەوە.

وەزێڕ بایەخێكی تایبەتی هەیە لای زۆربەی دەوڵەتان، چونكە دانراوێكی نەختینەییە و هۆكارێكی پێدانی ئەوتۆیە كە قبوڵكردنێكی جیهانی لە سەرەو هەموو دەوڵەتێك دەتوانیت لەڕێگەی ناردنە دەرەوەوەی ئەو زێڕەوە هەر دراوێكی بیانی بوێت بە دەستی بهێنێت .

هاوسەنگیو لاسەنگی لە تەرازووی پارەدان

هۆیەکانی لاسەنگ بونی تەرازووی پارەدان:

چەند هۆکارێك هەیە کە دەبێتە هۆی لاسەنگ بونی تەرازووی پارەدان لەوانەش:

١- شڵەژانە ماوە کورتەکان: ئەم شلەژانانە کاتێك پەیدا دەبن کە بەروبومە کشتوکاڵییەکان توشی نەخۆشی ببن بە تایبەتیش ئەوانەی کە دەوڵەت لەناردنە دەرەوەدا پشتیان پێ دەبەستێت، ئەمەش دەبێتە هۆی لاسەنگ بون لە تەرازووی پارەدانەکەدا وەهەروەها ئەم لاسەنگییە لە کاتەکانی شەڕیشدا ڕوو دەدات کە کاتێك خواست لە سەر کەرەستە خاوەکان زیاد بکات و نێراوی دەوڵەتە بەرهەمهێنەکانی زیاد بکات یان نێراوی دەوڵەتە بەشداربووەکانی شەڕەکە کەم بکات .

٢- گۆڕانکاری لە داهاتی نەختینەیی: دەتوانین جیاوازی بکەین لە نێوان دوو جۆر گۆڕانکاریدا یەکێکیان ئەوەیە کە بەسەربەخۆ لە یەك دەوڵەتدا ڕوو بدات یان ئەوەی کە لە نێوان کۆمەڵێك دەوڵەتدا ڕوو بدات.

ئەگەر گۆڕانێکی سەربەخۆ لە داهاتی یەك دەوڵەتدا ڕووی دا (وەك ئەوەی دەوڵەتەکە لە دۆخی هەڵاوسان یان داکشانەوە بێت) بۆ نموونە ئەگەر هەڵاوسان تێیدا ڕووی دا ئەوە مانای ئەوەیە کە خواستی هەمووەکی لە سەر شمەك و کارگوزارییەکان زیاترە لە بەرهەمهێنانی هەمووەکی ناوخۆیی، دۆخێکی وەك ئەمەش دەبێتە هۆی کورتهێنان، چونکە خواستە زیادەکە بادەداتەوە سەر هێنراوەکان، بەڵام ئەو گۆڕانکارییانەی کەلە کۆمەڵێك دەوڵەتدا بەشێوەیەکی هاوبەش ڕوو دەدات ئەوا چالاکی ئابووری بەرز

دەکاتەوە یان نزم بکاتەوە لە کاتی بوونی پەیوەندی بازرگانی لەنێوان ئەو کۆمەڵە دەوڵەتەدا، ئەوا لەوانەیە گرفت لە تەرازووی پارەدانەکانیان دروست بکات ئەگەر بەکارهێنان و داهات لە یەکێك لەم دەوڵەتانەدا کەم بکات و بەتایبەتیش ئەگەر ئەو دەوڵەتە بایەخێکی گەورەی هەبێت لە ئابووری نێودەوڵەتییدا، ئەوا هێنراوەکانی کەم دەکات و بەشێك لە بەکاربردنی ناوخۆی ئاراستەی ناردنە دەرەوە دەکات، ئەمەش مانای ئەوەیە کە سەرڕێژییەك لە تەرازووی پارەدانەکەی دا بە دەست دێنێت، بەڵام سەرڕێژیی بۆ ئەو دەوڵەتە بریتییە لەکورتهێنان بۆ ئەو دەوڵەتانەی کە هاوبەشیان لەگەڵ کرد لە بازرگانیی کردندا.

٣- گۆڕانە پەیکەربەندییەکان: گۆڕانی پەیکەربەندیی تەنها تایبەت دەبێت بەیەك کەرت لە ئابووری نەتەوەیی و لەوانەیە ئەوە لە لایەنی خواست یان لایەنی خستنە ڕوو ڕووبدات، چونکە لەوانەیە هەلومەرجەکانی خستنەڕوو بگۆڕێت کاتێك دەرامەتە سروشتییەکان بەرەو کەمبوونەوە بچن (بەهۆی بەکارهێنانی زۆرەوە) و تێچوونی پیشەسازی بەرز بێتەوە یان کاتێك داهێنراوێك بێتە کایەوە یان چاکترکردنی شێوازەکان و ڕێگەکانی بەرهەمهێنان هەبێت و ببێتەهۆی کەمکردنەوەی تێچوونەکان یان بەرهەم هێنراوی نوێ بخرێتە بازاڕەوە بۆ نموونە بەکارهێنانی ڕیشاڵی دەستکرد بە شێوەیەکی گەورە کاری کردەسەر بازاڕ، جیهانییەکانی ئاوریشم و خوری و لاستیکی دەستکرد، بێجگە لەو گۆڕانە پەیکەربەندییانەی لە پەیوەندییەکانی خواست وخستنەڕوو ڕوویان دا گۆڕانی پەیکەربەندیی تریش هەیە کەلە تێکڕای لێشاوی سەرمایەی نێودەوڵەتی دا ڕوو دەدات، چونکە دۆزینەوەی دەرامەتی نوێ و گرنگ لە دەوڵەتێك وای لێ دەکات کە هێنانی سەرمایەی

بیانی کەم بکاتەوە یان هەر پێویستی پێی نەمێنێت، ئەمەش دەبێتەهۆی ئەوەی کە مەرکەزی (بنەڕەتی) ئەو دەوڵەتە بگۆڕێت لە دەوڵەتێکی قەرزدارەوە بۆ دەوڵەتێکی قەرزدەر بەهۆی وە بەرهێنانەکانی دەرەوەی یان بەهۆی کەم بوونەوەی بوونەکانی (اصول) لە دەرەوە کە سوودو قازانجی پێ دەگەیەنێت ولەم دۆخانەدا لاسەنگی پەیکەربەندیی لە تەرازووی پارەدان دا دەردەکەوێت جا بەهۆی لایەنی خستنەڕووەوە بێت یان خواستەوە بێت یان گۆڕان لە ئاستی بژێوی یان توانای دەوڵەتەکە بۆ قەرزکردن یان قەرزدانەوە بێت.

شێوەکانی کورتهێنانی تەرازووی پارەدان:

کورتهێنانی تەرازووی پارەدان چەندین شێوەی هەیە کە گرنگترینیان بە کورتی ئەمانەن :

١- کەمیی بەرهەمهێنان لە بەروبوومێکی بنەڕەتیدا لەوانەیە ببێتە هۆی کەمبوونەوەی قەوارەی نێراوەکان.

٢- دۆزینەوەی کەرەستەی خاوی پیشەسازی لە دەرەوە دەبێتە هۆی دەست هەڵگرتنێکی هەمووەکی یان بەشێك لەو خواستەی کە لەسەر کەرەستە خاوە سروشتییە نیشتمانییەکان هەیە لەلایەن بیانییەکانەوە.

٣- ڕوودانی بێ بازاڕی لە دەرەوە دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی خواست لە سەر بەرهەم هێنراوەکانی ئابووری نیشتمانی.

٤- بەرزبوونەوەی ئاستی نرخەکان لە ناوخۆ بە پلەیەکی زیاتر لە بەرزبوونەوەکەی لە دەرەوە ڕێدەگرێت لە چالاکی ناردنە دەرەوە.

٥- جێبەجێکردنی بەرنامەکانی پەرەپێدان لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان هێنراویان لە ئامێرو کەرەستە هونەرییەکان لە دەرەوە زیاد دەکات.

٦- چوونە دەرەوەی سەرمایەی نیشتمانی لە ئەنجامی نەمانی متمانە لای خاوەن سەرمایەکان بەهۆی ترسیان لە خۆماڵیکردن یان دەست بەسەراگرتن یان شڵەژانی ڕامیارییەوە.

چارەسەری لاسەنگی لەتەرازووی پارەداندا :

زۆربەی ئابووریناسەکان لە سەردەمێکی زووەوە هەوڵیان داوە کە وەڵامی ئەم پرسیارە بدەنەوە:(ئایا هێزێکی خودی و لە خۆوە هەیە کە هاوسەنگی بۆ تەرازووی پارەدان بگێڕێتەوە؟) باسی چۆنیەتی گێڕانەوەی ئەو هاوسەنگییە بۆ تەرازووی پارەدانەکە دەکەن لە ڕێگەکانی:

١- هاوسەنگکردن لە ڕێگەی دەستێوەردانی دەوڵەتەوە.

٢- هاوسەنگکردن لە ڕێگەی میکانیزمی بازاڕەوە.

١- هاوسەنگکردن لە ڕێگەی دەستێوەردانی دەوڵەتەوە:

زۆربەی کات دەوڵەت بۆ گێڕانەوەی هاوسەنگبوون بە تایبەتی لە وڵاتە تازە پێگەیشتووەکاندا لە ڕێگەی کۆمەڵێك کار ڕاپەڕاندنەوە دەست دەخاتە ناو کاروبارەکان بە ئامانجی چارەسەرکردنی کورتهێنان و لەوانەش:

أ- دەوڵەت پشك و قەباڵە ناوخۆییەکانی بە بیانییەکان دەفرۆشێت، چونکە لە بەرامبەریدا دراوی بیانی دەست دەکەوێت و بۆ پارەدارکردنی کورتهێنان لە تەرازووی پێدانەکەی.

ب- فرۆشتنی ئەو پشك و قەباڵانەی کە دەوڵەت هەیەتی لە دەزگا بیانییەکان لە دەرەوە بە هاوڵاتیانی ئەو وڵاتە تا دراوی بیانی دەست بکەوێت.

ج- فرۆشتنی هەندێ زەوی و زاری ناوخۆ بە بیانییەکان لەپێناو بەدەستهێنانی دراوی بیانی دا.

د- فرۆشتنی بەشێك لە یەدەگی زێڕ بە دەرەوە.

هـ- لەوانەیە دەوڵەت لە دەزگا داراییە بیانییەکان وەك بانکی نێودەوڵەتی، یان سندوقی دراوی نێودەوڵەتی یان لەوڵاتە بیانییەکان قەرز وەربگرێت.

و- کەمکردنــەوەی قــەبارەی هێنــراوە بینــراو و نــەبینراوەکان لــە ڕێگــەی جێبــەجێکردنی ئامرازەکـانی رامیارییـە بازرگانییـە جـۆراو جۆرەکانـەوە وەك سیسـتەمی بەشـکاری یـاخود سیسـتەمی گـومرگی لـە پێنـاو کەمکردنـەوەی خەرجکردنەکان بە دراوی بیانی و لـە هـەمان کاتیشـدا هـانی نێـراوە بینـراوو نـەبینراوەکانی دەدات بـە ئامـانجی گێڕانـەوەی هاوسـەنگی لـە تـەرازووی پارەدان دا.

٢-هاوسەنگکردن لە ڕێگەی میکانیزمی بازاڕەوە:

أ- هاوسەنگکردن بە ڕێگەی کلاسیکییەوە (میکانیزمی نرخەکان):

ئەم بیرۆکەیە بە شێوەیەکی سەرەکی لە بیرۆکەی کلاسیکییەکان (قوتابخانە کلاسـیکییەکان) کلاسـیکی نوێیەکانـدا بـڵاو بـۆوە و، فەیلەسـوفی ئینگلیـزی (**داڤید هیۆم**) بە یەکەم کەس دادەنرێت کە بیردۆزێکی تایبەت بـە هاوسـەنگ کردنی هەر لەخۆوەی بۆ تـەرازووی پـارەدان داڕشـتووە، ئەمـەش لـە ڕێگـەی کاریگەری گۆڕانەکانی ئاستی نرخی شمەکەکان و ئەم جۆری ڕاسـتکردنەوەیە سەردەمی ڕێسای دراوە زێڕینەکان دەگرێتەوە کە لە گرنگترین خاسیەتەکانی سەربەستی هێنان و ناردنی زێڕەو هاوسەنگبوونی تەرازووەکەش سێ مەرجی سەرەکی پێویستە:

١- جێگیری نرخی دراو گۆڕینەوە.

٢- پلەی کارپێدانی تەواوەتی بۆ بنەماکانی بەرهەمهێنان لە دەوڵەت دا.

٣- سەربەستی لە گۆڕانی نرخی شمەك و کارگوزارییەکان.

گریمان دەوڵەتێك هەیە ڕێسای زێڕ پـەیڕەو دەکـات و لـە دۆخـی کورتهێنـان دایـە، ئەمـەش مانـای ئەوەیـە خواسـت بـۆ دراوی بیـانی گـەورەترە لـە بـڕی خستنەڕووی و بەگەیشتن بە خاڵی چوونە دەرەوەی زێڕ، ئـەوا ئـەو دەوڵەتـە هەڵدەسـتێت بـە ناردنـە دەرەوەی زێـڕ بـۆ دەرەوەو کەمبوونـەوەی بـڕی هـەڵگیراویش دەبێتـە هـۆی دابـەزینی نرخـی شمـەك و کارگوزارییـەکان لـە ناوخۆدا بەپێی بیردۆزی بڕی پـارە، ئەمـەش خـۆی لـە خۆیـدا بـە هۆکـارێکی بزوێنـەر دادەنرێـت بـۆ نێراوەکـان و ڕاگرێکـە بـۆ هێنراوەکـان و لـە پاشـاندا تـەرازووی پارەدانەکە بەرەو هاوسەنگبوون دەچێت.

ب- هاوسەنگکردن لە ڕێگەی نرخی دراو گۆڕینەوە:

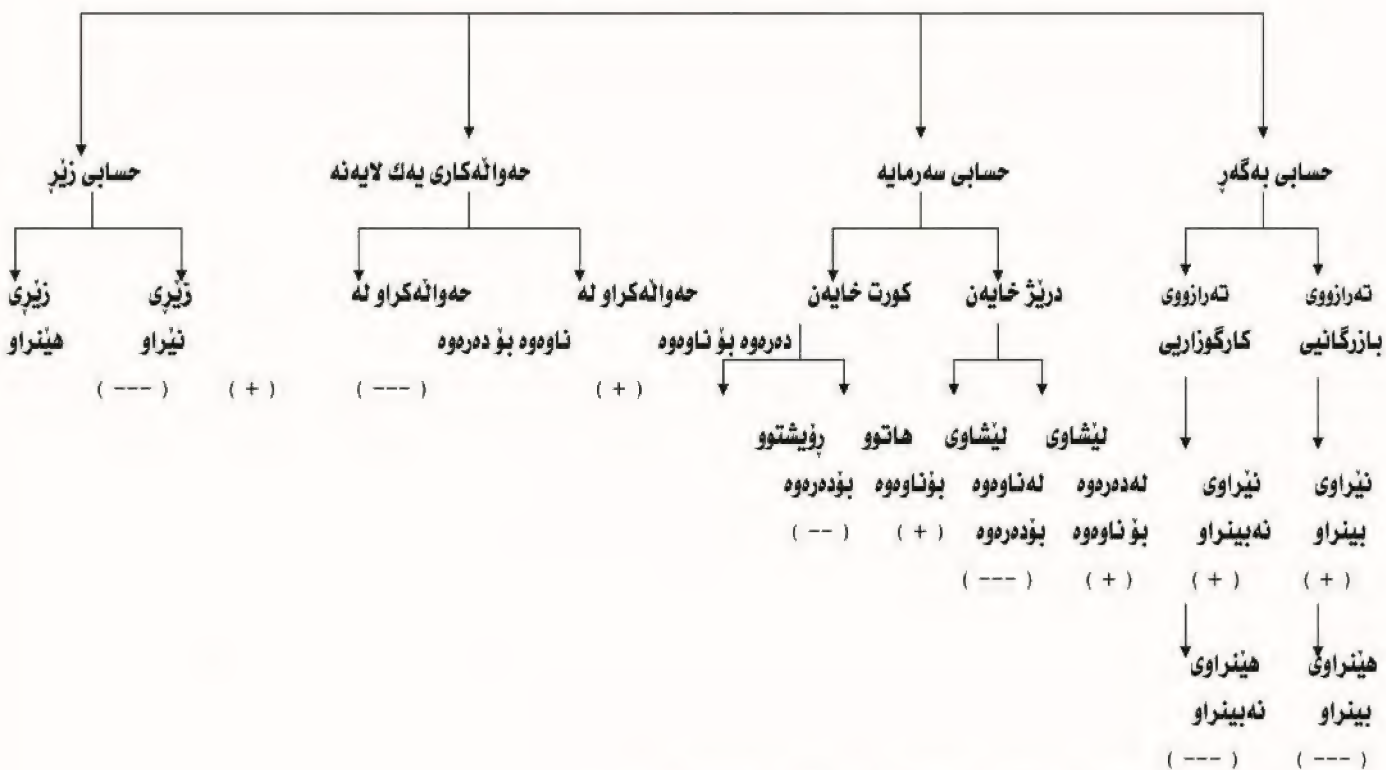
ئـەم ڕاسـتکردنەوەی تـەرازووی پارەدانـە تایبەتـە بـە سیسـتەمی دراوە کاغەزییـەکان کـە لـە مـاوەی سـاڵانی (١٩١٤ – ١٩٤١) لـەخۆوە دەگرێـت، دەکرێت نرخی ئاڵوویرەکان بەشێوەیەکی مەزن لـە بەشـداری لـە گێڕانـەوەی هاوســـەنگی بـــۆ تـــەرازووی پارەدانەکـــە بکـــات، لـــە ڕێگـــەی هەموارکردنـــەوەی(تعـديل) نرخـــە نـــاوخۆیی و بیانییـــەکان بـــۆ شمـــەك و کارگوزارییـەکان بـەو شـێوەیەی یارمـەتی هاوسـەنگبوون بـدات لـە نێـوان هێنراوەکان و نێراوەکاندا.

گریمـان دەوڵـەتێك هەیـە تووشـی کورتهێنـان بـووە لـە تـەرازووی پارەدانەکەیـدا، بۆیـە ئـەم دەوڵەتـە بـەهای دراوە نیشـتمانییەکەی کـەم دەکاتـەوە بەرامبـەر بـە دراوە بیانییـەکان ئـەوا لـەم حاڵەتـەدا بـەهای دراوە بیانییەکە بەرز دەبێتەوە، ئەمەش دەبێتـە هـۆی ئـەوەی کـە نرخـی شمەکـە بیانییەکان گران ببن لە چاو نـاوخۆدا، بەمـەش هێنراوەکـان کـەم دەکـات لـە

دەرەوە، هــەروەها شمەکــە ناوخۆییــەکانیش هــەرزانتر دەبێــت لــە چــاو بیانییەکاندا، هەر بۆیە خواستیان لەسەر شمەکە نیشتمانییەکان زیاد دەکات و بەمەش نێراوەکانی دەوڵەت بـۆ دەرەوە زیـاد دەکـات و هێنراوەکـانیش لـە دەرەوە کەم دەکات و بـەم شـێوەیە هاوسـەنگی دەگەڕێتـەوە بـۆ تـەرازووی پارەدانەکە.

ج– هاوسەنگ کردن لە ڕێگەی داهاتەکانەوە (میکانیزمی نوێ):

ئەم ڕێگەیە بۆ هاوسەنگبوون پشت بە بیردۆزەی (کینز) دەبەستێت کـە لـە سـەرەتادا پێویسـتە نرخـی دراو گۆڕینـەوە، هـەروەها نرخـی شمەکـەکان و خستنەگەڕی تەواوەتی بۆ بنەماکانی بەرهەمهێنانیش جێگیر بێت، نـاوەڕۆکی ئـەم هاوسـەنگبوونەش بـەوە پوختـە دەکرێـت کـە لاسـەنگی لـە تـەرازووی پارەدان دەبێتە هۆی گۆڕان لـە ئاسـتی بەرهـەمهێنان و دەسـتی کـاردا، ولـە کـاتی کورتهێنانـدا ئاسـتی چـالاکی ئـابووری لــە نـاوخۆی ولآتـدا بــەرەو نزمبوونەوە دەچێت، ئـەوەش لـە ئـەنجامی دابـەزینی خواسـت لـە سـەر ئـەو بەرهەمــە پیشەسـازییانەی کــە بـۆ ناردنــە دەرەوە ئامـادەکراون، هــەروەها دابەزینی خواست لە سەر نێراوەکان پاشان دەست دەکـات بـە کەمبوونـەوەو بەرتەسك بوونەوەیی کورتهێنانی تەرازووی پارەدانە کە دەچێت تا دەگاتەوە بە هاوسەنگبوون بۆ جاری دووەم.

هێڵکاری تەرازووی پـــارە دان
حسابی بەگەڕ
حسابی سەرمایە
حەواڵەکاری یەك لایەنە
حسابی زێڕ
تەرازووی بازرگانیی
تەرازووی کارگوزاریی
درێژ خایەن
کورت خایەن
حەواڵەکراو لە ناوەوە بۆ دەرەوە
حەواڵەکراو لە دەرەوە بۆ ناوەوە
زێڕی نێراو
زێڕی هێنراو
(---)
(+)
(---)
(+)
لێشاوی لەدەرەوە بۆ ناوەوە
لێشاوی لەناوەوە بۆدەرەوە
هاتوو بۆناوەوە
ڕۆیشتوو بۆدەرەوە
(+)
(---)
(+)
(--)
نێراوی بینراو
نێراوی نەبینراو
(+)
(+)
هێنراوی بینراو
هێنراوی نەبینراو
(---)
(---)
تێ بینی : نیشانەی (+) ئەوە نیشان دەدات کە دراوەکە لە حسابی خاوەن قەرز تۆمار دەکرێت •
نیشانەی (--) ئەوە نیشان دەدات کە دراوەکە لە حسابی قەرزدار تۆمار دەکرێت.

پرسیارەکانی بەشی دووەم

١. **پێناسەی ئەمانە بکە:**

(بازرگـان – بازرگـانی – بـازاڕی دراو گۆڕینـەوە – نرخـی دراو گۆڕینـەوە – ڕامیاری بازرگانی دەرەکی – تەعویم – تەرازووی پارەدان).

٢. **باس لە گرنگییەکانی بازرگانی دەرەکی بکە؟**

٣. **ئەو جیاوازییانە کامانەن کە لە نێوان بازرگانی ناوخۆو دەرەکی دا هەیە.**

٤. **ئـەو بنەمایانـە کامانـەن کـە پسـپۆڕی نێودەوڵـەتی لەسـەر دادەمەزرێت.**

٥. **ئەو گریمانانە کامانەن کە ریکاردۆ بیردۆزەکەی لەسەر داڕشتووە.**

٦. **ئەرکە سەرەکییەکانی بازاڕی دراو گۆڕینەوە کامانەن؟**

٧. **ئەو ئامانجانە کامانەن کە سیستەمی چاودێریکردنی دراوی بیانی هەوڵی بەدەست هێنانی دەدات؟**

٨. **پێناسەی رەسمی گومرگ بکەو مەبەستەکانی دیاری بکە؟**

٩. **مەبەستمان لە کۆمەك کردن چییە؟ جۆرەکانی دیاری بکە؟**

١٠. **هۆکارەکانی لاسەنگ بوونی تەرازووی پارەدان کامانەن؟**

لیستی زاراوەکان

کوردی	عەرەبی	ئینگلیزی
بازرگانی	التجارة	Trade
نێردراوەکان	الصادرات	Export
هێنراوەکان	الاستيرادات	Import
بیردۆزەی لەباری رەها	نظرية التكاليف المطلقة	The theoty of absolutes
بیردۆزی تێچوونی رێژەیی	نظرية التكاليف النسبية	The theoty of Comparative costs
بازاڕی دراوگۆڕینەوەی بیانی	سوق الصرف الاجنبي	Forign Exchange Market
نرخی دراو گۆڕینەوە	سعر الصرف	Exchange Rate
باجی گومرگی	الضريبة الكمركية	Tariffs
تەعویم	التعويم	Floating
تەرازووی پارەدان	ميزان المدفوعات	Balance of Payments

سەرچاوەکانی بەشی یەکەم و دووەم

١. د. اسماعيل عبدالرحمن و د. حربي محمد عريقات/مفاهيم ونظم أقتصادية دار وائل للنشر/٢٠٠٤.

٢. د. خالد و د.احمد حسين/ مبادى اللأقتصاد الكلي /دار وائل للنشر/٢٠٠٤.

٣. د. كريم مهدي الحسناوي، مبادئ علم الاقتصاد، جامعة بغداد، ١٩٩٠.

٤. مصطفى سلمان وآخرون، مبادئ الاقتصاد الكلي، دار المسيرة، ٢٠٠٠.

٥. عبدالله عباوي، مبادئ الاقتصاد، مطبعة سلمى، ١٩٧٨.

٦. د. خزعل البيرماني، الدخل القومي والاستخدام، الجزء الثاني، جامعة بغداد.

٧. د. حسين عمر، مبادئ المعروفة الاقتصادية، منشورات دار ذات السلال، ١٩٨٩.

٨. د. غازى صالح الطائي/ الأقتصاد الدولي، دار الكتب، موصل، ١٩٨٩.

٩. د. سامي عفيفي حاتم/دراسات في الأقتصاد الدولي، دار المصرية اللبنانية، ١٩٩٥.

١٠. د. صلاح الدين نامق، التجارة الدولية، دار المعراف مصر.

١١. د. محمد عبدالعزيز، اقتصاديات التجارة الخارجية، دار الجامعة المصرية.

١٢. د. كريم مهدي الحسناوي وآخرون، اقتصا للصف السادس الادبي، مطبعة ابوغريب، ٩٩.

١٣. د. رفعت المحجوب، الاقتصاد السياسي، دار النهضة العربية، ١٩٧٧.

١٤. د. مهدي رضوان، التجارة الدولية.

بەشی سێیەم
رامیارییە ئابوورییەکان

رامیاری ئابووری بەوە پێناسە دەکرێت کە **(کۆمەڵێك کار راپەڕاندنە دەوڵەت ئەنجامی دەدات بە ئامانجی ئەوەی کار بکاتە سەر چالاکی ئابووری، رامیاری ئابووریش بەوە ناسراوە کە زۆر نەرمە، چونکە بەپێی سروشتی سیستەمی ئابووری و ئەو قۆناغی پێشکەوتنەی کە سیستەمەکە پێی گەیشتووە)**.

ئامانجەکانی رامیاری ئابووری:

رامیاری ئابووری هەوڵ دەدات چەند ئامانجێك بهێنێتە دی کە گرنگترینیان ئەمانەیە:

١-بەدیهێنانی پەرەپێدانی ئابووری:

لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا رامیاری ئابووری تەرخان کراوە بۆ پارێزگاریکردن یان خێراترکردنی پەرەپێدانی ئابووری، هەروەها بەشداریش دەکات لە پێکهێنانی سەرمایەدا لە رێگەی رەخساندنی ئەو هەلومەرجە لەبارانەی کە کەرتی تایبەتی کاری تیا دەکەن.

بەڵام لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکاندا ئامانجی گرنگی رامیاری ئابووری بریتییە لە هێنانەدی پەرەپێدانی ئابووری، ئەمەش لەرێگەی ئەو هەوڵانەوە دەبێت کە میری دەیدات لەپێناو چاکترکردنی رادەی کەڵك وەرگرتن لە دەرامەتە ئابوورییەکان و بەرزکردنەوەی بەرهەمداری یەکەی کارو پشتگیریکردنی گۆڕینی بەردەوام لە بواری تەکنەلۆجیا و بەشداریکردن لە

پێکهاتنی سەرمایەدا لە ڕێگەی کۆکردنەوەی پاشەکەوتە نیشتمانییەکان، بێجگە لەمانەش هەوڵ دەدات یارمەتی دارایی و هونەری لە دەرەوە دابین بکات، هەروەها کار بۆ پێشخستنی هاتوچۆ و گواستنەوەو پەرەپێدانی دەرامەتە کشتوکاڵییەکان دەکات تا بەهۆیانەوە کاربکاتە سەر پاشەکەوت و وەبەرهێنان.

٢- بەدیهێنانی سەقامگیریی ئابووری:

لەڕێگەی خستنەکاری ڕامیارییەکانی دارایی و نەختینەیی بۆ چارەسەری هەڵاوسان کە زۆربەی دەوڵەتەکان دەگرێتەوە، بێجگە لەوەی دەیەوێت ڕێگە لەڕوودانی داکشانەوەو بێ بازاری بگرێت.

٣-پاراستنی ئابووری نیشتمانی لە کێبڕکێی دەرەکی:

بە تایبەتیش پاراستنی پیشەسازییە تازە دامەزراوەکان تا بتوانێت پەرەبسێنێت و کارامەیی زیاد بکات و جۆری بەرهەمەکەشی باشتر بکات.

جۆرەکانی ڕامیارییە ئابوورییەکان:

١- ڕامیاری دارایی:

زاراوەی ڕامیاری دارایی بەشێوەیەکی گشتی ئەوە دەگەیەنێت کە میری هەڵدەستێت بە نەخشەدانان بۆ خەرجیەکان و دابینکردنی ڕێگەکانی پارەدارکردنیان، لە ئامرازە ناسراوەکانیشی (باجەکان و بوجەو قەرزە) کە لە ڕێگەی باجەکان و کورتهێنان و سەرڕێژی بوجەوە دەوڵەت چەند بوارێکی فراوان دەهێنێتە کایەوە بۆ ئاراستەکردنی خواستی کاریگەر(الطلب الفعال) و نزیك کردنەوەی داهاتی کەسەکان و ڕاستکردنەوەی بنەماکانی ئابووری تا ڕێگەخۆش بکات لەبەردەم پێشکەوتن و گەشەسەندن دا.

ئامانجەکانی ڕامیاری دارایی:

ڕامیـاری دارایـی هـەوڵ دەدات چـەند ئامانجێـك بەدەسـت بهێنێـت کـە گرنگترینیان ئەمانەیە:

أ- گەیشتن بەئاستی خستنەگەڕی تەواوەتی.

ب- گەیشتن بەتێکڕای روو لە زیادبوون لە پەرەپێدانی ئابووری دا.

ج- بەدیهێنانی جێگیربوون لە ئاستی گشتی نرخەکاندا.

د- کارکردن بۆ خۆشگوزەرانی کۆمەڵگەو دووبارە دابەشکردنەوەی داهات بەشێوەیەکی دادپەروەرانە.

٢- ڕامیاری نرخ:

بریتییە لە کۆمەڵێك کارڕاپەراندن کە لە ڕێگەیەوە نەخشەکێشانی نرخەکان و دیاریکردن و کارتێکردنی نرخەکان دیاری دەکرێت تا بە دڵنیاییەوە ئامانجە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان بهێنێتەدی.

ئامانجەکانی ڕامیاری نرخ:

أ- کاربکریت بۆ پێشخستنی بەرهەمهێنان لەڕووی چەندێتی و چۆنیەتیەوە.

ب-کـار بکرێـت بـۆ بەرزکردنـەوەی ئاسـتی بەرهەمـداری لـە دەرامەتـە ئابوورییەکاندا.

ج- دابینکردنی پێداویستی بەکاربەرەکان و تێرکردنی ئارەزووەکانیـان و کـار بکرێت بۆ کەمکردنەوەی بەکاربردن.

د- کار بکرێت بۆ هاندانی پاشەکەوت و وەبەرهێنان بەرەو ئەو بوارانـەی کـە لـــە خزمـــەتی بەرهەمهێنانـــە پێویســـتییەکاندایەو بـــۆ دابینکردنـــی پێداویستییەکانی کۆمەڵگە.

٣- ڕامیاری بازرگانی:

بریتییە لە کۆمەڵە هۆکارێك کە دەوڵەت لە بازرگانیکردنی دەیگرێتەبەر لەچوارچێوەی پەیوەندییە دەرەکییەکانیدا، بەمەبەستی بەدەستهێنانی چەند ئامانجی نەتەوەیی دیاری کراو. ئەو ئامانجانەش بەپێی رادەی پەرەسەندنی ئابووری دەوڵەتەکان دەگۆڕێت بۆ نموونە لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا ئامانجەکە لە چوار چێوەی لێکدانەوەکانی (**کینز) دا** دەبێت کە داوا دەکات خستنەگەڕی تەواوەتی بهێنرێتەدی، بەڵام لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکاندا بە ئامانجی هێنانەدی پەرەپێدانی ئابووری ئاراستە دەکرێت.

ئامانجەکانی ڕامیاری بازرگانی:

أ-ئامانجی ڕامیاری:

سیستەمە ئابوورییە جۆراوجۆرەکان پەنا دەبەنە بەر دانانی کۆمەڵێك کارراپەراندن و یاساو رێسا کە لە رێگەیانەوە بازرگانی دەرەکی خۆیان رێك دەخەن.

لە سیستەمی سەرمایەداریدا ئەم کارڕاپەڕاندنانە بۆ پشتگیریکردن لە بازارەکان دەکرێن، هەروەها لەم ولاتانەدا جەخت دەکرێت لەسەر پشتگیری کردنی کەرتی تایبەتی وەك لەو کۆمپانیا هاوبەشە گەورانەدا دەردەکەوێت کە ئەرکی هاوردە و ناردنی جێبەجێ دەکەن، هەروەها کار دەکەن بۆ ئازادکردنی دراوە نیشتمانییەکانیان بێ هیچ چاودێرییەك، بەمەش ئەو بنەما سەربەستانە دادەنرێت کە بازرگانی دەرەکی پێ رێکدەخەن لەپێناو پشتگیریکردنی سیستەمی سەرمایەدارییاندا.

ب- هاوسەنگی لە تەرازووی پارەداندا:

زیادبوونی کورتهێنان لە تەرازووی پارەدان بە تایبەتیش لە دەوڵەتە تازە پێشکەوتووەکاندا ناچاریان دەکات نەخشەکانیان بەشێوەیەك دابرێژن کە هاوسەنگی لە تەرازووەکانیاندا دروست بکات، ئەمەش لەڕێگەی زیادکردنی نێردراوەکانیان و قەرزکردن لە دەزگا داراییەکانەوە دەبێت تا جیاوازی نێوان نرخی هێنراو و نێردراوی پێ پڕبکاتەوە.

ج- خستنەگەڕی تەواوەتی:

ئەمەش ئامانجێکی ئاشکرای ڕامیاری بازرگانییە بەتایبەتیش لە دەوڵەتە پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندا، چونکە کار دەکات بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ئابووری و کۆمەڵایەتی و ڕامیارییان بەشێوەیەك دەڕوانێتە بێکاری کە پەتایەکی ڕامیاری ترسناکە.

د- هێنانەدی پەرەپێدانی ئابووری:

زۆربەی دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان پاش ئەوەی سەربەخۆی ڕامیارییان بەدەست هێنا پاش جەنگی جیهانی دووەم روویان کردە بەرزکردنەوەی ئاستی بژێوی رۆڵەکانیان ئەوانەی کە لە ساڵانێکی دوورو درێژ لەژێر پاشماوەی دواکەوتووی ئابووری و ئیستعماردا بوون، ئەم وڵاتانە پەنایان بردە بەر دارشتنی ڕامیارییەکی تایبەت بۆ پەیوەندییە دەرەکییەکانیان و ڕێکخستنی ئەم پەیوەندییانە بەشێوەیەك کە سەررێژییەکانیان لە دراوی بیانی دا بۆ بهێننە دی تا لەو ڕێگەیەوە بتوانن ئەو پێداویستییانە بکڕن لە شمەکی سەرمایەداری کە بۆ هێنانەدی پەرەپێدانی ئابووری پێویستن.

هـ- خۆشگوزەرانی ئابووری:

مەبەست لەم ئامانجە بەدیهێنانی دادپەروەری کۆمەڵایەتییە لەنێوان چینەکانی کۆمەڵگەدا بەشێوەیەك کە دەوڵەمەندەکان ئەرکێکی زیاتریان بکەوێتە ئەستۆ وەك لە هەژارەکان بۆ نموونە لەوانەیە دەوڵەت رەسمی گومرگی بخاتە سەر چەند شمەکێکی رواڵەتکاری بەرێژەی ٢٠٠٪ لە نرخی شمەکەکان تا رادەی بەکارهێنانیان کەم بکرێتەوەو داهاتێکش کۆ بکاتەوە لە داهاتە بەرزەکان، ئەمەش بۆ ئەوەیە کە دووبارە دابەشبوونی داهات لەنێوان هاولاّتیان بهێنێتە کایەوەو شمەکە پێویستەکانیش بهێنتە ناوەوە کە بۆ زۆرینەی خەڵکن.

٤- رامیاری نەختینەیی:

بریتییە لە هەموو ئەو کارراپەراندنانەی کە لە لایەن میری و بانکی ناوەندی و خەزێنەوە دەگیرێنەبەر، بەمەبەستی کارکردنە سەر بڕی پارە و پەیداکردنی پارەو بەکارهێنانی پارە و متمانەپێدان بە ئامانجی گەیشتن بە ئامانجێکی ئابووری دیاری کراو وەك ئامانجی ئیشگێڕانی تەواوەتی.

ئامانجەکانی ڕامیاری نەختینەیی:

ڕامیاری نەختینەیی هەوڵ دەدات چەند ئامانجێکی دیاری کراو بە دەست بهێنێت کە دەتوانرێت لەمانەی خوارەوەدا کورت بکرێنەوە :

أ-هێنانەدی ئاستێکی بەرز لە کارپێدان: ئابووریناسەکان هەموویان کۆکن کە پێویستە دابینکردنی ئاستێکی بەرز لە کارپێدان بە ئامانجیك دابنرێت کە

ڕامیاری نەختینەیی هەوڵی بۆ دەدات، مەبەستیش لەم ئامانجە ئەوەیە کە دەسەڵاتە نەختینەییەکان ئاگاداری جێگیرکردنی چالاکی ئابووری لە بەرزترین ئاستی گونجاو لە خستنەگەڕی دەرامەتە سروشتی و مرۆییەکان، پێویستە لە سەر دەسەڵاتە نەختینەییەکان هەموو ئەو کارڕاپەڕاندنانە پەیڕەو بکەن کە ئابووری دوور دەخەنەوە لە بێکاری و ئەو شوێنەوارانەی داکشانەوانەی کە لە بەرهەمهێنان و داهات و بارگرژی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا ڕوو دەدات لەو کارڕاپەڕاندنانەش بەرزکردنەوەی قەوارەی خواستی هەمووەکی بۆ ئاستی پێویست لە خستنەگەڕی ئەو دەرامەتە بەرهەمهێنەکیانەی سوودیان لێ وەرنەگیراوە.

ب-جێگیرکردنی ئاستی نرخەکان: ئەم مەبەستەش لەوەدا کۆدەکرێتەوە کە کار بکرێت، بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی گۆڕانە توندو تیژ و بەردەوامەکانی ئاستی نرخەکان، چونکە ئەوانە لەگەڵ خۆیاندا چە ندین گۆڕانکاری لە بەهای پارەدا دروست دەکەن و دواتر کاریگەری خراپ دەکەنە سەر ئاستی دابەشکردنی داهات و سامان تەرخانکردنی دەرامەتە ئابوورییەکان بەسەر لقەکانی بەرهەمهێناندا.

ج-هاندانی پەرەسەندنی ئابووری: کاریگەری ڕامیاری نەختینەیی لە هاندانی پەرەسەندنی ئابووریدا لەوەوە دەردەکەوێت کەکار بکاتە سەر وەبەرهێنان، چونکە ئەو گۆڕانکارییانەی ڕامیاری نەختیینەی دەیهێنتە کایەوە لە یەدەگە نەختیینەیەکانی بانکە بازرگانییەکان کار دەکاتە سەر بڕی خستنەڕووی پارە،ئەمەش گۆڕانێکی هاوشێوە لە نرخی سوودا دێتە کایەوە کە ئەمیش بەپێی ڕۆڵی خۆی قەبارەی وەبەرهێنانی تایبەت دیاری دەکات.

د-چاكتركردنی تـەرازووی پـارەدان: تـەرازووی پـارەدان بـۆ هـەموو وڵاتێـك پەیوەنـدی نەختینـەیی و دارایـی و بازرگـانی ئـەو وڵاتـە دەردەخـات لەگـەڵ وڵاتەكانی تری جیهاندا، ئەم تەرازووە كاتێك لە بەرژەوەنـدی ئـەو دەوڵەتـەدا دەبێت كە وەرگرتووەكانی لە دراوی بیانی (گرانبەها) دەرەوە زۆرتر بێت لـە پێدانەكانی بە دەرەوە وە پێچەوانەكەشی راستە.

هەموو دەوڵەتەكان هەوڵی ئەوە دەدەن كـە تـەرازووی پارەدانـەكانیان بـەلای بەرژەوەندییەكانیانـدا بێتـە خـوارەوە لەهـەر پلەیـەكی پێشـكەوتنی ئـابووری دابـن تـا بتـوانن پارێزگـاری بكـەن لـەو یـەدەگی زێـرو دراوی گرانبەهایانەی كە هەیانە كورتهێنانیش لە تەرازووی پارەداندا مانـای ئەوەیـە كە ئەو وڵاتە دراوێكـی بیـانی زیـاتر دەدات لـەوەی كـە وەریگرتـووە ئەمـەش شـوێنەواری خـراپ لەسـەر بـەهای دەرەكـی دراوە نیشـتمانییەكەی دروسـت دەكات.

٥-ڕامیاری كشتوكاڵی:

مەبەست لە ڕامیاری كشتوكاڵی ئەو كارڕاپەڕاندنانەیە كـە دەوڵـەت ئـەنجامی دەدات و چەندین ڕێگەو شێوازی چاكسازی كشتوكاڵی گونجاو دەگرێتە خـۆی كـە دەتوانرێـت بەهۆیانـەوە بـەرزترین رادەی خۆشـگوزەرانی بـۆ كارگـەرانی كەرتی كشتوكاڵ لەڕێگەی زیادكردنی بەرهـەم و چـاكتركردنی جۆرەكانیـان و بەردەوام بوون لەسەر ئەو چاكتر كردنانە دابین بكات.

ئامانجەکانی ڕامیاری کشتوکاڵی:

أ- چاکترکردنی ئابووری کشتوکاڵی بە ئامانجی بەشداریکردنی گەورەترو بەبایەختر لە ئابووری نەتەوەییدا.

ب-بەرزکردنەوەی ئاستی بژێوی ژیانی کارکەرەکانی ئەم کەرتە.

ج- دابینکردنی پێداویستییەکانی کەرتی پیشەسازی لەکەرەستەی خاوی کشتوکاڵی.

د- ناردنە دەرەوەی بەشێك لە بەرهەمە کشتوکاڵییەکان بە ئامانجی بەدەستهێنانی دراوی بیانی کە بۆ هێنانە ناوەوەی ئەو شمەکانەی لە کرداری پەرەپێدانی ئابووری پێویستن.

پێداویستییەکانی ڕامیاری کشتوکاڵی:

ڕامیاری کشتوکاڵی ناتوانێت ئامانجە دیاریکراوەکانی خۆی بەدەست بهێنێت ئەگەر ئەم پێداویستییانەی بۆ دابین نەکرێت:-

١) پێویستە ڕامیاری کشتوکاڵی لەلایەن دەسەلاتێکی میری یان نیمچە میرییەوە دەرکرا بێت و بەرنامەیەکی کردارەکی ئەوتۆی هەبێت کە سەرپەرشتی جێبەجێکردنی ئەنجامدانی بکات.

٢) پێویستە رامیاری کشتوکاڵی ئامانج و مەبەستی دیاریکراوی خۆی هەبێت و هەوڵی بەدەستهێنانیان بدات، کە ئامانج و ئارەزووی زۆرینەی خەڵك بنوێنێت.

٣) ڕامیاری کشتوکاڵی پێویستی بە ئامرازی دیاریکراو هەیە تا ئامانجەکانیان بە کەمترین ئەرك و تێچوون بەدی بێنێ.

٤) لەکاتی دیاریکردنی ئامرازو کارڕاپەراندنەکان بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکان، پێویستە ڕەچاوی ئەو هەلومەرجە ناوخۆییانە بکرێت کە ڕێگر دەبێت لە بەجێبەجێکردنی بەرنامەکەدا.

پرسیارەکانی بەشی سێیەم

١. **پێناسەی ئەمانە بکە:**

(رامیاری ئابووری، رامیاری دارایی، رامیاری نرخ، رامیاری بازرگانی، رامیاری کشتوکاڵ).

٢. **ئامانجەکانی رامیاری ئابووری کامانەن؟**

٣. **ئامانجەکانی رامیاری دارایی کامانەن؟**

٤. **ئامانجەکانی رامیاری نرخ کامانەن؟**

٥. **ئامانجەکانی رامیاری نەختینەیی کامانەن؟**

٦. **پێویستیەکانی رامیاری کشتوکاڵ کامانەن؟**

سەرچاوەکانی بەشی سێیەم

١. د. اسماعيل عبدالرحمن و د. حربي محمد عريقات/مفاهيم ونظم أقتصادية دار وائل للنشر/٢٠٠٤.

٢. د. خالد و د.احمد حسين/ مبادى اللأقتصاد الكلي /دار وائل للنشر/٢٠٠٤.

٣. د. عبدالوهاب مطر الداهري/ الأقتصاد الزراعي/ مؤسسةدار الكتب١٩٨٠.

٤. د. عوض فاضل / النقود والبنوك/ مطبعة وزارة التعليم العالي ١٩٩٠.

٥. د. جلال عبدالرزاق و د. خزعل الجاسم/ الأقتصاد/ مطبعة ابو راغب١٩٩٧.

٦. د. غازى صالح الطائي/ الأقتصاد الروبي/ دار الكتب للطباعة والنشر ١٩٩٩.

٧. د. سامي عفيفي حاتم/دراسات في الأقتصاد الرويي/دار الميسرية اللبنانية١٩٩٥.

بەشی چوارەم

دواکەوتن و پەرەپێدانی ئابووری

دواکەوتن
UNDER DEVELOPMENT

هـزری ئـابووری هاوچـەرخ پێناسـەی زۆری بـۆ دواکـەوتن لـەخۆ گرتـووە، هەندی لەوانە ئەو وڵاتە بەدواکەوتوو دادەنێن کە ئابوورییەکـەی لـە بنەڕەتـدا پشـت بـە پیشەسـازی کەرەسـتەی خـاوی (وەك کشـتوکاڵ و کانزاکـاری) ببەستێت، هەندێکی دیکە بە ئابووری پاشکۆ (کلکایـەتی) نـاوزەدی دەکـەن، یاخود ئابووری سەرچاوە(کەرەستەی خاو) ببەستێت.

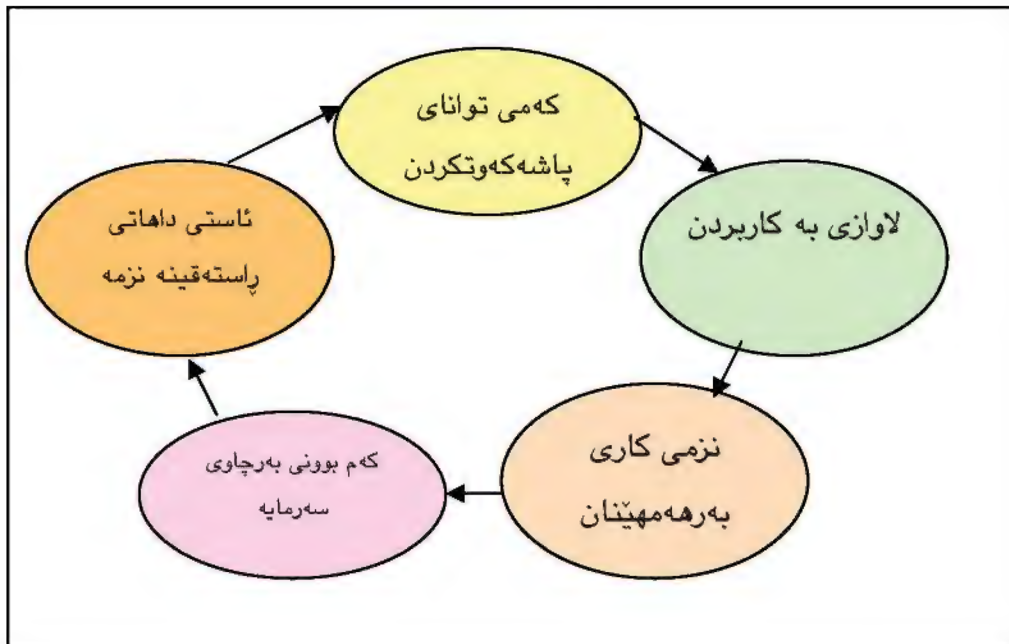
بـەڵام مانـای فـراوان و بـەربڵاوی دواکـەوتوویی بـەگوێرەی رای ئابوورینـاس (**تۆدارۆ** M. P. Todaro) (بریتییە لەو بارە ئابوورییـەی کـە بـە نزمـی ئاسـتی بژێوی ژیان هاوشان لەگەڵ هەژارییەکی بەرەو خوار نیشـانە دەکـرێ، ونزمـی سـەرمایەس تاکەکـەس، نزمـی رێـژەی گەشـەکردنی ئـابووری، نزمـی ئاسـتی بـەکاربردن، خزمـەتگوزاری تەندروسـتی کەمـە و بـەش ناکـا، رێـژەی بـەرزی لەدایکبوون، کەمی سەربەستی هەڵبژاردنی ئەو چالاکییانەی کـە دەبنـە هـۆی پڕکردنەوەی ئارەزووەکانی مرۆڤی بەکاربەر).

تایبەتمەندییەکانی دواکەوتوویی ئابووری:

١-کەمی سەرمایە:

زۆربەی ئەو وڵاتانەی ئابوورییان دواکـەوتووە ئەوانـەن کـە هەنـدێك یـان هەموو هۆیەکانی بەرهەمهێنانیان(بەمانا سـەرمایەدارییەکەی)نییـە، لەوانـەش سەرمایە، بەشی پێویستی پارەدارکردنی پرۆژەکانی پەرەپێدان ناکات، بۆیـە لەژێر رۆشنایی ئـەم کەموکورتییـەدا ئابووریناس(**نرکسـە Nurkse**)دەڵـێ: **(دەوڵەت بە دواکەوتوو دادەنرێت لە بەر ئەوەی هـەژارە)**.بـۆ روونکردنـەوەی ئەم بیرۆکەیەش (نرکسە) پشت بەم شیکردنەوەیە دەبەستێ:

کەمبوونەوەی سـەرمایە یـان کەڵەکـەبوونی لـە بـازاڕی دراودا بـەسـتراوە بـە لایەنی خواست و خسـتنەڕووی هەمووەکییـەوە. خسسـتنەڕووی سـەرمایەش زۆربەی کات نزمە بە هۆی لاوازیی ئارەزووی سـنوورەکی بـۆ پاشـەکەوتکردن یـان زێـدەڕۆییکردن لـە ئـارەزووی سـنوورەکی بـۆ بـەکاربردن، ودابـەزینی داهاتەکانی رەخسـاو بـۆ خـەرجکردن، لـە دەرەنجـامی تێکچـوونی بەرهـەمی کەرتـــە ســـەرەکییەکانی ئـــابووری دێتەکایـــەوە، ئەمـــەش دەبێتـــە هـــۆی دروستبوونی بازنەیەکی داخراو، هەروەك لەم هێڵکارییەدا روون کراوەتەوە:

٢- دواکەوتوویی ئامراز و ڕێگاکانی بەرهەمهێنان:

لاسەنگی پەیکەربەندی کە وڵاتانی دواکەوتووی پێ جیا دەکرێتەوە خۆی لە سەرەتایی هۆکارەکانی بەرهەمهێنان دەبینێتەوە، بۆ نموونە لە کەرتی یەکەمدا (کەرتی کشتوکاڵدا) شێوازی بەرهەمهێنان پشت بەکاری دەستی و بەکارهێنانی ئاژەڵ دەبەستێت، بە دەگمەن پرۆژەی پەرەپێدان بۆ چاك کردن و ڕەخساندنی زەوییەکان بۆ کشتوکاڵکردن ئەنجام دەدرێ بۆ ئەوەی ئەو ئەنجامە چاوەڕوانکراوەی لێ بێتەدی.

دواکەوتنی شێوازەکانی بەرهەمهێنان لەم ئابووریانەدا دەگەڕێتەوە بۆ: نەبوونی هۆیەکانی تەکنیکی تازەی هاوردە تا بەرهەمهێنەکان بەکاری بێنن.

خراپــی و نــەگونجانی بــارودۆخی ئــابووری و کۆمەڵایــەتی و ڕۆشــنبیریش یارمەتیدەرن بۆ دروستبوونی ژینگەیەك (بارێك)ی وا کە ناهێڵێ تەکنـەلۆژیای تازە لەکرداری بەرهەمهێناندا بەکاربێ.

لەم روانگەیەوە شـارەزایانی نەتـەوە یـەکگرتووەکان لـە توێژینەوەکانیانـدا ئاماژە بەوە دەکەن کە وڵاتانی دواکەوتوو دەتوانن بەرهەمـەکانیان لەکـەرتی کشتوکاڵ بەرێـژەی ٥٠٪ زیـاد بکـەن لەماوەیـەکی مامناوەندیـدا، ئەگـەر ئـەو وڵاتانە توانیان شـێوازەکانی تـازەی بەرهـەمهێنان بێـنن و رێگاکـانی تـازەش بەکار بێنن بۆ پاراستنی بەروبوومی چاندراویان لە دەردو بەڵاکانی ژینگەیی.

یەکێك لەنیشـانە دیارەکـانی کـەرتی کشـتوکاڵی لـە وڵاتـە دواکەوتووەکانـدا بریتییە لە بـەرزی ژمـارەی (ڕێـژەی) بێکـاران لـە کـرداری بەرهـەمهێنان، بـە بەراورد(لەچاو) سەرجەمی هێزی کارگـەری ئـابووری نەتـەوەیی، کـە ئەمـەش دەبێتە هۆی پەیدابوونی دیاردەی بێکاری شاراوە (ژێـر پـەردە) کـە ئەمـەش خۆی لەخۆیدا نزمی بەرهەمی یەك دۆنمی لێ دەکەوێتەوە، هەروەها ناوەنـدی بەرهەمداری تاکە کەسیش لـە کشـتوکاڵدا نـزم دەبێتـەوە، چـونکە بەرهـەمی سنوورەکی جوتیارەکە سفر دەبێت یاخود سالب.

هاوبەشیکردنی کەرتی کشتوکاڵی لـەکرداری کەڵەکەبوونـدا زۆر نـزم دەبـێ، چونکە ئەگەر زیادەی ئابووری هاتـەدی ئـەوا لەلایـەن خـاوەن زەوییەکانـەوە ئاراستە دەکرێ، یان بەرەو بەکاربردنی خۆشـگوزەرانی یـانیش لـە دەرەوەی کەرتەکە دەکات بێ ئەوەی هاوبەشی بکات لەکرداری بوژانەوەو گەشەپێدانی شێوازی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی.

دواکەوتوویی شێوازەکان و ڕێگاکانی بەرهەمهێنان کاریگەری خراپی لەسەر ئابووری هەیە، کە دەتوانن گرنگترینیان بەم شێوەیەی خوارەوە کورت بکەینەوە:–

١. بوونی بێکاری ئاشکرا لە لادێکان لە شێوەی (بێکاری خۆویست و خۆنەویست) دەردەکەوێت.
٢. زاڵبوونی دیاردەی کۆچکردن لە لادێوە بۆ شار کە ئەمەش دەبێتە هۆی زیادبوونی بێکاری و فراوانبوونی دیاردەی کاری (لابەلا).
٣. نزمی دابینکردنی کەرەستەی خاوی کشتوکاڵی بۆ دامودەزگا پیشەسازییەکان.
٤. کەم توانابوون لە پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی تاکەکانی کۆمەڵگە.
٥. توانای کڕین لای زۆربەی دانیشتوانی لادێ نزم دەبێت بەهۆی کەمی بەرهەم و خراپ دابەشکردنی داهات.
٦. دواکەوتوویی هەریەك لە شێوازەکانی بەرهەمهێنان و هێزەکانی بەرهەمهێنان لەکەرتی کشتوکاڵیدا کاریگەریەکی خراپیان لەسەر کەرتەکانی تری ئابووریدا دەبێت.

٣- گەشەکردنی دانیشتوان:

پەرتووکە ئابوورییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا پەیوەندییەکی بەهێز لەنێوان ڕێژەی هەژاری و تێکڕای گەشەکردنی دانیشتواندا هەیە، شایانی باسە هەمیشە نەهامەتییە خراپەکانی ئابووری دەکەوێتە سەر شانی چینی هەژاری کۆمەڵگە، چونکە ئەم چینە لەبنەڕەتدا بەدەست بێ مولکی و نەبوونی خزمەتگوزارییە گشتییەکانەوە دەناڵێنن، هەر بۆیەش زۆربەی جار

ئەوانە لەپێشەنگی قوربانیانی بێکارین بەهۆی سستی گەشەکردنی ئابووری، ئافرەتانیش بەشێوەیەکی تایبەتی شوێنەواری ئەو بێکاری و ڕێوشوێنە ئابوورییە لێك ترازاوانەی تر هەڵدەگرن کە دەوڵەت دەیانگرێتەبەر، کە ئەمەش خۆی لەخۆیدا دەبێتە هۆی دروستبوونی بازنەیەکی تری داخراو تا ئەو پلەیەی کە خێزانە قەبارە گەورەکانیش دەناڵێنن بەدەست هەژاری بەردەوام و نەبوونی یەکسانی لە کۆمەڵگەدا.

هەروەها گەشەکردنی دانیشتوان دەبێتە هۆی دیاردەیەك کە لە زانستی ئابووری پێی دەگوترێ دەرکەوتنی دیاردەی زیادبوونی خەرجییە گشتییەکان و کەمبوونەوەی پارەدارکردن لە خزمەتگوزارییە گشتییەکانی وەك فێرکردن و تەندروستی و لەناوبردنی پیسبوونی ژینگەو زیادبوونی هاوردەنی بۆ دوورکەوتنەوە لەو مەترسیانەی کە دەبنە هەڕەشە بۆ ئاساییشی خۆراکی دەوڵەت.

ئەوەی تێبینی دەکرێت لە زیادبوونی ڕێژەی دانیشتوان زۆرجار دەبێتە هۆی زیادبوونێکی بەرچاوی ئەوانەی تەمەنیان لە ١٥ساڵ کەمترە، کە ئەمەش دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی ڕێژەی کەسانی بەکاربەر لە کۆمەڵگەدا، کە هێشتا توانای بەرهەمهێنانیان نییە، جا ئەگەر ئەو نزمبوونەوەیە هەستپێکراوەی لە بەهیوابوون بەژیان وەربگرین لەوانەی کە تەمەنیان لە(٤٠) ساڵ کەمترە، ئەوسا دەردەکەوێ کە نزمبوونەوەی ساڵەکانی بەرهەمهێنان بەرەو (سفر) دەڕوات، ئەم دیاردەیە لە وڵاتە دواکەوتوەکاندا دەبێتە هۆی فراوانبوونی کەلێنی هەڵاوسان، چونکە ئەم وڵاتانە بەدەست دواکەوتوویی هەردوو لایەنی پیشەسازی و کشتوکاڵیەوە (وەك یەك) دەناڵێنن.

٤-بڵاوبوونەوی بێکاری: Unem ployment

ئابووریناسانی جیهانی سێیەم کۆکن لەسەر بوونی بێکاری شاراوە (**ژێر پەردە**) لە وڵاتانی دواکەوتوو لە گشت کەرتەکانی بەرهەمهێناندا، ئەم جۆرە بێکارییەش زیاتر لەکەرتی کشتوکاڵی بەدیار دەکەوێ، چونکە ئەم کەرتە کەرتی پێشەنگە و زۆربەی ئەندامانی کۆمەڵگەش بۆ بەدەستهێنانی هەلی کارکردن و وەبەرهێنان پشت بەم کەرتە دەبەستن. جا لە رووی تیۆرییەوە ئەگەر ژمارەیەکی زۆری کارکەران لەم کەرتەدا وازیان هێنا ئەوا کاریگەری لەسەر بەرهەمهێنان نابێ، چونکە بەرهەمهێنانی سنوورەکییەکەی دەکاتە پلەی سفر بە هۆی لاوازی پەیکەربەندی پیشەسازی لە کەرتەکانی تری بەرهەمهێناندا، ناتوانرێ ئەو ژمارە زۆرەی بێکاران دابمەزرێندرێ و کاریان پێبدرێ.

ئەم جۆرە بێکارییە لە ئابووری دواکەوتوودا دەبێتە هۆی کۆچکردن لە لادێ بۆ شار، بۆ بە دەستهێنانی هەلی کارکردن کە ئەمەش دەبێتە هۆی زۆربوونی دیاردەی بێکاری لە شاردا، چونکە ئەم بەشەی جوگرافیەی شارەکان خۆی لە بنەڕەتدا بە دەست دیاردەی بێکارییەوە دەناڵێنێ، وڵاتانی دواکەوتوو لەسایەی ئەم دیاردەیەدا بە دەست بێکاری کراوە(بێکاری خۆویست یان بێکاری خۆنەویست) دەناڵێنن، هەر وەك ئابووریناسە رۆژئاواییەکان ئەم ناوەیان لێ ناوە، کەڕێژەی ١٠ — ٢٠٪ هێزی کارکەران دەگرێتەوە، جا ڕێژەی بێکاریش لە نێو لاوانی خوێندەواردا بەرزترە، بە تایبەتی لە لادێ، چونکە ئەم بێکارانە هیچ دەرامەتێك یان توانایەکیان نییە بۆ چاککردنی باری ئابووریان بە بەراورد بە هاوشانە بێکارەکانیان لە شاردا، کە کرێیەکی کەم وەردەگرن، ئەم دیاردەیەش پەیوەندی بە گیروگرفتی هەژارییەوە هەیە لە

وڵاتە دواکەوتووەکاندا، هەر بۆیەش دامەزراندن وخستنە سەرکار جێگایەکی سەرەکی داگیرکردووە لە لێکۆڵینەوەی دیاردەی بێکاری و چۆنێتی چارەسەرکردنی لەم وڵاتانەدا.

٥ - دواکەوتوویی پەیکەربەندی کۆمەڵایەتی:

زۆرجار لەپشت دیاردەکانی دواکەوتنی ئابوورییەوە، دیاردەیەکی دیکە هەیە کە بریتییە لە دیاردەی لاوازی (حەتمیەتی) رۆشنبیریە، واتە رۆشنبیری گشتی تاکەکان رەنگدانەوەیەکی بەرچاوی لەسەر پلەی دواکەوتن دابەزینی ئاستی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی هەیە، کە دەبنە هۆی دەرکەوتنی زۆر لەو دەرەنجامانەی کە وا دەکەن هەلی گونجاو نەڕەخسێت بۆ بە دیهێنانی پەرەپێدان و دەبێتە هۆی بەردەوامی حاڵەتی دواکەوتن، و گرنگترین دەرئەنجامەکانی دواکەوتوویی پەیکەربەندی کۆمەڵایەتی ئەمانەن:

١-کاریگەری دابو نەریت لە سەر خەرجی بەکاربردنی هەمووەکی، کە زۆربەی کات ئارەزووی سنوورەکی بەکاربردن زۆر بەرز دەبێتەوە و خەرجکردنیش بەرەو بە کاربردنی خۆشگوزەرانی و بەمەبەستی شانازی بە خۆکردنە.

٢-داب و نەریتەکان رۆڵیان هەیە لە شێوازی پاشکەوتکردندا، کاتێ پاشکەوتکردن ئاراستەی لایەنەکانی بەرهەم نەهێن دەکرێ وەکو جامبازی لە کڕین و فرۆشتنی زەوی وزار وکانزا گرانبەهاکان و زیادکردنی پشتێنەی (رصید) دراو.

٣-تەمبەڵی و هەست نەکردن بە بەرپرسیاریەتی دەبنە هۆکار بۆ ئەوەی فاکتەری کات بە شێوەیەکی دروست لەو بوارانەی سوودبەخشن بۆ وەبەرهێنان بەکار نەهێنرێ.

٤- نزمی ئاستەکانی رۆشنبیری و کۆمەلأیەتی و نزمی ئومێدی تاکەکان، وا لە تاکەکان دەکات بە کەمترین ئاستی خۆشگوزەرانی ژیان رازی بن و ، بۆ چاککردنی بارودۆخی ئابووریيان و فێربوونی هونەری نوێی بەرهەمهێنان لە کەرتەکانی بەرهەمهێنانی پێشەنگدا گرنگی بە وەبەرهێنانی تواناکانیان نادەن.

٥- بە هۆی حوکمی داب و نەریتە کۆمەلأیەتییەکان ئافرەت هان نادرێ بەشداری لە چالاکییە ئابوورییەکان بکات.

٦-بلأوبوونەوەی نەخوێندەواری و نزمی ئاستی فێربوون وا دەکەن توانای تاکەکان لەبواری بەرهەمهێنان و لێهاتوویی کارگێڕی لە کۆمەلگەدا لاواز بێت. نەخوێندەواری دەبێتە هۆی لەدەستدانی هۆشیاری تەندروستی و زیادبوونی پیسبوونی ژینگەو بلأوبوونەوەی دەرد و نەخۆشی لە ولأتانی دواکەوتوو.

٦- پاشکۆیەتی ئابووری:

ئابووریناسانی قوتابخانە پەیکەربەندییەکان(Structural School) کۆکن لە سەر ئەوەی کە بازرگانی دەرەکی سەرچاوەیەکی گرنگی پاشکۆیەتی ئابووری ولأتانی دواکەوتووە (**ئابووریناس پریبیش Prebish**) کە یەکێکە لە دامەزرێنەرانی قوتابخانەی پەیکەربەندیی (الهيكلية) لە ولأتانی ئەمەریکای لاتینی، پێیوایە ولأتە دواکەوتووەکان تەنها لە بازرگانی چەند کەرەستەیەکی سەرەتایی پسپۆڕن کە ئەمەشە دەبێتە هۆی پاشکۆیەتی ئەم ولأتانە لەو گۆڕانکاریانەی لە ئالوگۆڕی شمەك لەبازارەکانی جیهانیدا روو دەدەن. .(TOT) Terms of trade

هەروەها (پرێبیش) لە توێژینەوەکانی گەیشتە ئەو دەرەنجامەی ئەو گۆڕانانەی کە لە نرخی کەرەستە خاوەکان لە بازاڕەکانی وڵاتانی ئەمەریکای لاتینی روودەدەن بەشێوەیەکی بەردەوام لە بەرامبەر شمەکە بەرهەمهێنراوەکانی بەریتانیادا لە دابەزین دان، بەگوێرەی رای ئەم قوتابخانەیەش هۆی سەرەکی دابەزینی ڕێژەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی وڵاتە دواکەوتووەکان بۆ ئەو پێوانە جیاوازانەی نەرم نواندنی داهات بۆ خواست لەسەر بەرهەمەکانی وڵاتانی پەیوەندیدار(وڵاتانی ئەمەریکای لاتینی)، هەروەها بۆ سەرکەوتنی تەکنەلۆژی لەسەر خستنەرووی شمەك لە بازرگانی جیهانیدا دەگەڕێتەوە.

داواکاری وڵاتانی پێشکەوتوو لەسەر شمەك و کەرەستەی سەرەتاییەکانی وڵاتە دواکەوتووەکان لە رووی داهاتەوە نەرمی تیا دەنوێنرێ، و بەپێی **یاسای ئەنگڵ**(Engle Law) لە وڵاتە پیشەسازییەکان خواست لەسەر کەلوپەلی خۆراکی تارادەیەك نزم دەبێتەوە لەگەڵ ئەو زیادبوونەی کەبەسەر داهاتدا دێت، بۆیە ئەم وڵاتانە پەنا دەبەنە بەر کەمکردنەوەی داهاتەکانیان لە کەرەستەی سەرەتایی و کەلوپەلی خۆراك.

جگە لەمەش ئەم وڵاتانە لە میانەی ئەو پێشکەوتنە تەکنەلۆژییەی کەبەدەستیان هێناوە توانیان بڕێکی زۆری دەرامەتی سروشتی بەرهەمبهێنن کە پێشتر لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا دەیانهێنا بەرێگایەکی پیشەسازی، لەبەر ئەم هۆیە دابەزینی خواست دەبینین لەسەر زۆر لە کەرەستە سەرەتاییەکان بەتێپەڕبوونی کات لە بازارەکانی جیهانیدا، لە بەرامبەریشدا زۆربوونی خواستی شمەکی وەبەرهێنەکی و کەلوپەلی خۆراك دەبینین لەلایەن وڵاتە دواکەوتوەکاندا لە وڵاتە پێشکەوتوەکاندا بەهۆی فراوانبوونی کەلێنی

هەڵاوسان لە بازاڕی شمەك داو پێویست بوونی پیشەسازییە ناوخۆییەکان بە کەلوپەل و بڕینی پەیوەندی و هاموشۆ لەلایەن وڵاتە پێشکەوتووەکاندا کە ئەمانە دەبنە هۆی پلەیەکی بەرزی نەرمی نواندن.

لەلایەنی خستنەڕووەوە، وڵاتە پیشەسازییەکان بەهۆی ئەو پێشکەوتنە تەکنەلۆژیەی کە بەدەستیان هێناوە توانیویانە زیادبوونێکی بەهێز لەبەرهەمهێناندا بەدەست بێنن لە کەرتە پێشەنگەکانی ئابووری دا، لەم روانگەشەوە وڵاتە پیشەسازییەکان توانیان زۆر بەهێزەوە بەرگری لەپێگەی رکابەرایەتیان بکەن بەهۆی خستنەڕووی شمەك و کاڵای جۆراوجۆری زۆر پێشکەوتووی نرخ گونجاو.

ئەم پەرەسەندنە وای لە وڵاتە پیشەسازییەکان کرد کە نرخەکانی خۆی بسەپێنێ و رامیاریەکانی نرخی جۆراوجۆریش بگرێتە بەر، چونکە بەهۆیەوە قازانجێکی زۆری لێوە دەست دەکەوێ.

ڕێژەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی وڵاتە پیشەسازییەکانیش پەرەسەندوترە لەچاو(بەبەراورد)لەگەڵ ڕێژەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی وڵاتە دواکەوتوەکان، لەمەشەوە هاوردەنی نەختینەیی لەبازرگانی دەرەکیدا هاوبەشی ناکات لە کرداری پەرەپێدانی ئابووری لە زۆربەی وڵاتانی دواکەوتوو لەئابووریدا.

پەرەپێدانی ئابووری

چەمکی پەرەپێدان:

پێش ئەوەی ئاماژە بە پێناسەی پەرەپێدانی ئابووری بکرێت، پێویستە جیاوازی بکرێت لەنێوان هەردوو دەستەواژەی (پەرەسەندنی ئابووری) و (پەرەپێدانی ئابووری) کە تەنانەت وایان لێ هاتووە یەك مانا ببەخشن، **(پەرەسەندنی ئابووری)** ئاماژە دەکات (زیادبوونی بەردەوامی داهاتی راستەقینەی تاکەکەسە لە دەوڵەتێکدا بەهۆی چاککردنی بەردەوام لە هۆیەکانی بەرهەمهێنان لەگشت بوارەکاندا)، کەچی **(پەرەپێدانی ئابووری)** (واتە کرداری چاك کردنی چۆنایەتی لە ژیانی مرۆڤدا). لە بابەتی پەرەپێداندا پەرتووکە ئابوورییەکان ئاماژە بەبوونی چەند دیاردەیەکی گرنگی پەرەپێدان دەکەن کە پێویست دەکات لێرەدا بەم خاڵانە باسیان بکەین:

١. بەرزکردنەوەی ئاستی گوزەران و خزمەتگوزاریی تاکەکەسەکان لە میانەی کرداری پەرەسەندنی ئابووری .

٢. رەخساندنی بارێکی گونجاو بۆ نەشونماکردنی هەست کردنی تاکەکەس بە خۆشگوزەرانی لەمیانەی بنیادنانی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی و رامیاری و ئابووری و دام و دەزگایی کە ئامانجیان رێزگرتنی شکۆمەندی (کرامة) هاووڵاتییە.

٣. زیادکردنی سەربەستی مرۆڤ لەماف دەستنیشان کردن لەمیانەی فراوانکردن و جۆراوجۆرێتی کردن لە حەزو ئارەزووەکانی تاکەکەس، وەك زیادکردنی جۆرەکانی شمەکی بەکاربەرەکی و کارگوزاری.

بۆ گەیشتن بەم ئامانجانەی پەرەپێدان لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا لە سەر دەوڵەت پێویستە ڕێو شوێنی کرداری و هۆشیارکەرەوەی پلان بۆ داڕێژراو بگرێتە بەر بۆ گۆڕانکاری و بازدان لەشێوەو ناوەرۆکەوە ئەمیش لەڕێگای سازکردنی تەقەلاو توانا جۆراوجۆرەکان لە پلانێکی ئامادەکراو بۆ ئەم مەبەستە.

پێویستییەکانی پەرەپێدانی ئابووری:

١. کەڵەکەکردنی سەرمایە:

پێکهێنانی سەرمایە ئەو کاتە دێتە بەرهەم کەوا کۆمەڵگە ڕێژەیەك لە داهاتی بەگەڕ پاشەکەوت بکاو وەبەربهێنرێ بۆ بەدەستهێنانی بڕێکی زیاتری بەرهەم و داهات. بێگومان کارگە تازەکان ئامێرو مەکینەکان و کەرەستە خاوەکان دەبنە هۆی زیادکردنی ماددی سەرمایەی دەوڵەت (بەهای راستەقینەی پوختی سەرتاپایی سەرجەم شمەکە سەرمایەدارەکانی لەرووی مادییەوە بەرهەمیان هەبێ) کە لەوانەیە ئابووری لەئاستی بەرهەمهێناندا فراوانتر بکات.

ئەو وەبەرهێنانە بەبەرهەم و راستەوخۆیانە هاوکات وەبەرهێنانی تری زیادەشی شان بەشان لەگەڵدا دەڕوات کە لە پەرتوکە ئابوورییەکان بە(ژێنگەی کۆمەڵایەتی و ئابووری) ناسراوە، وەك ڕێگاوبان، کارەبا، پاڵاوگەکانی ئاو، گەیاندن و هاوشێوەیان کە یارمەتی دەرن بۆ بەیەکەوە گرێدانی جموجۆڵە ئابوورییەکان و کرداری پەرەپێدانیش ئاسان دەکات، ئەو نموونەکە جێبەجێکاری خوارەوە یارمەتی تێگەیشتنی ئەم بیرۆکانە دەدەن.

ئەگەر وەبەرهێنان لە دەزگایەکی کشتوکاڵی (وەك کڕینی تراکتۆر) بۆ نموونە ببێتە هۆی زیادکردنی بەرهەمی هەمووەکی لە کێڵگەدا، بەڵام بەبێ هۆیەکانی گواستنەوەی تازە جوتیار ناتوانێ شمەکە بەرهەمهێنراوەکەی ساغ بکاتەوەو بیخاتە روو بۆ فرۆشتن لە بازاڕەکاندا، بۆیە ئەم وەبەرهێنانە لەوانەیە هیچ شتێکی زیادە نەخاتە سەر بەرهەمهێنانی نەتەوەیی.

چەند رێگایەکی ناڕاستەوخۆی وەبەرهێنان هەن لە دەرامەتە نەتەوەییەکان وەك بنیادنانی دەزگا بۆ ئاودانی زەویەکان کە دەبێتە هۆی چاککردنی زەویە کشتوکاڵییەکانی وڵات کە ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەرهەمداریی بۆ هەر دۆنمێك زیاتر دەکات، جا بۆ نموونە ئەگەر توانرا بۆ (١٠٠) هکتار زەوی کشتوکاڵی کە هەمان بڕی بەرهەمی (٢٠٠) هکتار زەوی دێمەکار (کە پشت بە باران دەبەستێ) بدات بەدەستەوە، کەواتە بنیادنانی مەکینەش بۆ ئاودانی زەوییە کشتوکاڵییەکان وا دەکات کە بڕی بەرهەمی ئەو زەویانەی کە دێمەکار نین دووهێندە بێ. بەهەمان رێگاش دەتوانرێ بەرهەمداری زەویە کشتوکاڵییەکان زیاد بکری ئەگەر بێت و دەرمانی لەناوبردنی مێرووە زیانبەخشەکان بەکار بهێنری ، هەموو ئەو جۆرە وەبەرهێنانانە ئەو رێگاو پێناوە ماددیانە دەنوێنن بۆ چاك کردنی شێوەی زەوییەکان کەخۆی لەخۆیدا دەبێتە زیادکردنی بەرهەمداری زەوی بەشێوەیەکی پۆزەتیڤانە.

٢. وەبەرهێنانی سەرمایەی مرۆڤی :

وەبەرهێنان لەسەرمایەی مرۆڤدا بۆی هەیە ببێتە چاکترکردنی هەڵسوڕاندنی کارگێڕی بەرهەمی هێزی کارگەر، دەتوانێ هەمان کاریگەری

یاخود زیاتریش ببینیّ ئەگەر ژمارەیەکی تری زۆرتری ئاسایی تاکەکان بەکار بهێنرێن لە کرداری بەرهەمهێناندا.

فێرکردن و مەشق پێدانی تاکەکان بۆ کارامەیی و شارەزایی دەبێتە هۆی زیاتر کردنی لێهاتوویی تاکەکەس بۆ مامەڵە کردن لەگەڵ وەبەرهێنانە راستەوخۆکان لە ئامرازو ئامێرەکان و شێوەکانی لەوجۆرە، هەروەها مەشق پێدانی مامۆستاو وانەبێژە بەتواناکان لەگەڵ بوونی سەرچاوە و کتێبی جۆراوجۆری ئابووری بۆی هەیە کاریگەری گەورەیان هەبێ لە چۆنایەتی و رابەرایەتی تاکەکان بۆ هاوبەشیکردن لەزیادکردنی بەرهەمهێناندا، وەبەرهێنان لە دەرامەتە مرۆییەکان و رەخساندنی سەرمایەکی مرۆیی لێهاتوو هەمان کاریگەری هەیە وەك زیادکردنی چۆنایەتی و بەرهەمداری دەرامەتە رەخساوەکان (ئاودانی زەویەکان و بەکارهێنانی دەرمانی لەناوبردنی مێروو)، بەڵام ئەو خاسیەتە گرنگەی کە ناتوانری وازی لیّ بهێنری و پەیوەندی بەدەست نیشانکردن لەنێوان دوو شتدا هەیە (واتە لەنێوان بەکاربردن لە ئێستاو بەکاربردن لە ئاییندە)، کورتەکەشی واز هێنانە لە شتێك کە (وەبەرهێنان) زیاد دەکات بۆ ئەوەی لە ئاییندەدا بەرهەمی زیاتر گلّ بداتەوە.

وەبەرهێنان لەسەرمایەی مرۆڤیدا پێویستیەکی حەتمییە بۆ ئەو وڵاتە دواکەوتووانەی کە ئابوورییەکانیان ئاراستەی پەرەپێدانێکی ئامانج بۆ دارێژراو دەکەن.

٣. رەگەزی تەکنەلۆژیا:

پێشکەوتنی تەکنەلۆژی بەگرنگترین ئەو هۆکارانە دادەنرێت کە پەرەپێدانی ئابووری پیّ دەبوژێتەوەو چەندایەتی بەرهەمی پیّ زیاد دەکری ،

بە واتایەکی تر پێشکەوتنی تەکنەلۆژی یارمەتی بەکارهێنانی رێگاو ئامرازە نوێیەکان و ئابوورییەکان دەدات بۆ راپەڕاندنی پرۆژە سوودبەخشەکانی پەرەپێدان. کەواتە پێشکەوتنی تەکنەلۆژی دەتوانری وا بەکار بهێنری کە بەرهەمداری پێ بەرزبکرێتەوە لە پیشەسازییە بەکارهاتووەکان لە ولاتە دواکەوتووەکاندا.

بیردۆزەکانی پەرەپێدان و پەرەسەندنی ئابووری:

هزری کلاسیکی (ئابووری کۆن) لەسەر بنەڕەتی سیستەمی ئابووری لیبراڵی وەستاوە، کە تیایدا موڵکایەتی تایبەتی تاکەکان و، بازاڕی رکابەرایەتی ئازادو، بوونی حاڵەتی بەکارخستنی تەواوی دەرامەتەکان خۆی دەسەپێنێت، ئەم هزرە (بیرە) کلاسیکیەش بڵاوبوونەوەیەکی گەورەی بەخۆیەوە بینی لەکاتی شۆڕشی پیشەسازی لە ئەوروپادا لەبارودۆخێکدا کە سەپاندنی ئەم هزرەی تێدا هاتەدیو شانبەشانی ئەم گۆڕانکاریانە دەڕۆیشت کە لەگەڵ واقعی ئابووری ئەوێ دا روویاندا.

پاش شۆڕشی پیشەسازی ، هزری کلاسیکی رووی کردە دۆزینەوەی هۆکارە شاراوەکانی پشتەوەی پەرەسەندن بۆ ماوەیەکی درێژخایەن لە داهاتی نەتەوەیی، لەهەمان کاتدا شیکردنەوەی کەرتی (بەشی) ئابووریشیان لەبەرچاو گرت، چونکە شیکردنەوەی داهات لەسەر ئاستی داهاتی هەمووەکی یان فەرامۆش کردبوو، کلاسیکەکان باوەڕیان بە دابەشکردنی رێژەیی داهات هەیە بۆ (کرێ و موڵکانەو سوو) چونکە کاریگەری گرنگی هەیە لەسەر کرداری پەرەسەندن، بەهەمان شێوەش بەرهەمهێنانی نەتەوەیی دابەش دەبێت لەنێوان بەرهەمهێنانی پیشەسازی و کشتوکاڵیی، گرنگیدانی

کلاسیکەکان (ئابووریناسە کۆنەکان) جەخت لەسەر شیکردنەوە ئابوورییەکان دەکەن کە پەیوەندی هەیە پاڵپێوەنانی ڕەوڕەوی ئابوری بەرەو پەرەسەندن.

لە زاناکانی قوتابخانەی کلاسیکی کە گرنگیان بەبابەتی بەرەوپەرەسەندن داوە لە ڕێگای توێژینەوەکانیان، ئەمانەن:

١. ئادەم سمث:

(سمث) پێیوایە کە پەرەسەندن بەشێوەیەکی کەڵەکە سەندوو دێتەدی لەمیانەی پسپۆڕبوون و کاردابەش کردنەوە، کە بەهۆیەوە دەتوانری داهێنان و بەرهەمداری کرێکار لە ئابووری دا بەگشتی زیاد بکرێ، بۆ ئەوەی ئەمەش بێتە دی پێویستە چەند مەرجێك بڕەخسێنرێت وەك سەرمایە و بازاڕ.

فراوانکردنی پێکهێنانی سەرمایەش کارێکی پێویستە بۆ ئەوەی دەرگا واڵا بکات لە بەردەم پسپۆڕبوون و کار دابەشکردن، جا بۆ ئەوەی سەرمایەش پێك بێت پێویست دەکات کە پاشەکەوتکردن رووەو وەبەرهێنان ئاراستە بکرێ کە ئەمەش خۆی لەخۆی دا دەبێتە زیادکردنی بەرهەم و داهات و ئاڵوگۆڕ، پاشانیش زیادبوونی پاشەکەوت و پێکهێنانی سەرمایە.

بازاڕیش بەلای (سمث)ەوە کارێکی هاوشانی پسپۆڕبوون و کاردابەشکردنە، چونکە قەبارەی بازاڕ ڕێگا خۆش دەکات بۆ زیادکردنی پلەی پسپۆڕسازی و کاردابەش کردنەوە لەڕێگای زیادکردنی بەرهەم و فراوانکردنی گۆڕینەوە لەسەر هەردوو ئاستی ناوخۆیی و جیهانی دا.

٢. دیڤید ڕیکاردۆ:

(ڕیکـاردۆ) کشـتوکاڵ بـە کەرتـە پێشـەنگەکانی ئـابووری نەتـەوەیی دادەنێت، چونکە دەبێتە هۆی ڕەخساندنی ئاساییشی خۆراك بۆ دانیشـتوان، کشتوکاڵیش بەلای (ریکاردۆ) دەچێتە ژێر باری یاسای سوود داکشان کە کـار دەکاتە سەر ڕێژەی بەرهەم و سوو.

(ریکاردۆ) کرداری پەرەسەندن شی دەکاتەوە لـە ڕێگـای دابەشـکردنی کۆمەڵگە بۆ سێ کۆمەڵەی سەرەکی و ئەو پەیوەندیەی کە دروست دەبـێ لـە ئـەنجامی دابەشـبوونی ڕێـژەیی داهـات بەسـەر ئـەم کۆمەڵانـە کـە خـۆی لـە (**سەرمایەدارەکان و کارکەران و خاوەن زەوییەکان**) دەبینێتەوە.

لەژێر رۆشنایی ئەم دابەشبوونەدا،(ریکاردۆ) لەدابەشـکردنی داهـات بـۆ بەشـە سـەرەکیەکان دەکۆڵێتـەوە کـە ئـەویش ئـەو دەسـهاتانەیە کـە ئـەم کۆمەڵانـە بەدەسـتی دێـنن، وئـەم گەشەسـەندنەش کـە لـە هـەر یەکێکیانـدا ڕوودەدات ئـــەوا دەستنیشـــانی کـــرداری پەرەســـەندنەکە دەکـــات، ئـــەم دەسهاتانەش بریتین لەو (کرێیانـەی کـە دەدرێـن بەکارکـەران و موڵکانـە کـە خاوەن زەویەکان وەری دەگرن و، ئەو سووەی کـە سـەرمایەداران دەسـتیان دەکەوێ) بەهۆی هاوبەشی کردنیان لە پارەدارکردنی کرداری بەرهەمهێناندا.

موڵکانەو سوو بەشێوەیەکی سەرەکی بە دەسهاتی پوخت دادەنـرێن و سەرچـاوەیەکی گـرنگن لـە کـرداری پێکهێنـانی سـەرمایەدا کـە هاوبەشـە لـە کرداری پەرەسەندن دا، هۆیەکەشـی ئەوەیـە کـە ئـەم شـێوازە هـەر بەتـەنها توانای پاشەکەوت کردنی هەیە لـەڕێگای دووبـارە وەبەرهێنانـەوەی سـوو بـە ئامـــانجی بەدەســـتهێنانی زۆرتـــرین بـــڕی ســـوو، ســـوو لـــەڕێگای کـــرداری ڕکابەرایەتی دا ڕووەو کەمبووەنەوە دەچێ و لەوانەیە ئابووریش ڕووەو

وەستاوی بچێ بەهۆی نزمبوونەوەی بەشە ڕێژەیی سوو و زیادبوونی بەشە ڕێژەیی هەریەك لە موڵكانەو كرێی داهات.

٣. جۆزێف شۆمپیتەر:

بیردۆزەكەی (شۆمپیتەر) لە پەرەپێدانی ئابووریدا بەشێوەیەكی سەرەكی پشت بە ڕۆڵی (ڕێكخەر) دەبەستێ كە دەتوانی ببێتە پاڵنەری ڕەوڕەوەی پەرەسەندن بۆ پێشەوە لەڕێگای نوێكردنەوە، نوێكردنەوەش بەلای ئەم ئابووریناسەوە بریتییە لە:

١. هێنانەناوەوەی جۆری تازەی شمەك.
٢. هێنانەناوەوەی شێوازی تازە بۆ بەرهەمهێنان.
٣. كردنەوەی بازاڕی تازە بۆ ساغكردنەوەی شمەكەكان.
٤. كردنەوەی سەرچاوەی تازە بۆ كەرەستە سەرەتاییەكان.
٥. ڕەخساندنی قۆرخكاری (مۆنۆپۆل) یان شكاندنی ئەو قۆرخكارییەی كە دەستی گرتبوو بەسەر بازاڕدا.

بەپێی ئەم بیردۆزە، (ڕێكخەر كەسێكی بەرچاو و ڕاهاتوو نییەو ئامانجیشی بەدەست خستنی قازانج نییە، بەڵكو پاڵنەری دەروونی دیاری كراوی هەیە وەك خۆتەرخانكردنی بۆ ركابەرایەتی و حەز لە داهێنان و، كار دەكات بۆ سەركەوتن نەك بۆ ئەوەی لەبەرهەمی ئەو سەركەوتنە بخوات، بەڵكو سەركەوتن هەر بەتەنها بۆ خۆی).

كرداری پەرەپێدان لای شۆمپیتەر لەشێوەی شەپۆڵی نارێك و پێك ڕوودەدات، چونكە ئابووری سەرمایەداری تووشی بارگۆڕانی ئابووری دەبێت كە هەندی كات لە برەوسەندن دایە هەندێ كاتی تریش وەستاوی و بێ

بازاڕی ئابووری بەدواوە دێت، هاوکات ئەم شەپۆلانە داهێنانی تازەی لەتەکدایە بەرەو بوژانەوە و برەوسەندن کە ئەمەش خۆی لەخۆی دا دەبێتە هۆی بەرزکردنەوەی داهاتی نەتەوەیی و تاکەکەسی.

بیردۆزی شۆمپێتەر پشت بە کۆمەڵە ئەگەرێك دەبەستێت، گرنگترینییان:

١. بوونی کێبڕکێیەکی تەواو.
٢. باری بەکارخستنی تەواوەتی.
٣. کرداری پارەدارکردنی پەرەسەندن لەرێگای پشتگیری بانکەکانەوە.

پەرەپێدانی هەرلەخۆوە (التنمیه التلقائیه):

ئادەم سمث کە یەکێکە لە زانایانی قوتابخانەی کلاسیك بە پێشەنگی ئەوانە دادەنرێت کە بانگهێشتی (پەرەپێدانی هەر لەخۆوە) دەکەن ئەویش لەژێر رۆشنایی دەست وەرنەدانی دەوڵەت لە چالاکییە ئابوورییەکان، پەرەپێدانی ئابووریش بەپێی رای (سمث) کاتێ روودەدات کە ئەگەر تاکەکان کاری ئابووری ئازادیان بۆ برەخسێ، جا لەبەر ئەوەی تاکەکان بەشێوەیەکی ژیرانە رەفتار دەکەن و لەرێگای جموجۆڵە ئابوورییەکانیشیان تا بکرێ هەوڵی بەدیهێنانی ئەوپەڕی قازانج دەدەن بە کەمترین تێچوون کەبەشێوەیەکی هەرلەخۆوە بێتە دی، وەك ئەوەی کە دەستێکی شاراوە هەبێ لە پاڵنانی ڕەوڕەوەی ئابوورییەکە بۆ خولانەوە تا بەم شێوەیە گەیشتووە، ئەم بەرژەوەندییە کەسێتییەش لەیەك کاتدا لەگەڵ ئەو بەرژەوەندییە گشتییەدا دێتە دی کە دەوڵەت هەوڵی هێنانەدی بۆ دەدات.

بیرۆکــەی (دەســتی شــاراوە) بــرەوی پــێ درا لــە لایــەن گــەورە سیاســتمەداران و بیرمەنــدەکان بــە تایبــەتی لــەنیوەی دووەمــی ســەدەی هەژدەهــەم لــە ئــەوروپا، ســەرکەوتنێکی بەرچاویشــی بەدەســت هێنــا لەگەشەپێدان و بووژانــەوەی سیســتەمی ســەرمایەداری ، وبــەردەوامیش بــوو تــاکو قەیرانــە ئابووریەکــەی مــاوەی نێــوان ١٩٢٩ – ١٩٣٢ ودەرکــەوتنی بیروبۆچــوونەکانی ئابووریــناس (کینــز) کــە داوای دەســت خســتنە نــاوەوەی دەوڵــەتی دەکــرد لــەپاڵ دەستپێشــخەری تاکەکەســی بــۆ بــەردەوامی پەرەسەندنی ئابووری .

پەرەپێدانی هەرلەخۆوە لـە ئابوورییـە دواکەوتوەکانـدا قورسـە ئەگـەر مەحاڵیش نەبێت بەهۆی ئەو کۆسپە ئابووری و کۆمەڵایەتی و رامیاریانەی کـە پێشتر ئاماژەمان پێی کـرد، بـەڵام پەرەپێـدانی هـەر لـە خـۆوە گونجـاوە بـۆ ئابووریە پێشکەوتوەکان بەهۆی چەند هۆکارێك کە پەیوەندیان بە سیستەمی رامیاری وئابووری وکۆمەڵایەتیەوە هەیە کە گـەلانی ئـەم ناوچـە جوگرافیـەی جیهان هەیانە.

پلاندانانی ئابووری Economic Planning

چەمکی پلاندانانی ئابووری:

بەگشتی جیاوازی هەیـە لـە ڕا وبۆچـوونەکان دەربـارەی پێناسـەیەکی ووردی پلاندانان،چـونکە ئابووریناسـانی پەرەپێـدان وپلانـدانان پەنادەبەنــە بــەر پێـوەری جـۆرا وجـۆر بـۆ شـیکردنەوەی پلانـدانان بـەهۆی هەنـدێ کـاری پەیوەستە بـە ئامـانج لـە بـەکارهێنانی ڕێگـای پلانـدانان و سیسـتەمی بـاوی ئابووری لە وڵاتەکەدا،هەندێ لەوانە پلاندانانی ئـابووری بـەم شێوەیەپێناسـە دەکەن:

(شێوازێکی زانستییە کە بە هۆیەوە دەوڵەت دەست لە چالاکی ئابووری وەردەدات بە ئامانجی خستنەگەڕ و رەخساندنی دەرامەتی مرۆڤی و دارایی و ماددی لە پێناو ڕاپەڕاندنی برێکی دیاریکراو لە وەبەرهێنانە بەرهەمدارەکان و ئاراستەکردنیان بۆ هێنانەدی خێراترین پەرەسەندنی ئابووری لە داهاتی نەتەوەیی) .

ئەمەش لە سەر بنەمای هێنانەدی هاوسەنگی وگونجاندن لە نێوان بەرهەم وپێداویستی وپاشانیش بەکاربردن کە لە کۆتاییدا دەبنە هۆی زیاد بوونی ناوەندی داهاتی تاکە کەس و ڕووبەڕووبونەوەی پێداویستییە کۆمەڵایەتییەکان بە پێی سیستەمی بژاردە لە کارە هەرە پێشەکاندا.

مەرجەکانی پلاندانانی ئابووری:

پلاندانانی ئابووری پێویستە لە سەر کۆمەڵێك بنەماو بیروباوەڕ و مەرج دابنرێ کە دەتوانرێ لە مانە کورت بکرێنەوە:

١-سەرتاپاگیری (سەرتاسەری):

پێویستە پلانی ئابووری سەرتاپاگیر و بەیەکەوە بەستراو بێت، بە لە بەر چاوگرتنی چالاکییە ئابوورییەکان لە کەرتەکانی تردا، چونکە هەر چالاکییەك لەم چالاکییانە کاریگەری ڕاستەوخۆی هەیە لە سەر چالاکییەکانی تردا، بەمەش پلانی ئابووری سەرکەوتن مسۆگەر ناکات، ئەگەر شێوازی سەرتاپاگیری لە لێکدانەوەکانی خۆیدا نەگرێتەبەر، چونکە بەمانا فراوانەکەی ڕێگای نموونەیی دەنوێنێ لە ئاراستەکردنی ئابووری هەمووەکیدا.

٢- ڕیالیزمی (واقیع بینی):

پێویسته پلانی ئابووری لەگەڵ واقعی ئابووری دەوڵەتدا بگونجێ بە شێوەیەك کە ئامانج و هیوا خواستراوەکانی پلانەکە گونجاو بێت لەگەڵ ئەو واقیعەی کە هەیە، لە هەمانکاتدا توانا بەرجەستەکراوەکان و ئەو کۆسپانەش کە دەبنە ڕێگر لە بەردەم جێبەجێکردنی پلانەکەدا لە بەر چاو بگیرێن.

٣-هەماهەنگی (گونجاندن):

پلانی ئابووری پێویستی بە سەرەتای هەماهەنگی(گونجاندن)هەیە لە سەر ئاستی ئامانجەکانی پلانەکە و ئەو شێوازانەی کە پێویستن بۆ هێنانەدی ئەو ئامانجانە، پێویستە هیچ دژە بۆچوونێك نەبێ لەنێوان ئامانجەکان هەندێکیان لەگەڵ هەندێکی تردا، لە هەمانکاتدا لەگەڵ شێوازەکانیش، وسەبارەت بەئامانجەکان و شێوازە جۆراوجۆرەکانی هێنانەدی ئەم ئامانجەش هەر بەم جۆرەیە، بۆیە هەماهەنگی(گونجاندن) بە بڕبڕەی پشتی پلان دادەنرێت وبە ئاسانی جێبەجێکردنیشی هەر بۆ ئەو دەگەڕێتەوە، بێ ئەوەی کۆسپ و تەگەرەی بێتە پێش.

٤-مەرکەزیەتی پلاندانان و نا مەرکەزیەتی جێبەجێکردنی:

مەرکەزیەتی پلاندانان واتا بوونی دەزگایەکی ناوەندی کە هەڵسێ بە دەرکردنی بڕیارە بنەڕەتییەکان بۆ دانانی پلانەکە، و ئەم بڕیارانەش پەیوەستن بە شێوازی بەکارهێنانی دەرامەتە ڕەخساوەکان (بەردەستەکان) وگونجاندنیان و کاریگەرییان لە گۆڕانە ئابوورییەکان بە هەماهەنگی لەنێوان پلانە جۆربەجۆرەکانی یەکە بەرهەمهێنەکان، بەڵام نامەرکەزی جێبەجێکردن واتا دەسەڵاتی مەرکەزیش تا ڕادەیەکەکی زۆر بوار دەڕەخسێنێ بۆ یەکە بەرهەمهێنەکان کە بە سەربەستانە بەشداری بکەن لە دارشتن و

جێبەجێکردنی پلاندانەکەدا، بڕیاری ستراتیژی بۆ دەسەڵاتی دەزگای مەرکەزی دەگەڕێتەوە، چونکە خاوەنی ئەو کادیرە تەکنیکیانەن کە شارەزاییەکی تەواویان لەمەڕ بارودۆخی ئابووری نەتەوەیی و پێویستییەکانی پلانەکەدا هەیە.

٥-نەرمی نواندن لە پلاندا:

پلانی ئابووری پێویستە نەرم و نیانی تیا بنوێنرێ بۆ ئەوەی بتوانی ئامانجە دەستنیشان کراوەکان بێنێتە دی و بواریش بڕەخسێنێ بۆ سەرپەرشتیارانی پلاندانانەکە بۆ ئەوەی بەدەم گۆڕانکارییە لە ناکاوەکانەوە بچن کە لەوانەیە لەکاتی جێبەجێکردنی پلانەکەدا رووبدات و لەوانەیە ببێتە بەربەست لەبەردەم جێبەجێ نەکردنی بەباشترین شێوە.

بۆ نموونە لەکاتی روودانی کارەساتە سروشتی و جەنگە کتوپڕەکاندا ئیتر دەرامەتە پێویستیەکانی پلانەکە لەکورتی دەدەن(کەم دەبنەوە)، هەر بۆیە وا چاکە پلانی ساڵانە دابڕێژرێت کە بەهۆیەوە دەتوانرێ ئەو گۆڕانکاری و دەستکاری کردنانەی کە پێویستن ئەنجام بدرێن بۆ ئەوەی پلانەکە هاوشانی ئەم بارودۆخە نائاساییە بڕوات و لەگەڵیدا بگونجێت.

٦- پابەندبوون:

پابەندبوون یەکێکە لە نیشانە سەرەکیەکانی پلاندانان، بۆ دڵنیابوونیش لەسەرکەوتنی پلانی ئابووریدا پێویستە هەموو تاکەکانی کۆمەڵگە(بێ جیاوازی) پابەند بن بە سەرەتاکانی پلان و هاوکاری و بەشداریکردن لە کرداری سەرخستنیدا، چونکە ئامانجەکەی هێنانە دی ئامانجەکانی بەرژەوەندی گشتییە.

٧-بەردەوامیەتی:

کاتێ پلانی ئابووری دەچێتە قالبی جێبەجێکردنەوە پێویستی بە بەدواداچوون و توێژینەوەی بۆ بکرێ بۆ دڵنیابوون لە بوونی ئەو مەرجانەی کە پێویستن بۆ لەکارنەکەوتن و نەپچڕانی بەردەوامییەکەی تا دەگاتە ئەو ئامانجەی کە بڕیاری بۆ دراوە، چونکە پلان پەیوەندییەکی توندوتۆڵی بە فاکتەری کات هەیە، جا بۆیە پلانە ماوە درێژخایەنەکان پێویستیان بە پلانی تەواوکەری ماوەکورت خایەن و ماوە مام ناوەند هەیە بۆ مسۆگەر بوون و دڵنیابوون لە نەرم نواندنی پلانەکە، بەمەش دەتوانرێ بەدواداچوون بۆ چۆنێتی بەڕێوەچوونی پلانەکەو کۆمەك کردنی بەو دەرامەتانەی کە لێ براوە.

٨-بەدواداچوون:

ئەو دەسەڵاتدارانەی کە سەرپەرشتی پلانی ئابووری دەکەن پێویستە لەسەریان دەستوورێك داڕێژن بۆ ئەوەی لەوە دڵنیابن کە ئەم پلانە بەپێی ئەو ڕێسایانەی کە نەخشەی بۆ کێشراوە دەڕوات بەڕێوە، پاشانیش بۆ هەڵوەستەکردن لەوەی تا چەند ئامانجە خوازراوەکان و ئەوانەشی کە هەوڵی هێنانەدی بۆ دەدرێت هاتونەتە دی. ئەم بەدواداچوونەش بەدرێژایی ماوەی تێپەڕبوونی پلانە ئابووریەکە بەردەوام دەبێت.

ئامانجەکانی پلاندانانی ئابووری:

لەگەڵ دەست پێکردن بە داڕشتنی پلان پێویست دەکات ئەو ئامانجانەش دەست نیشان بکرێن کە پلانەکەی لەپێناودا دادەڕێژرێت کە ئەمەش خۆی لەخۆیدا ئامانجە هەرە گرنگەکان لەپێشەوە دادەنێ و

پاشانیش ئامانجی ئابووری تر بەهەمان ڕێچکە بەدوایەوە دێن، لەوانەشە بایەخەکە (**بۆ زیادکردنی داهاتی نەتەوەیی و هێنانەدی یەکسانی بێت لە دابەشکردنی بەسەر ئەندامانی کۆمەڵگەدا، یاخود نزمکردنەوەی بێکاری بۆ ڕێژەیەکی شیاو لەگەڵ پارێزگاری لە سەقامگیری ئاستی گشتی نرخ لە وڵاتدا**).

پاش دەستنیشانکردنی ئامانجەکان بەپێی ئەو ڕێچکەیەی پلانەکەی بۆ داڕێژراوە، ئیتر داڕشتنی ئامانجە ئابوورییەکانی کە بریتین لە ڕادەی پەرەسەندنی ئارەزوومەندانەو پێشتر ئامادەکراو لە لایەن ئەنجومەنی پلاندانانەوە دەست پێ دەکات، جا ئەگەر ڕای شارەزایانی بریتی بێت لە زیادکردنی ناوەندی داهاتی تاکەکەس وەك ئامانجێکی پێشووتر، ئەوا بێگومان دەبێ داڕشتنی بڕی پەرەسەندنی بەدواوە بێت، لەوانەشە ساڵانە ٣٪ بێت (وەك نموونە).

ئامانجەکانیش ڕۆڵی ستراتیژییان هەیە، چونکە بەو ڕێگایەوە ئامرازەکانی ڕامیاری ئابووری دەست نیشان دەکرێت (جا نەختینەیی یان دارایی بێت) لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە، هەروەها دەرامەتی پێویستیش تەرخان دەکرێت بۆ گەیشتن بە ئامانجە پلان بۆ داڕێژراوەکان.

قۆناغەکانی جێبەجێ کردنی پلان:

هەروەك ڕوون و ئاشکرایە کە ئامانجی سەرەکی پلاندانانی ئابووری بریتییە لە گواستنەوەی جۆراوجۆرێتی ئابوورییەوە لەوبارەی کە ئێستا تیایدایە بۆ بارێکی ئابووری زیاتر فرەهاتی (خۆشگوزەرانی) بەستراو بەو ئامانجانەی کە لە کۆتایی ماوەی پلانەکەدا دێنەدی.

لــە گــرنگترین ئــەو هۆکارانــەش کــە بەتــەواوەتی کاریگــەریان هەیــە لــە جێبــەجێکردنی پلانــدا: (**هۆکــارە دەرەکیــەکان وەك شــەڕو جــەنگ و کارەساتە سروشتییەکان، وهۆکارە ناوخۆییەکان وەك قورس وگرانی هەڵبــژاردنی شــێوازەکان و بەســتنەوەیان بــە جۆراوجــۆرێتی ئامانجەکان، لەگەڵ بوونی ڕەهەندی کاتی پێویست بۆ تەواوکردنی پلانەکە**).

کۆکردنەوەی زانیارییەکان:

ئەنجومەنی پلاندانان ستراتیژیەتێکی تایبەتی هەیە بۆ ئامادەکردنی پــلان کــە هــەر لــەژێر رۆشــنایی ئەوەشــەوە پلانەکــە دەچــێتە قــاڵبی جێبەجێکردنــەوە، جا لــەکۆی ئــەو ستراتیژیانەو بۆ جێبــەجێکردنی پلانــی ئابووری بەباشترین شێوە ئەوەیە کە: لەسەر ئەنجومەنی پلاندانانەکە لەرووی مەیدانییــەوە هەڵســێ بــە پێوانــەکردنی دەرامەتــە رەخســاوەکانی وڵات و، پێشکەشــکردنی ئــەو لێکۆڵینــەوەو توێژینەوانــەی کــە بنــەما زانســتییەکان دەرەخسێنن بۆ بڕیارەکانی ئەنجومــەنی پلانــدانان، یــەکێ لــەو کارانــەش کــە دەکەوێتــە ئەســتۆی ئەنجوومــەنی پلانــدانان(یــاخود دەســتەی پلاندانان) بریتییە لە ئامادەکردنی ئــەو روونکردنەوانــەی کــە واقعــی ئــابووری دەگرێتە خۆی لــەڕووی دابەشبوونی دیمــۆگرافی و هێــزی کارکــەر و بەرهــەم و داهات و گۆڕانکارییە ئابوورییە هەمووەکییــەکانی تــر، ئــەم روونکردنەوانــەش لەوپــەڕی گرنگیــدان، چــونکە ســەرکەوتنی پلانەکــە لەســەر ڕادەی راســت و دروستی ئەو روونکردنەوانە وەستاوە.

ئەمە جگە لەوەی کە ئەنجومەنی پلاندانان ستراتیژیەتێکی تایبەتی پیادە دەکات بۆ ئامادەکردنی پلانەکە بۆ ئەوەی بچێتە قالبی جێبەجێکردنەوە، جا لە کۆی گرنگترین ئەم ستراتیژیانە:

ستراتیژییەکانی پلاندانان:

١-دارشتنی ئامانج:

دوای ئەوەی لەرووی مەیدانییەوە پێوانەیەکی وردی دەرامەتە ئابوورییەکانی نەتەوەیی کرا، ئیتر ئەنجومەنی پلاندانان لەژێر رۆشنایی ستراتیژیەتی پەرەپێدانی مەودا دووردا ئامانجە ئابوورییە هەمووەکییەکان دەستنیشان دەکات بەلەبەرچاوگرتنی نەبوونی دژە بۆچوونی ئامانجەکانی هەندێکیان بەهەندێکی تریانەوە، جا بۆ نموونە سەقامگیری ئاستی گشتی نرخ لەوانەیە یەك نەگرێتەوە لەگەڵ ئامانجی ئاستێکی نزمی بێکاری، پاش لێکۆڵینەوەی ئەگەرەکان ئیتر ئەنجومەنی پلاندانان ستراتیژیەکەی خۆی دەخاتە بەردەم دەسەڵاتدارانی باڵا بە مەبەستی لێکۆڵینەوەو چەسپاندنی پلانەکە.

٢- لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەی چوارچێوەی دەستپێکی (سەرەتایی) پلان:

پاش دەستنیشانکردنی ئامانجە سەرەتایی و یەکەمینەکان لەلایەن دەسەڵاتدارانی باڵاوە، ئیتر ئەنجومەنی پلاندانان هەڵدەستێ بە قالب گرتنی ئامانجەکان ئەویش لەرێگای وەرگێرانی بۆ نیشانە ماددیەکان کە هەر لەسەر ئەم بنەرەتەوە کاروانی ئابووری بەرەو پەرەسەندن دەبات.

نیشانە ئابوورییەکانیش لەم قۆناغەدا زیاتر روون وئاشکراترن، بۆ نموونە زیادکردنی داهاتی نەتەوە پێویستی بە پەرەسەندنی پێکهێنەرەکانیەوە هەیە

که بریتین له زیادکردنی شمەك بەهەموو شێوکانی و کارگوزاریش بەهەموو جۆرەکانی ، پاش دەستنیشانکردنی ئامانجە دەستپێکە ماددیەکان ئیتر ئەنجومەنی پلاندانانیش هەڵدەستێ بە دارشتنی ئامانجەکانی بەرهەمهێنان و وەبەرهێنان بۆ پیشەسازییە پێشەنگەکان لە ئابووریدا.

ئامانجە دەستپێکە ماددیەکان سیمایەکی ئاراستەکراوی هەیە کە لەسەری دەروات، ولەوانەیە وا پێویست بکات کە نیشانە ئابوورییەکان دەستکاری بکرێن کە خۆی لەخۆیدا بەستراوە بە رادەی دەنگەوەهاتنی تواناو هێزە رەخساوەکان لە ئابووری دا وەك پێویستییەکانی پلاندانان.

٣- گفتوگۆکردنی پلان:

دوای تەواوبوونی دەسپێکی پلانەکە، ئیتر دەستەی ناوەندی پلاندانان پلانەکە دەخاتە بەردەم ئاستی وەزارەتەکانەوە بەمەبەستی گفتوگۆکردن وپیشاندانی تێبینییەکان بەشێوەی نووسراو، ئەم تێبینیانەش یارمەتیدەرن بۆ دەرخستنی پلانەکە بۆ ئەوەی زیاتر روونتر بێت لەسەر ئاستی کەرتی پەیوەندیدار، ئەم کردارەش لەیەك کاتدا لەسەر ئاستی وەزارەتەکانەوە بۆ ئاستەکانی پرۆژەکانی بەرهەمهێنانی هەر کەرتێك بەرێوە دەچێ.

لەلایەن خۆیانەوە پرۆژەکانی بەرهەمهێنان رای خۆیان بەشێوەیەکی روونتر دەربارەی پلانەکە ودەربارەی هەموو پێویستییە دارایی و دەرامەتەکان و سەرچاوەکانیان دەردەبرن، ئەمە جگە لە دانانی بازاری ناوخۆ و دەرەکی لەلایەنی خواستەوە لەسەر بەروبوومە دروستکراوەکان. پلانی ئابووری لەپاڵ دەستکاری و پێشنیارەکان جارێکی تر رێگا دەگرێتە بەر لە ئاستی پرۆژەکانەوە بۆ کەرتە پەیوەندیدارەکان و لەوێشەوە بۆ وەزارەتە پسپۆرکارەکان بۆ ئەوەی ئەویش لەلایەن خۆیەوە جارێکی تر بگاتەوە

دەستەی پلاندانانی ناوەندی کە ئەمەش هەڵدەستێ بە کرداری هەماهەنگی لەنێوان ئامانجە جۆراوجۆرەکانی کەرتەکان و پاشانیش دارشتنی پلانەکە بەتەواوەتی لەهەموو لایەنێکەوە.

٤-قۆناغی جێبەجێکردنی پلان:

دوای ئەوەی کە پلانی ئابوورییەکە تەواو کراو ئامادەبوو بۆ جێبەجێکردن، ئیتر دەستەی پلاندانانی ناوەندی هەڵدەستێ بەبەرزکردنەوەی دۆسیەی(فایلی) پلانەکە بۆ سەرکردایەتی رامیاری دوای بەدەستهێنانی رەزامەندی، ئیتر پلانەکە دەخرێتە بەردەم دەسەڵاتی یاسادانان بۆ ئەوەی گفتوگۆی لەسەر بکری ، پاشانیش یاسایەکی بۆ دەردەکات(یاسای پلان) بۆ ئەوەی ئامادەبێت بۆ جێبەجێکردن.

شێوازەکانی پلاندانان وگرنگییەکەی:

بۆ جێبەجێکردنی پلانی ئابووری تا بکریێ بە کەمترین تێچوون و لەچوارچێوەی ماوەو کاتێکی دیاریکراودا، شارەزایانی پلاندانان پەنایان بردە بەر پیادەکردنی شێوازەکانی چەندایەتی بۆ نەخشەکێشانی باشترین رێگا تا بەهۆیەوە بگەنە هێنانەدی ئامانجە ئاوات خوازراوەکان بە لەبەرچاوگرتنی هاوسەنگی گشتی ئابووری ، وە لە گرنگترین ئەم شێوازانەش:

١-حیسابە نەتەوەییەکان.

٢-بوجە ئابوورییەکان.

٣-نموونە ئابوورییەکان .

پرسیارەکانی بەشی چوارەم

١. دواکەوتوونی ئابووری چییە؟

٢. Todaro چۆن پێناسەی دواکەوتوویی دەکات؟

٣. خاسیەتەکانی دواکەوتویی ئابووری چین؟

٤. چۆن دەتوانرێت کەمی سەرمایە شی بکەینەوە؟

٥. باس لە بازنە بەتاڵەکان بکە بۆ کەمی سەرمایە.

٦. بۆچی پاشەکەوتکردن دەبێتە قەیران لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا ؟

٧. هۆکارەکانی زۆربوونی دانیشتوان چین لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا ؟

٨. خاسیەتە دیارەکانی کەرتی کشتوکاڵ چین لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا ؟

٩. دیاردەی زیادبوونی خەرجی گشتی چین ؟ ئایا ئەم دیاردەیە کاریگەریەکی خراپی لە سەر ئابووری لە لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا هەیە ؟

١٠. بێکاری دیار (ئاشکرا) Open Unemployment چییە ؟

١١. جیاوازی چییە لە نێوان پەرەسەندنی ئابووری و پەرەپێدانی ئابووری ؟

١٢. پێویستییەکانی پەرەپێدانی ئابووری باس بکە .

١٣. نوێبوونەوە چییە ؟

١٤. لەسەر پەرەپێدانی هەر لەخۆوە بدوێ، و چۆن لە بیرۆکەی دەستی شاراوە گەیشتووی ؟

١٥. چۆن لە بیرۆکەی ئادەم سمث گەیشتووی بۆ پەرەسەندنی ئابووری ؟

١٦. جیاوازی چییە لەنێوان بیردۆزی ریکاردۆ و شۆمپیتەر ؟

١٧. پلاندانانی ئابووری چییە ؟

١٨. مەرجەکانی پلانی ئابووری بنووسە ، و باسی هەموویان بکە .

١٩. ئامانجی پلانی ئابووری چییە ؟

٢٠. ئەو ڕێگایانە چین کە بە هۆیەوە پلانی ئابووری پێ جێبەجێ دەکرێ؟

٢١. ئامانجەکانی پلاندانانی ئابووری چییە؟

سەرچاوەکانی بەشی چوارەم

١. د. جلال محمد علي احمد ، التنمية الاقتصادية ، بغداد ، ١٩٧٨ .

٢. د. عبدالحميد القاضي ، دراسات في التنمية والتخطيط ، القاهرة ، ١٩٨٠ .

٣. د. عبدالرحمن زكي ابراهيم ، التخطيط الاقتصادي ، الاسكندرية ، ١٩٩٥ .

٤. د. عبدالغفور حسن كنعان المعماري ، نظريات و تجارب التخطيط الاقتصادي، الموصل ، ١٩٩٣ .

٥. د. عبدالمنعم السيد علي ، دور السياسة النقدية في التنمية الاقتصادية ، القاهرة، ١٩٧٥.

٦. فايز محمد علي ، قضايا التنمية و التحرر الاقتصادي في العالم الثالث ، بيروت ، ١٩٧٨ .

٧. د. فليح حسن خلف ، التنمية الاقتصادية ، بغداد ، ١٩٨٨ .

٨. د. محمد فاضل محمد عزيز قفطان ، التنمية الاقتصادية ، بغداد ، ١٩٨٤ .

٩. د. محمود عبدالفضيل ، دراسات في التخطيط ، القاهرة ، ١٩٧٣ .

١٠. د. مهدي علي الوحيد و د. هلال ادريس مجيد ، مقدمة في التنمية و التخطيط ، بغداد ، ١٩٨٨ .

١١. افريت هاجان ، اقتصاديات التنمية ، مركز الكتب الاردني ، عمان ، ١٩٨٨ .

١٢. M. P. Todaro، " Economic Development"، 7th ed.، New York، 2000.

بەشی پێنجەم
دارایی گشتی
PUBLIC FINANCE

زانستی دارایی گشتی یەکێکە لە لقەکانی زانستی ئابووری کە بایەخ بە لێکۆلینەوەی چالاکیەکانی حکومەت لەبواری ئابووری و ئەو ئامرازە زۆرە جێگرەوانە دادەنرێن بۆ پارەدارکردنی خەرجییە جۆربەجۆرەکانی حکومەت، هەندێ لە زانایانی هاوچەرخی ئابووری هەوڵێکی زۆریان بۆ ئەم لقە تەرخان کردووە لە بەر گرنگیەکەی و بەمشێوەیە پێناسەیان کردووە:

" ئەو زانستەیە کە بە چڕی تاوتوێ گۆڕانکاریەکان سەبارەت بە باجەکان و سیاسەتی بوودجەی دەوڵەت دەکات"

ئەم شیکردنەوە ئابوورییە ئەرکەکانی حکومەت دەگرێتەوە لەهەر وڵاتێکی پێشکەوتوو بێت یان تازە پێگەیشتوو لە خۆدەگرێ وسروشتی خەرجییانەش دەگرێتەوە کە لەم چالاکییە ئابوورییە گشتییە هەمەجۆرەکان خەرجی دەکات.وئەو شێوازە زۆرانەی بە مەبەستی بە دەستهێنانی دەسهاتەکان بەکاریان دێنێ .

بۆیە لێکۆڵینەوە لە بارەی هەر زانستێك پێویستی بە پێناسەیەکی دیاریکراو هەیە کە چوارچێوە وئامانجەکانی دەست نیشان بکات، وچوارچێوە وئامانجی هەر زانستێکیش بە پێی گۆڕانی ماوە و کاتەکەی و جیاوازی نووسەرەکان دەگۆڕدرێت، هەمان شتیش لە بارەی زانستی دارایی گشتییەوە دەگوترێ، کە چوارچێوەکەی فراوانتربووە بەهۆی فراوانبوونی، رۆڵی دەوڵەت وبۆچوونی زانایانی دارایی گشتی جیاوازن لەدیارکردنی ئامانجەکان. کاری دارایی دەوڵەتی پاسەوان تەنها بریتی بوو لە بەدەست هێنانی دەسهاتی گشتی لە

پێناو خەرج کردنیان لەو سێ ئەرکەی دەوڵەت" ئاسایشی ناوەخۆ وبەرگری و دادپەروەری " ئەمەش لە شێوەی بوودجەیەکی هاوسەنگدا بێ کورت هێنان وهیچ جۆرە سەررێژییەك. زاناکانی ئەم قوتابخانەیە بانگهێشتی:

١- کەمکردنەوەی خەرجیە گشتییەکان ودوورکەوتنەوە لە زێدەخەرجی وبەفیرۆدان .

٢- ئەو باجانەی دەسەپێنرێنەسەر تاکەکانی کۆمەڵگە بە شێوەیەکی دادپەروەرانە بێت.

بۆیە دەکرێ زانستی دارایی گشتی لەبەر رۆشنایی دەست تێوەردانی دەوڵەت لە چالاکی ئابووریدا بەمشێوەیە پێناسە بکەین: **(ئەم زانستەیە کەوا بایەخ بە چالاکی دارایی دەوڵەت دەدات لە بوارەکانی دەسهات و خەرجییە گشتییەکان و بودجەی گشتی و بەکارهێنانی رامیاری دارایی بۆ بەدیهێنانی ئامانجە ئابووری و کۆمەلایەتییەکان و بەرزکردنەوەی ئاستی خۆشگوزەرانی لە کۆمەڵگەدا).**

پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستەکانی ترەوە:

هەموو زانستەکان بە شێوەی جیاجیا و کەم تا زۆر پەیوەندییان لە نێواندا هەیە، هەمان شتیش دەگوترێ لە بارەی دارایی گشتییەوە کە پەیوەندییەکی پتەوی بە زانستەکانی ترەوە هەیە ئەم زانستە کە لەگەڵ سەرهەڵدان و گەشەکردنی دەولەت وبەرفراوانبوونی رۆڵی کاریگەری لە کۆمەلگادا سەری هەڵدا، ورۆڵی کاریگەری لە سەر کۆمەڵگە هەیە و زانستێکی کۆمەڵایەتییە و پەیوەندییەکی بەهێزی بە لقەکانی دیکەی زانیارییەوە هەیە، کە لەم خاڵانە خۆی دەنوێنێ:

یەکەم - پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستی ئابوورییەوە:

زانستی دارایی گشتی بەشێکە لە زانستی ئابووری، کە تایبەتمەندی خۆی هەیە بۆ ئەوەی زانستێکی تایبەت وجیاواز بێت لە لقەکانی دیکەی زانستە ئابوورییەکان.

لەگەڵ ئەوەی زانستی ئابووری (Economics) هەوڵدەدا ئەو دەرامەتە ئابوورییە سنووردارەی هەیە بە سەر پێداویستییە بێ سنوورەکانی تاکەکان تەرخانی بکات و میکانیزمی بازاڕ (چۆنیەتی خواست و خستنەڕوو) بەو پەڕی توانایەوە کاردەکات لە رێگای کەرتی تایبەت کاری بەکارهێنانی دەرامەتەکان لە بەرهەمهێنان و دابینکردنی زۆربەی شمەك وخزمەت گوزارییەکان کە بەشمەکی تایبەت ناسراوەدابینیان بکات . یان میکانزمی بازاڕ بە بەوپەڕی توانایەوە کارناکات بۆیە حکومەت دەبێت ئەم جۆرە شمەك و خزمەتگوزاریانە کە بەشمەکی گشتی ناسراون دابینیان بکات، واتە ئابووری

بەگشتی بایەخ بە پڕکردنەوەی سەرجەم پێداویستییەکان دەدات، کەچی دارایی گشتی تەنها بایەخ بە پێداویستیە گشتیەکان دەدات وە ئەگەر زانستی ئابووری بایەخ بە تەرخانکردنی دەرامەتە ئابوورییەکان بدات بۆبەکارخستنی گشتی وتایبەتی، ئەوا زانستی دارایی گشتی بایەخ بەدووبارە دابەشکردنەوەی ئەو دەرامەتانە دەدات. وئەرکەکانی دارایی گشتی بریتین لە بەدی هێنانی هەمان ئامانجەکانی ئابووری کەئەوانیش تەرخان کردنی دەرامەت بە باشترین شێوە، ودابەشکردنی داهات وسامان بە شێوەیەکی دادپەروەرانە وبەدی هێنانی سەقامگیری وپەرەسەندنی ئابووری.

دووەم - پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستی رامیاریەوە:

زانستە رامیاریەکان Political Sciences بایەخ بە رژێمەکانی حوکم و پەیوەندیەکانی نێوان دەسەڵاتە گشتیەکان لە ناوخۆیاندا لەلایەك و پەیوەندیان بە هاوڵاتیانەوە لەلایەکی دیکەوە دەدەن، بەڵام زانستی دارایی گشتی بایەخ دەدات بە چالاکی دارایی دەوڵەت لە بوارەکانی خەرجی ودەسهات و بوودجەدا وە بەکارهێنانی رامیاری دارایی بۆ بەدیهێنانی ئامانجە ئابووری وکۆمەلایەتیەکان.

پەیوەندی نێوان هەردوو زانستەکە پەیوەندییەکی ئاڵوگۆڕکێیە، دەسهات و خەرجیە گشتیەکان و بوودجەی گشتی ئاوێنەی رەنگدانەوەی فەلسەفەی ئەو رژێمە رامیاریەن کە هەیە لە پێناوی بەدەستهێنانی ئامانجە ئابووری و کۆمەڵایەتی و ڕامیارییەکاندا، بۆیە قەبارەی دەسهات وخەرجییە گشتیەکان لە وڵاتانی سەرمایەداری جیاوازی هەیە لە گەڵ وڵاتانی سۆشیالستی، هەروەها جیاوازیش هەیە لە نێوان ئەو وڵاتانەی کە سەرمایەداری دیموکراتین یاخود دیکتاتۆرین، یاخود وڵاتێکی سۆشیالستی مەرکەزی یاخود نا

مەرکەزییە لە بەڕێوەبردندا، کەواتە سیستەمی سیاسی کار دەکاتە سەر دارایی گشتی دەوڵەت وئەو ئەرە داراییانەی کە دەتوانێ بە دەستی بێنێ.
کردارە داراییەکان لە بەڵگەنامە ئاماریەکاندا تۆمار دەکرێن ئەم زانیاریانە بەڵگەی بەهێز دەبەخشنە زانستە سیاسییەکان، کە ڕێگە بە شیکردنەوەی بابەتیانە بۆ ناوەڕۆکی سیاسەتە جۆراو جۆرەکان دەدات لە ڕوونکردنەوەی ئەم خەرجیانەی دەوڵەت خەرجی دەکات بۆ هەر چالاکییەك ، بۆ نموونە دەتوانی بڕی ئەو خەرجیانە بزانێ کە دەوڵەت بۆ بواری بەرگری یان فێرکردن یان تەندروستی یان توێژینەوەی زانستی خەرجی کردووە ، هەروەها ڕێگە دەدات بە بەراووردکردنی ئاستی ئەو خەرجیانەی لە ماوەیەکەوە بۆ ماوەیەکی تر لە چوارچێوەی هەمان دەوڵەتدا، ودەتوانرێ قەرزی گشتی وەك پێوانەیەك بۆ ڕادەی متمانەکردنی هاوڵاتیان بە حکومەت بە کاربهێنرێ، ئەویش لە ڕێگەی وەرگرتنی قەرز یاخود وەرنەگرتن .
جێبەجێ کردنی هەر بڕیارێك کە دەوڵەت دەری دەکات ، پێویستی بە پارە هەیە، چونکە دەرکردنی هەر بڕیارێك لە لایەن دەوڵەتەوە گەر دەرامەتی نەبێ بۆ جێبەجێکردنی ئەوا بەهاونرخێکی نابێ، بۆیە هەندێ کەس پێیان وایە کە دارایی گشتی هۆیەکی سەرەکییە بۆ سەرکوتکردن کە دەسەڵاتداران دژی بێ دەسەڵاتەکان بە کاری دێنن، کە ئەم دوو دەستەیەش پێکهێنەری کۆمەڵن و بە چاو پۆشین لەو سیستەمە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەی هەیەتی.
سیستەمی ڕامیاری دەکەوێتە ژێر کاریگەری دارایی گشتی، چونکە بارودۆخی دارایی کاردەکاتە سەر ڕەوشی ڕامیاری دەوڵەت ، چەندەها وڵات سەربەخۆیی سیاسیان لەدەستداوە دووچاری شۆڕش بونەتەوە بە هۆی

شپرزەیی دارایی گشتی وجێگیر نەبوونی ، واتە ڕوودانی گرفتێکی دارایی دەبێتە هۆی نەمان و لادانی حکومەت، بەمەش زانستی دارایی گشتی ئەو زانستەیە کە بایەخ بە دارایی دەوڵەت دەدات و زانستی ڕامیاری بایەخ بەحکومەت و دەزگاکانی ڕامیاری دەدات .

سێیەم- پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستی یاساوە :

یاسا(Law) ئامرازێکی ڕێکخستنە بەدەست یاسادانەرەوە بۆ ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵگە ئەمەش بەدانانی ڕێساکان کە پێویستە لە هەموو بوارەکانی چالاکیە مرۆییەکاندا پابەندبن پێوەی لەوانەش بواری دارایی کەوا ئامرازەکانی دارایی گشتی لە خەرجی و داهات و بوودجەکە شێوەی ڕێساکانی یاسایی وەردەگرێت .

جا لە شێوەی دەستووربێت یان یاسا یاخود سیستەم یان فەرمانی کارگێڕی، ئەمەش شارەزایی لە هونەری یاسایی هەبێ بۆ تێگەیشتنی ڕێساکان و شیکردنەوەیان کە لەوانەیە بچێتەوە ناو یاسایەکی دیکە لە یاسا گشتی و تایبەتییەکاندا. بەم جۆرە دارایی گشتی پەیوەندیەکی پتەوی هەیە لەگەڵ یاسادا، چونکە هیچ چالاکیەکی دارایی بەبێ یاسا بوون و مانای نابێ، بۆ نموونە ناتوانرێ باج یان هەر سەرچاوەیەکی دیکەی دەسهات بە بێ یاسا بە دەست بێت، هەروەها ناتوانرێ هیچ جۆرە خەرجییەکی گشتی تەرخانبکرێ بە بێ یاسا، وهەروەها بڕیاردان لە سەر بوودجەی گشتی بە بێ یاسا نابێ.

چوارەم - پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستی ئامارەوە:

زانستی ئامار (علم الأحصاء) بایەخ بە زانیاری و رەنووسە مەزندەکراوەکان و پێوەرەکـانی روون کردنــەوە دەدات زانســتی ئامــار (Statistics) لــەم سەردەمەدا بەئامرازێك دادەنرێ کە هیچ توێژەرێك لەهەر لقێکی زانسـتی بـێ ناتوانێ دەستبەرداری بێت.

لـە بـواری دارایـی گشـتیدا تێبێنـی دەکرێـت کـەوا خـەرجی و دەسـهات و بوودجــەی گشــتی بــەر لــە جێبەجێکردنیانــدا تــەنها مەزەنــدەکراون (خــەملێنراون)، بــەلام ئامــار هەلّدەسـتێت بــە پێشکەشــکردنی زانیارییــە مەزندەکراوەکان لە خەرجییە گشتییەکاندا و دابەشکردنیان بەسەر چالاکیە جیاجیاکاندا.

هــەروەها مەزەنــدەی دەسـهات لەسەرچـاوە جیاجیاکانیـدا پێشـکەش دەکرێـت، سـەرەرای مەزنـدەکردنی توانـای باجـەکان و، لەکۆتاییدا زانسـتی ئامار زانیاری گرنگ و پێویست دەداتە بڕیار بەدەستانی رامیـاری دارایـی کـە پەیوەسـتە بـە داهـاتی نەتــەوەیی خەملّێنـدراو و چۆنیەتی دابەشـکردنی و قووچەکی دانیشتوانی بابەتی تر، بەمجۆرە پەیوەندی نێوان ئەم دوو زانستـە پتەو دەبێت .

لەمانەی سەرەوەدا بۆمان روون دەبێتەوە کەوا پەیوەندیەکی پتەو هەیە لە نێـوان زانســتی دارایــی گشــتی و زانســتەکانی ئامــاژە پێکــراوە، هــەروەها زانســتەکانی دیکــەی وەك ژمێریــاری و ماتماتیــك و کۆمەلّناسـی و ....تـر . بابەتی ئەم زانستانە هەموویان لە خزمەتی مرۆڤدان و بەشێوەیەکی بەهێز لـە رەفتارو ئامانجدا بەیەکەوە گرێدراون سەرەرای ئەوەش لەگـەلّ پەرەسـەندنی شێوەی ژیانی و رەفتاری مرۆڤ پەرەدەسێنی.

جیاوازی دارایی گشتی و دارایی تایبەتی:

(پرۆژەی تایبەتەکان) هەمیشە بۆ بەدەستهێنانی قـازانج هەوڵدەدەن وتاکـە پێـوەر کـە ئـەم پرۆژانـە لـە دارشـتنی پرۆگرامـەکان و نەخشـەدانانی پلانەکانیان پشتی پێ دەبەستن، بۆیە رێساکانی دارایی گشتی تـەنها لەسـەر بوارە گشتییەکان جێبەجێ دەکرێ ، واتا لەسەر ئەم پرۆژانـەی کـە دەوڵـەت سەرپەرشتی دەکات بۆ دابینکردنی پێداویستییە کۆمەڵەکییەکان.

(پـرۆژە گشـتییەکان) لەسـەر بنـەمای خزمەتگوزاریـە گشـتییەکان وبیرۆکـەی دامەزرانـدنی ئابووریـیـەکی گەشـەکردوو دامـەزراوە لـە بنەرەتـدا ئەوپەڕی بەرژەوەندی گشتی بـەدی بێنی، ئـەم مەبەستانەی کـەوا دەوڵـەت ئامانجیەتی لەوانە رەخسـاندنی دەرفـەتی کارکردنـە بـۆ تاکـەکان کـەوا سـاڵ بـەدوای سـاڵ ژمارەیـان زیـاتر دەبێـت وهـەروەها لەوانەیـە مەبەسـت سـوود وەرگرتن بێت لە پەرەپێدانی پیشەسازی نوێ بۆ ئەوەی بگاتە کاروانی وڵاتـە پێشـکەوتووەکان، بۆیـە بیرۆکـەی پـرۆژە گشـتیەکان لەسـەر بنـەمای بەدەستهێنانی قازانج بەماناتەسکەکەی ناگەیەنێ وەك لە پرۆژە تایبەتیەکاندا هەیە.

لێرەدا چەند جیاوازیەك هەیە لـە نێوان دارایی گشتی و دارایی تایبەتیدا گرنگترینیان ئەمانەن :

١ - لەباری شێوازەوە:

سەرەتا دەوڵەت خەرجیەکان دەست نیشـان دەکـات دواتـر بـڕی ئـەم دەسهاتە دیاری دەکات بۆ ئەوەی خەرجیەکانی پێ پڕ بکاتـەوە وەپێویسـتە لەکاتی ئاساییدا دەسهاتەکان لە خەرجیەکان زیاتر نەبن بۆ ئـەوەی تاکـەکان بێبەش نەبن لەم سامان و داراییەی کەوا دەوڵەت پێویستی پێ نییە، ئەوەش

بە بڕینی باجەکان کەوا خەرجیان نەکردووە، بەڵام تاك سەرەتا دەسهاتەکەی مەزەندە دەکات ئینجا لە سنووری ئەم دەسهاتەوە خەرجیەکانی دەکات، ئەم جیاوازییە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کەوا توانای دەوڵەت لە قەرزکردن

فرەوانترە لە چاو توانای تاکدا ومتمانەی قەرزدەران بە دەوڵەت گەورەترە لە متمانەیان بۆ تاکەکان .

٢ - لەبارەی ئامانجەوە:

ئامانجی دەوڵەت لەپێشکەشکردنی خزمەتگوزارییە گشتییەکان زۆربەی جار قازانج نییە، بەڵکو ڕەچاوکردنی هەندێ شتی ترە وەك ڕەخساندنی دەرفەتی کەڵك وەرگرتن لە خزمەتگوزارییەکان بەبێ جیاوازی ، ئەمە ئەوە ناگەینێ کەوا دەوڵەت دەرامەتی دەست نەکەوێ بۆ بوودجە لە ئەنجامی سەرپەرشتی کردن و بەڕێوەبردنی هەندێك لە پرۆژەکان.

٣- لە بارەی ڕێکخستنەوە:

شێوازەکانی ژمێریاری دەوڵەت لەگەڵ ئەو شێوازانەی کە تاك پەیڕەوی دەکات جیاوازە، چونکە دەوڵەت لەسەری پێویستە هەموو پابەندییەك لە تۆمارە حکومییەکان بکات و ئەو دەسهاتەش کەلەماوەی ساڵی داراییدا دەستی دەکەوێ دیاری بکات. بەڵام پرۆژە تایبەتییەکان لەسەر بنەمای بەدەستهێنانی خەرجی یاخود دەسهات بەڕێوە دەچێت بۆ ئەوەی هەر ماوەیەکی ژمێریاری تەنها بە خەرجی و دەسهاتەوە دیاری بکات تاکو باری دارایی پرۆژە بزاندرێت لە ماوەی ساڵێکی داراییدا .

٤- لەبارەی خاوەنداریەتی:

هەروەها دارایی گشتی لەگەڵ دارایی تایبەتدا لە شێوەی خاوەنداری جیاوازیان هەیە. چونکە ئامرازەکانی بەرهەمهێنان لە پرۆژە گشتییەکان موڵکی تاکە کەسێك یان کۆمەڵێك نییە، بەڵکو موڵکی
هەموو کۆمەڵگەیە، بەڵام پرۆژە تایبەتییەکان موڵکی تاکە کەسێك ویان کۆمەڵێك کەسە ، بۆیە مەبەستی چالاکیەکانیان لەهەر یەکێکیان جیاوازە .

بابەتەکانی دارایی گشتی:

بەر لەوەی لە بابەتەکانی دارایی گشتی بکۆڵینەوە، پێویستە ئەرکەکانی دارایی گشتی روون بکەینەوە، چونکە گرنگی خۆی هەیە، سەرنەکەوتنی بازاڕ لە دابینکردنی هەندێك شمەکدا بەرفراوانبوونی رۆڵی دەوڵەتی هاوچەرخ وسەرهەڵدانی هەندی پێداویستی کە پێویستە دەوڵەت دابینی بکات ئەمەش دەبێتە هۆی فراوان بوونی خەرجیەکانی حکومەت و فراوان بوونی دەسهاتە گشتییەکان، ئەمەش وادەکات رۆڵ وکارو ئەرکەکان کە دارایی گشتی پێی هەڵدەستێت رۆشنایان بخرێتەسەر بۆ ئەوەی کاربکەنە سەر ئابووری و ئاستی خۆش گوزەرانی کۆمەڵگە .

ئەرکەکانی دارایی گشتیش ئەمانەن :

یەکەم – ئەرکی تەرخانکردن: Allocation Function

کاتێك سیستەمی بازاڕ ناتوانێت هەندێك لە شمەکەکان دابین بکات ئەوا دەوڵەت هەڵدەستێ بەدابینکردنی ئەم شمەکانە کە پێیان دەوترێت شمەکە گشتییەکان ودابینکردنی ئەم شمەکانە پێویستی بە تەرخانکردنی دەرامەتە

ئابوورییەکان هەیە لە نێوان شمەکە تایبەتییەکان و شمەکە گشتییەکاندا، و دواتر دابەشکردنی ئەو دەرامەتە دیاریکراوانە بۆ بەرهەمهێنانی شمەکە گشتییەکان کە ئارەزووی لەسەرە وە تەرخانکردنی دەرامەتەکان پێویستە تەرخانکردنێکی لەباربێ بۆ بەدیهێنانی بەرزترین پلەی خۆشگوزەرانی بۆ کۆمەڵگە، واتە تەرخانکردنێکی نموونەیی بێت.

دووەم – ئەرکی دابەشکردن: Distribution Function

دابەشکردنی داهات وسامان لە هەر کۆمەڵگەیەکدا پشت بە دابەشکردنی خاوەنداریەتی دەرامەتە ئابوورییەکان (زەوی ، سەرمایە ، کار و رێکخستن) دەبەستێت. دابەشکردنی داهات و سامان لەوانەیە بگونجێت یان نەگونجێت لەگەڵ بنەماکانی دادپەروەری لە کۆمەڵگەدا. زۆربەی نووسەران لەسەر ئەوە کۆکن کە پێویستە هەموار (تعدیل) هەبێت کە وەك دووبارە دابەشکردنێکە Redistribution بە مەبەستی دابینکردنی گونجاوترین ئاستی خۆشگوزەرانی بۆ خاوەن داهاتە نزمەکان. بەم شێوەیە گرنگیدان چارەسەرکردنی باری گشتی دادپەروەریی وداهات لەبەرزترین پایەی دابەشکردن (خاوەن داهاتە زۆرەکان) گوازراوتەوەە بۆ چارەسەرکردنی شێوەی داهات لە نزمترین پایە (خاوەن داهاتە کەمەکان).

سێیەم – ئەرکی سەقامگیرکردن:Stabilization Functio

دارایی گشتی هەڵدەستێ بەهێنانەدی ئەم ئەرکە ئەویش لە رێگای بەهێنانەدی خستنەگەڕی تەواو (التشغیل الکامل) و لەگەڵ پلەیەکی گونجاو لە سەقامگیری لە بەرهەمهێنان و ئاستی گشتی نرخەکان. واتا رۆڵەکەی وەك رامیاریەك لە چارەسەرکردنی کێشەکانی بێکاری و هەڵاوسان بەدیار

دەکەوێت، بەڵام ئابووری ئازاد (ئابووری بازاڕ) دەتوانێ نەخستنەگەری تەواو بهێنێتەدی ونە ئاستی گشتی نرخەکان سەقامگیر دەکات بە شێوەیەکی خۆیەکی. هەربۆیە ئابووری ئازاد دووچاری بارگۆڕان لە بەرهەمهێنان و نرخدا دەبێتەوە وتووشی بێکاری و هەڵاوسان دەبێت بۆ ماوەیەکی درێژخایەن، یان پێکەوە تووشی بێکاری و هەڵاوسان دەبێت (هەڵاوسانی داکشاو) لەبەر شکست هێنانی سیستەمی بازاڕ.

چوارەم – ئەرکی گەشەپێدان Growth Function

ئەرکی دارایی گشتی تەنها بە گەیاندنی بەرهەمی نەتەوەیی بۆ ئاستی خستنەگەری تەواو و کەمکردنەوەی بێکاری و هەڵاوسان تەواو نابێت، بەڵکو هەوڵدەدات بۆ بەدەستهێنانی پەرەسەندنی ئابووری Economic Growth دوو سەرچاوەش هەیە بۆ گەشەکردن ئابووری، کە ئەمانەن:

- گەشەپێدانی دەرامەتە ئابوورییەکان Growth of Economic Resources
- گۆڕانی(پێشکەوتنی) تەکنەلۆژی Technical Change (Progress)

بۆنموونە: رامیاری دارایی دەتوانێت کار بکاتە سەر تێکڕای پاشەکەوتکردن لە ڕێگای:

١. گۆڕینی تێکڕای باج.
٢. ئارەزووبوون لە وەبەرهێنان لە ڕێگای لێخۆشبوون لەباج و ئەو بەخشین و کۆمەکانەی پێشکەش بە وەبەرهێنەکان دەکرێن لە هەندێك بواری چالاکی ئابووریدا بە ئامانجی هاندانی وەبەرهێنان.

بابەتەکانی دارایی گشتی:

یەکەم: پێداویستییە گشتییەکان: Public Wants (Goods)

بۆ جیاکردنەوەی پێداویستی گشتی و پێداویستی تایبـەتی نووسـەرانی دارایی گشتی خەڵکیان بۆ دوو جۆر دابەش کردووە:

١- پێداویستییە تایبەتییەکان: Private Wants

ئامانجی تاکەکەسی لە چالاکییە ئابوورییەکان بەدەستهێنانی شمـەك و خزمەتگوزارییە بە مەبەسـتی پڕکردنـەوەی پێداویسـتییەکانی. لەوانەیـە ئـەم پێویستییە تاکە کەسێك بەتەنیا هەستی بکات، ئەم هەسـتەش لەکەسـێکەوە بۆ کەسێکی دیکە جیاوازی هەیە، هەروەها لەهەمانکاتدا پێداویستی بۆ شمەك و خزمەتگوزارییەك لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر جیاوازە، ئەم جـۆرە شمـەك و خزمەتگوزاریانەش پێیان دەگوترێت (شمەکی تایبەت) کە بـە دەسـتهێنانیان لەوانەیـە تایبـەت بـن بەکەسـێکەوە، ئـەو کەسـە بەرپرسـیارە لـەدابینکردنی ئەوکەلوپەلە لە بازاڕ بەرامبەر ئەو پارەی دەیداتە فرۆشیارەکە.

میکانیزمی بازاڕ زۆر چالاکانە کار دەکات بۆ دابینکردنی ئەم شمەك و خزمەت گوزارییانە وکەرتی تایبـەت خـۆی تـەرخان دەکات، هـەروەها شـان بەشـانی کـەرتی تایبـەت دەوڵـەتیش لـە ڕێگـای دەزگاکانیـەوە هەڵدەسـتێ بـە دابینکردنیان وەك شمەکی تایبەت دەفرۆشرێنە کڕیاران، نموونە لەسـەر ئـەم شمەکـە تایبەتیانـە (ئینجـا لـە لایـەن کـەرتی تایبەتـەوە کـرابن یـان لەلایـەن کـەرتی گشـتییەوە) وەك خـۆراك ، خـانوو ، خزمەتگوزارییـەکانی گەیانـدن و تەندروستی و پزیشکی ...هتد .

٢- پێداویستییە گشتییەکان (کۆمەڵایەتییەکان) Wants Social

لەگـەڵ دەرکـەوتنی دەوڵـەت پێداویسـتی بـۆ بەدەسـتهێنانی شمـەك و خزمەتگوزارییـەکانی تـر سـەریان هەڵـدا، ئەمـەش بـەم پێیـەی کـەوا تـاك لـە کۆمەڵێکی مرۆیی ڕێکخراودا دەژێت پێی دەگوترێت (پێداویستییە گشتییەکان) کە (بریتییە لەو پێداویستیانەی جۆرە سروشتێکی کۆمەڵایەتیان هەیە، چونکە هـەر لـەو کۆمەڵگەیـەدا هەڵدەقولێت ئـەم شمـەك و خزمەتگوزارییانـە تاکـەکان هەستی پێدەکـەن ئـەوا پێداویسـتی کۆمەڵـەکین، کـەواتا ئـەم جۆرەپێویستیانە بوونیان نییە گەر تاکەکان لە کۆمەڵگەکاندا نەبن ئەم شمـەك و خزمەتگوزاریانـە پێشکەش بە هەموو تاکەکان دەکرێت نەوەك تەنها تاکە کەسێك بەم پێیە پێیان دەگوترێت (شمەکە کۆمەڵایەتییەکان) یـان شمەکـە گشـتییەکان، ئـەم شمـەك و خزمەتگوزارییانە لەوانەیە تاکە کەسێك نەتوانێ بە تەنها بەدەستی بهێنی، هـەتا ئەگـەر بـە دەستیشـی بهێنێـت ئـەوا نـاتوانێ بـە تـەواوی پێداویسـتییەکانی پڕبکاتەوە و دواتر ناتوانێت تێچووەکەی لەئەستۆ بگرێت لێرەدا بازاڕ بە چالاکی کارناکـات بـۆ دابینکردنـی ئـەم جـۆرە شمـەك وخزمەتگوزارییانـە، واتـە بـازاڕ شکسـتی هێنـاوە. بۆیـە لەسـەر دەوڵـەت پێویسـتە دەسـتەبەری ئـەم شمـەك وخزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییانە بکات،یان کەرتی گشتی بە ناچـاری بەرهـەمیان دێنێت ، بۆ نموونە تـەنها دەزگاکـانی کـەرتی گشـتی هەڵدەسـتێ بـەدابینکردنی خزمـەتگوزاری ئاسـایش و بـەرگری و دادپـەروەری، هـەروەها کـەرتی گشـتی و تایبەتی پێکەوە پێشکەشی دەکەن، بەڵام دەوڵەت نرخەکەی دەدات، بۆ نموونە پوختەکردنی هـەوای پـیس کـەوا هـەوای پوختـەکراو بـۆ گشـت تاکـەکان دابین دەکرێت بەبێ ئەوەی هیچ پارەیـەك بـدەن یـان ڕوونـاك کردنـەوەی شـەقامەکان یاخود پاککردنەوەیان لە بەفر و یان ڕامالینی تۆز وخۆڵ.

پێوەرەکانی دارایی گشتی بۆ دیارکردنی سروشتی پێداویستییە گشتییەکان:

١ - سروشتی پێوەری سروشتی ئەو لایەنەی هەڵدەستێ بە پڕکردنەوەکە:

پشت بەو دەستە دەبەستێ کە بە پڕکردنەوەی پێداویستییە گشتیەکە هەڵدەستن نەوەك بە خودی پێداویستیەکە، ئەگەر دەولەت یان دەسەلات یان یەکێك لە دەزگاکانی هەڵسان بەپڕکردنەوە لە ڕێگای خەرجیە گشتیەکانەوە ئەوا بەپێداویستیەکی گشتی دادەنرێ وپێچەوانەش ڕاستە.

٢- پێوەری سەرچاوەی هەستکردن بە پێداویستییەکان:

ئەگەر سەرچاوەی هەست پێکردنەکە تاکە کەس بوو ئەوا پێداویستیەکە تایبەتییە، بەپێچەوانەوە دەبێتە پێداویستی گشتی ئەگەر سەرچاوەی هەستپێکردنەکە بە کۆمەڵ بێت.

٣- پێوەری گەورەترین کەڵك بەکەمترین تێچوون:

تاکەکەس هەوڵدەدات پێداویستیەکانی بەکەمترین تێچوون پڕبکاتەوە یاخود زۆرترین ڕادەی پڕکردنەوە بە کەمترین خەرجی بەدی بێنێ، بەلأم پێداویستی گشتی ئەم یاسایە نایگرێتەوە.

٤- پێوەری ڕۆڵی کۆنی دەوڵەت:

ئەم پێوەرە دەگەڕێتەوە بۆ ئەرکی دەوڵەت، بۆیە پێداویستییەکان دەبنە گشتی لە چوار چێوەی دەوڵەتی پاسەوان کە ئەرکی بەرگری و ئاسایش و دادپەروەری لە ئەستۆ بوو، کە ئەمەش بۆ دەوڵەتی پلاندانەر زیاترە، کە بە بەرپرسیاریەتی لە هاوسەنگی ئابووری کۆمەلأیەتیدا لە کۆمەڵگە هەڵدەستێ.

٥- پێوەری سروشتی پێداویستیەکە و سروشتی ئەو لایەنەی کە هەڵدەستێ بەپڕکردنەوەی:

دیاری کردنی پێداویستییە گشتییەکان پشت بە دوو بنەما دەبەستێت کە پێویستە پێکەوە گرێدرابن بۆ ئەوەی سیفەتی گشتگیری پێ بدرێ، کە ئەم دوو بنەمایەن:

١. دابینکردنی پێداویستی کەڵکی کۆمەڵیان هەبێ.

٢. دابینکردنی پێداویستییەکان بخرێتە سروشتی رۆڵی دەوڵەت.

دووەم - خەرجیە گشتیەکان: Public Expenditure

١- چەمکی خەرجیە گشتییەکان:

دەتوانرێ بەم شێوەیە خەرجیە گشتییەکان پێناسە دەکرێت:

(برە پارەیەکی نەختینەیە لە لایەن کەسێکی گشتییەوە خەرج دەکرێت بە مەبەستی بەدیهێنانی کەڵکێکی گشتی).

لەم پێناسای سەرەوە ئەوە دیار دەکەوێت کە خەرجی گشتی خۆی لەم سێ پێکهاتەی (رەگەز) خوارەوە دەنوێنێت:

١-خەرجی گشتی برە پارەیەکی نەختینەییە.

٢-خەرجی گشتی کەسێکی گشتی ئەنجامی دەدات.

٣-مەبەست لە خەرجییە گشتییەکان بە دیهێنانی کەڵکێکی گشتییە.

أ- خەرجی گشتی بڕە پارەیەکی نەختینەییە:

پەرەسەندنی چالاکییە ئابوورییەکان وایکرد لە سیستەمی(شت بەشت گۆڕینەوە) بگۆڕێت بۆ سیستەمی ئابووری، لێرەدا بەکارهێنانی پارە بووە هۆکارێك بۆ ئالوگۆڕکردن. دەوڵەت پارە بۆ بەدەستهێنانی شمەك و خزمەتگوزاری گشتی و پێشکەشکردنی باربۆ وکۆمەك ودانەوەی سوو وقەرزەکە بە کاردەهێنێت . بۆ نموونە : دەوڵەت پارەی نەختینە بە کاردێنێ بۆ پێدانی مووچە و کرێ و کڕینی شمەك و پێدانی یارمەتییەکان و سووی قەرز و ئامێر و باڵەخانە و... هتد. واتە خەرجییە گشتییەکانیش دەبێ بە پێی یاسا بکرێن.

ب - خەرجی گشتی کەسێکی گشتی ئەنجامی دەدات:

پێویستە ئەو بڕە پارەیەی کە بەکار دەهێنرێت بۆ مەبەستی بە دەستهێنانی شمەك و خزمەتگوزارییە گشتییەکان ئەو خەرجیانە لە ئەستۆی دەوڵەت دەربچن بە پێی فەرمانی کەسێکی یاسایی گشتی، ئەو کەسانەش بریتین لە دەزگاکانی حکومەتی ناوەندی یان حکومەتی ناوخۆیی، بەڵام بۆ نموونە ئەگەر کەسێك قوتابخانەیەك یان نەخۆشخانەیەك دروست بکات وپێشکەشی دەوڵەتی بکات، ئەوا ئەو خەرجکردنە نابێتە خەرجییەکی گشتی، لە بەر ئەوەی لە لایەن کەسێکی یاسایی گشتی یەوە دەرنەچووە .

ج - مەبەستی خەرجییە گشتییەکان بە دیهێنانی کەڵکی گشتییە:

ئەو دوو مەرجەی پێشەوە پێویستن بە دیارکردنی خەرجییە گشتیەکان، بەڵام هێشتا مەرجەکانی خەرجی گشتی ناهێنێتە دی، بۆیە

پێویستمان بە مەرجی سێیەم هەیە بۆ بڕیاردان لە سەر خەرجیەکان بۆ ئەوەی ببێتە خەرجی گشتی، ئەویش بریتییە لە ئامانجی بەرژەوەندی گشتی.

ئەگەر کەسێك پارە خەرج بکات بە مەبەستی کڕینی شمەکێك یان خزمەتگوزاریەك بە مەبەستی تێرکردنی پێداویستیەکانی خۆی ، هەر وەها گەر بەرهەمهێنێك پارە خەرج بکات بۆ بەرهەمهێنانی شمەکێك یان خزمەتگوزارییەك بە مەبەستی بەدەستهێنانی بەرزترین رادەی قازانج ، ئەمە بۆ بەرژەوەندی تاکە کەسێکە نەك بەرژەوەندی گشتی، بەڵام ئەگەر دەوڵەت پارە بۆ دابینکردنی شمەك و خزمەتگوزاری گشتی یان بۆ کۆمەك و یارمەتییەکان خەرج بکات، ئەوا بە مەبەستی بە دیهێنانی کەڵکی گشتییە و بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی خۆشگوزارانییە لە کۆمەڵگەدا.

٢-ڕێسای خەرجییە گشتییەکان:

پێویستە خەرجیەکانی حکومەت لە بوارە جیاجیاکاندا بەپێی ڕێسا یان بنەماکان رەچاو بکات بۆ ئەوەی خەرجییەکان ببنە هۆی بەرزکردنەوەی ئاستی خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی.

چەند ڕێسایەك هەیە لەوانە:

یەکەم – ڕێسای کەڵکی تێچوون:

بەپێی ئەم ڕێسایە پێویستە:

أ– کۆمەڵگە زۆرترین پوختەی کەڵك یان دەسکەوتی لە خەرجیە گشتییەکانی دەوڵەتی بەرکەوێ، ئەمەش ئەو ئاستەیە کە خەرجیەکانی حکومەت تیایدا

ڕادەی کـەڵکی سـنوورەکی کۆمەڵایـەتی لەگـەڵ ئاسـتی خـۆش گـوزەرانی کۆمەڵگە یەکسان دەبێت .

ب- پێویستە پلاندانەر ئـەو ڕێسـایە لـە بـەر چـاو بگرێـت جـا چ بـۆ خـەرجی شمەك و کارگوزاری گشتی یان بـۆ یارمەتیـدان یـان بـۆ وەبـەرهێنانی گشـتی بێت. بەواتایەکی تر پێویستە ڕادەی کەڵکی سنوورەکی کۆمەڵایەتی بـۆ هـەر دینارێکی خەرجکراو لە هەر بوارێك لە بوارەکانی خەرجییە گشتییەکان دەبێ یەکسان بێت.

ج- لە خەرجییە گشتییەکان ڕەچاوی دابەشکردنی جـوگرافی بکرێـت بەسـەر ناوچە و هەرێمەکان.

د-نابـێ بەدەسـتهێنانی بـەرزترین پوختـەی کـەڵك لەگـەڵ بـەدیهێنانی ئامانجـەکانی تـەرخانکردن و دابەشـکردن و سـەقامگیری و پەرەسـەندن دژ بەیەکبن.

دووەم – ڕێسای ئابووریانە لە خەرجکردندا:

ئەمەش ڕێسایەکی کلاسیکییە(کۆنە) کە دەڵێـت بـە شـێوەیەکی ئابووریانـە خەرجییـە گشـتییەکان بـەکاربێت و بـەفیڕۆ نـەدرێت، کـە دەوترێـت بـە شێوەیەکی ئابووریانە ئەمە مانای ئەوە نادات کە ڕادەیـەك بـۆ خەرجییـەکان دابنرێت یان کەم بکرێتـەوە گـەر هۆکـاری پێویسـت هـەبوو بـۆ خـەرجکردن. بەڵکو مەبەست ئەوەیە خەرجیەکان بە شێوەیەکی دروست ئاراسـتە بکـرێن و دژایەتی زێدە خەرجکردن و بەفیڕۆدان بکرێ، هەوڵبـدرێ زۆرتـرین داهـات بـە کەمترین تێچوون بەدەست بێت.

زێدە خەرجکردن دوو ئەنجامی لێ دەکەوێتەوە، لە لایەکەوە بە فیڕۆدانی بڕێکی زۆر لە پارە بە کاری ناپێویست، لە لایەکی دیکەوە دەبێتە هۆی بێهێزبوونی متمانەی خەڵك بەدارایی گشتی دەوڵەت و خۆشاردنەوەیان لە باجدان.

دیاردەی زێدە خەرجکردنی حکومەت جۆراوجۆرن کە لەوانەیە لەگشت بوارەکانی خەرجی گشتی رووبدات، بەتایبەتی لە وڵاتانی تازە پێگەیشتوو، لەوانەش:

١- دامەزراندنی ژمارەیەکی زۆری فەرمانبەر وکرێکار لە دام ودەزگا حکومییەکان کە زۆر زیاترە لە پێویستی ئەم دەزگایانە.

٢- گرنگیدان بە بنیادنانی باڵەخانەی مەزن و داپۆشینی دەزگا و فەرمانگە حکومییەکان بەشتی گرانبەها و بەکرێگرتنی باڵەخانەو ئۆتۆمبێل بە پارەیەکی زۆر لە جیاتی کڕینیان.

٣- زێدەڕۆییکردن لە بەکاربردنی گشتی وەك: خەرجی رووناکی و ئاو و تەلەفۆنات، کە دەوڵەت پارەکەی دەدات بەبێ بەکارهێنانیان بۆ جێبەجێکردنی چالاکی گشتی وبەدیهێنانی سوودی گشتی.

٤- بەکارهێنانی کاری گشتی لە پێناو بەرژەوەندی تایبەتدا کە مافی کۆمەڵە نەك تاکەکەس، وەك بەکارهێنانی ئۆتۆمبێلی فەرمانگە بۆ کاریماڵەوە.

سێیەم - رێسای تەرخانکردن:

دەسەڵات ئەو رێگەیەی کە پەیوەندی بە خەرجییەکان و روونکردنەوەی هەنگاوەکانی پێدان و رێوشوێنە پێویستەکانی هەریەکە لەوانە هەیە دیاری دەکات، بۆ ئەوەی خەرجیە گشتییەکان بە شێوەیەکی دروست ئاراستە

بکرێن و سوودی گشتی بدات بەدەستەوە کە ئامانجی کۆتایی خەرجی گشتییەکانە.

بۆیە دەستگرتن بە چالاکییە دارایی و خەرجییەکانی حکومەت دەبێ بەپێی ئەو ڕێووشوێنانە بێت کە دەیەوێت بهێنێتەدی و دایبڕێژێت و جێبەجێ بکات لە بودجە و یاسا و بڕیارە داراییەکانی ترەوە.

٣-جۆرەکانی خەرجییە گشتییەکان:

خەرجییە گشتییەکان شێوەی جۆراوجۆری هەیە، زیادبوونی جۆرەکانی بە زیادبوونی ئەرکەکانی دەوڵەت بەستراوەتەوە و بەزیادبوونی دیاردەی دەستخستنی لە ژیانی گشتی کۆمەڵگەدا، خەرجییە گشتییەکان جۆراوجۆرن بۆیە جیاوازیشیان لە نێوانیاندا هەیە چ لەڕووی پێکهاتە یان لە بواری ئاسەوارە ئابووری و دەرئەنجامە داراییەکانەوە. هەر بۆیە زانایانی بواری دارایی گشتی دابەشکردنی جۆرا و جۆریان بۆ خەرجییە گشتییەکان داناوە.
دەتوانین خەرجیە گشتیەکان بە پێی سروشتە ئابوورییەکەی دابەش بکەین، کە ئەمەش بە دابەشکردنی ئابوورییەکان یان دابەشکردنی زانستی ناسراوە.
بە شێوەیەکی گشتی خەرجیە گشتییەکان دابەش دەبێت بۆ ئەم جۆرانەی خوارەوە:

١- خەرجییە کارگێڕییەکان: بریتییە لەو خەرجییانەی کە پەیوەستە بە چۆنیەتی بەڕێوەچوونی کاری دەزگا خزمەتگوزارییە گشتییەکان بۆ دەوڵەت پێویست و گرنگن وکە ئەوانیش بەڕێوەبردنی گشتی وبەرگریکردن و ئاسایش ودادپەروەری ونوێنەرایەتی رامیاری دەگرێتەوەو گرنگترین بنەماکانی ئەم جۆرە خەرجییە خەرجی بەرگری نیشتمانییە.

٢- خەرجییە کۆمەڵایەتییەکان: ئەم جۆرە خەرجییە لەم بوارانەدا خەرج دەکرێ کە دەیەوێ کاریگەرییەکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو لەنێوان تاکەکان بەدی بێنی لەرێگەی بەدەستهێنانی رۆشنبیریی و فێرکردن و چاودێریکردنی تەندروستی تاکەکان، سەرباری ئەوەش بەدەستهێنانی هاوکاری کۆمەڵایەتی لەرێگەی یارمەتیدانی هەندی چین کە پێویستییان بە یارمەتی هەیە وەك(داهات کەمەکان و بێکارەکان...تد) گرنگترین کۆمەك بۆ ئەم توێژانە ئەوانەی کە پەیوەندی بە دامو دەزگا تەندروستییەکان و رۆشنبیری و گشتی نیشتەجێ بوونەوە هەیە.

٣- خەرجییە ئابوورییەکان: بریتییە لەو خەرجییانەی کە دەوڵەت هەڵدەستێ بە خەرجکردنی لەبوارەکانی خزمەتگوزارییە گشتییەکان بەمەبەستی بەدیهێنانی ئامانجەکان وەکو وەبەرهێنانی گونجاو بۆ ئەوەی کەڵك بە ئابووری نەتەوەیی بگەیەنێ لەبواری خزمەتگوزارییە سەرەکییەکانی وەکو گواستنەوەو گەیاندن و وێستگەکانی بەرهەمهێنانی کارەباو ئاو و ئاودێری وجگە لە کۆمەککردنی ئابووری بە پرۆژە گشتی و تایبەتییەکان.

٤- خەرجییە داراییەکان: قیستەکانی بەکاربردنی قەرزی گشتی و سووی ساڵانە دەگرێتەوە.

٥- خەرجییە سەربازییەکان: هەموو خەرجییەکانی پڕ چەککردن و هێزە چەکدارەکان دەگرێتەوە.

دیاردەی زیادبوونی خەرجی گشتی:

ئەم دیاردەیە بە یەکێك لە خەسڵەتەکانی دارایی گشتی لەسەردەمی نوێ دادەنرێ لە پێناو دابینکردنی خزمەتگوزاری بۆ کۆمەڵگەو دانانی سنوورێك بۆ قۆرخکاری و سەقامگیری ئابووریدا، لە کاتێکدا قەبارەی خەرجی گشتی لە زۆربەی وڵاتانی جیهان بەشێوەیەکی بەردەوام لە زیادبوون دایە، مێژووی

دارایـی لـە زۆربـەی وڵاتـەکانی جیهـانی بـە جیـاوازی سیسـتەمی سیاسـی و سروشـتی پێکهاتەکـەی وبـارودۆخی ئابوورییـەوە ئامـاژە بـەبوونی دیـاردەی زیادبوونی خەرجی گشتی دەدەن .

هۆکارە ڕاستەقینەکانی زیادبوونی خەرجی گشتی:

گەشەی راستەقینە لە خەرجییـە گشـتییەکان ئامـاژە بـە زیـادبوونی بەشـی تاکـەکان دەدەن لـە خزمـەتگوزاری و شمەکـە گشـتییەکاندا کـە حکومـەت دابینیـان دەکـات بـۆ کۆمەڵگـە، یـان زیـادبوونی خەرجییـەکان بـۆ چـاکردنی ئاسـتی خزمەتگوزارییـەکان کـە پێشکەشـی دەکـەن یـان زیـاتربوونی یـاخود باشتربوونی شێوازەکانی بەرهەمهێنە گشتییەکان کە بە شـێوەی نەختینـەیی گوزارشتی لێ دەکرێ وەکو زیادبوونی خەرجییە گشتییەکان.

هۆکارە ڕاستەقینەکانی زیادبوونی خەرجی گشتی بۆ ئەمانە دەگەڕێتەوە:

١. هۆکارە ئابوورییەکان:

زیـادبوونی سـەرجەم خەرجییـە گشـتییەکان لـە ئـەنجامی هۆکـارە ئابوورییەکان دەگەڕێتەوە بۆ:

أ- گەشەپێدانی ئابووری و زیادبوونی داهاتی نەتەوەیی:

بەرزبوونـەوەی تێکـڕای داهـاتی راسـتەقینەی تـاك وەك بـارۆدۆخێکی سروشتی هاوکاتە لەگەڵ گەشەکردن ئابووری لە کۆمەڵگەیەکدا ولـە ئـەنجامی ئەمەشدا خواست لەسەر شمەك و خزمەتگوزاریەکانی بەکاربردن زیاد دەبێت. وهـەروەها شمـەك وخزمـەتگوزاری گشـتی دووبـارە خواسـتیان لەسـەر زیـاد دەبێـت وەکـو بەشـێك لـە خواسـتی کۆمەڵگـە کـاتێ ئاسـتی داهاتیـان بـەرز دەبێتەوە.

ب- پێشکەوتنی ڕۆڵی دەوڵەت:

دەوڵەت لە رابردوودا رۆڵی بێ لایەنی هەبوو، دەوڵەت رۆڵێکی گەورەی نەبوو لە پڕکردنەوەیی هەموو پێداویستییە گشتییەکان جگە لە تەندروستی و فێرکردن و بەرگری نەبێت ... وئەمەش دەرئەنجامی هەرەسهێنانی بازاڕ، و سەقامگیرنەبوونی سیستەمەکانی سەرمایەداریدا لێ کەوتۆتەوە، بۆیە ڕۆڵی دەوڵەت گۆڕانی بەسەردا هات و دەستی خستە نێو چالاکی ئابووری بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەی سەرەوە، ئەمەش بووە هۆی زیادبوونی خەرجی گشتییەکانی دەوڵەت.

٢. هۆکارە رامیارییەکان (سیاسییەکان):

هۆکارە رامیارییەکانی زیادبوونی خەرجی گشتی دەکرێنە دووبەش:

أ – هۆکارە رامیارییە ناوخۆییەکان:

ئەم هۆکارانەش ئەمانە دەگرێتەوە:

أ- بڵاوبوونەوەی بنەماو سیستەمەکانی دیموکراسیەت.

ب- زیاد بوونی هەستکردن بە بەرپرسیاریەتی حکومەت لە بەرامبەر کۆمەڵگەدا لە دابینکردنی ئەوپەڕی خزمەتگوزارییە گشتییەکان، ئەمەش بووە هۆی زیادبوونی خەرجی گشتی لە بەرژەوەندی تاکەکانی کۆمەڵگەدا بەتایبەتی چینی هەژار لەپێناو بەرزکردنەوەی ئاستی داهات و کەمکردنەوەیی جیاوازی داهاتەکانیان و قەرەبووکردنەوەی ئەو تاکانەی کە لەئەنجامی بڕیارێکی دادوەریی بەر تاك یاخود کۆمەڵێ کەس دەکەوێت.

ج- زۆربوونی پارتە سیاسییەکان و بڵاوبوونەوەیان بۆتە هۆی ئەوەی دەوڵەت پەنا بۆ زیاترکردنی پرۆژەکان ببات بۆ وەرگرتنی رەزامەندی

دەنگدەران و زیاترکردنی دامەزراندنی لایەنگرانی پارتەکەو زیادبوونی خەرجییەکان.

د- بڵاوبوونەوەی گەندەڵی لەناو دامودەزگاکانی دەوڵەت بەهۆی هەڵسوکەوتی هەندێ لێپرسراوان و زیاد بوونی کاری بەرتیل وەرگرتن و خراپ بەکارهێنانی دارایی گشتی لەلایەن فەرمانبەرانی پایەبەرز و زیادبوونی تێچوونی خزمەتگوزارییە گشتییەکان، کە دەبێتە هۆی زیادبوونی خەرجی گشتی.

ب- هۆکارە رامیارییە دەرەکییەکان:

أ- لەم چەند ساڵەی دواییدا بایەخی زیاتر بە نوێنەری دیبلۆماسی دراوە، ئەویش لەئەنجامی سەربەخۆبوونی وڵاتان و پێداویستی زۆربوونی نێردە دیبلۆماسیەکان وقەبارەو شێوەکەی وبەشداریکردن لە کۆنگرەو کۆڕە نێودەوڵەتییەکان کە لەبارەی مەسەلە گرنگەکانی جیهان دەبەسترێ.

ب- دەوڵەت یارمەتی و کۆمەك پێشکەش بە وڵاتانی تر دەکات بەتایبەتی لەکاتی روودانی گێروگرفت و کارەساتە سروشتییەکانی وەك رووداوی لافاو و بوومەلەرزەو جگە لەو قەرزو کۆمەك و یارمەتیانە بە ئامرازێکی رامیاری دەرەوە دادەنرێ.

٣. هۆکارە داراییەکان:

دەتوانین بەم شێوەیە شی بکەینەوە :

أ- بوونی زیادە لە دەسهاتە گشتییەکان، یان بوونی یەدەگی پارە تەرخان نەکراو بۆ هیچ بوارێك.

ب- ئەم زیادەیە وا لە دەوڵەت دەکات پارەکە لە شتە ناپێویستەکان خەرج بکات. بیرمەندە داراییەکان وا دادەنێن کە دەوڵەت کاتێ دەسهاتی زۆری

دەست دەکەوێ ئەوا پابەند نابێت بە ڕێساکانی خەرجی گشتی بەشێوەیەکی راست و دروست، بەڵکو زیاد لەپێویست خەرج دەکات و بەفیڕۆی دەدات.
بەشـێوەیەکی گشـتی دەوڵـەتی پێشـکەوتوو توانـای جـۆراو جـۆرکردنی سەرچاوەکانی دەسهاتی هەیە لەبەر ئـەوە قـەبارەی خەرجییـە گشـتییەکانی گەورەتر دەبێت.
ج– دەوڵەت قەرزی ناوخۆیی و دەرەکی دەکات، سەدەی نوێ بە قەرزکردنی ئاسـان ناسـراوە، لەبـەر ئـەوەی قـەرزی گشـتی واتـای پێشـتری نـەماوە کـە بەسەرچاوەیەکی نائاسایی دەسهاتە گشـتییەکان دابنـرێ و دەوڵـەت بـەکاری نـەهێنێ تـەنها لـە بـارۆدۆخی نائاسـایی نـەبێت، دەوڵـەت لـە پێنـاوی قـەرز وەرگرتن ڕووبەڕووی ئاستەنگی زۆر دەبۆوە، کاتێك کە لایەنە قەرز دەرەکـان مەرجی زۆر گرانیان دادەنا کـە دەوڵـەت دەبێـت قورسـایەکی زۆر لـە ئەسـتۆ بگرێ.
ئەم ئاستەنگانە ئێستا کەم بۆتەوە لە ئەنجامی ئەوەی دەوڵەت پـەنا دەباتـە بـەر دەرکردنـی قەباڵـەکان (سـندات) لـە پێکهاتـە جیاوازەکـان بـۆ هانـدانی تاکەکان و لابردنـی سـووی قـەرزەکانی بەمـەرجی گونجـاو بـە تایبـەتی پـەنا دەباتـە بـەر قـەرزی بـە زۆرەملـێ ئەگـەر قـەرزی ئارەزومەندانـە نـەبوو بـۆ پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی دەوڵەت لە دەرامەتی پێویست و پەنابردن بەر قەرزی گشتی کە دەبێتە هۆی زیادبوونی قـەرزەکانی خزمـەتگوزاری و دواتـر زیادبوونی خەرجی گشتی.

٤. هۆکارە کارگێڕییەکان:

پێشکەوتنی ڕۆڵی دەوڵەت و زیادبوونی دەستوەردانی لە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی وایکرد ژمارەیەك دامەزراو بەڕێوەبەرایەتی هاوکاری گشتی دابمەزرێ، لە کۆتاییدا زیادبوونی ژمارەیەك فەرمانبەر لە دامەزراوەکانی دەوڵەت دابمەزرێن، بۆیە خەرجی ئەو بەڕێوەبەرایتیانە و گرانی بەڕێوەبردنیان و بەفیڕۆدانی دەرامەت و زیاد بەکارهێنان کە ئەم بەڕێوەبەرایتییانە پێی هەڵدەستن کە ئەمەش بۆ دەزگای چاودێری گرانە سەرپەرشتی هەموو کارەکانی بکات، کە ئەم زیادبوونە لە خەرجی گشتی دەبێتە هۆی زیادبوونی بارگرانی (عبء) تێچووی گشتی. لەوکاتەی زیادبوونی بەرهەم زیادەیەکی راستەخۆیە.

٥. هۆکارە جەنگییەکان:

هۆکارە جەنگیەکان لەم سەردەمەدا گرنگییەکی تایبەتیان پێدەدرێ بەهۆی زۆربوونی جەنگەکان و ئامادەکاری بۆ کارە سەربازییەکان ئەو دەرەنجامانەش کە لێی دەکەوێتەوە، ئەمەش خەرجیەکانی سەربازی زیاد دەکات لە کاتی جەنگ و ئاشتیدا.

خەرجییەکانی بەرگری نیشتمانی دەبێتە هۆی زیادبوونی خەرجیە گشتییەکان بە ئاراستەی زیادبوونی بەردەوام ساڵ دوای ساڵ وئەمەش بەگرنترین بەشەکانی خەرجی میری دادەنرێ ، زۆربەی ئابووریناسەکان بایەخیان بەم بوارە نەداوەو بەرەگەزێکی (لایەنێکی) سەربەخۆی دادەنێن لە دەسەڵاتی رامیاری بە لەبەر چاوگرتنی رامیاری و ستراتیژی و ئابووری و کۆمەڵایەتی .

وە هۆکارەکانی زیادبوونی خەرجی جەنگ لە وڵاتە دواکەوتووەکان بۆ ئەمانە دەگەڕێتەوە:

أ- دانانی هێزی پێویست بۆ بەرگریکردن لە دەوڵەت .

ب- پێشکەوتنی هونەری لە پێویستییە جەنگییەکان کە دەبێتە هۆی زیاد بوونی خەرجی تێچوونی ئامادەکاری سوپا بە ئامێرە پێشکەوتووەکان وە مەشق پێ کردنیان.

ج- زیادبوونی شەڵەژانی نێودەوڵەتی و ناکۆکییە هەرێمایەتییەکان و جەنگەکان.

سێیەم -دەسهاتی گشتی Public Revenue

دەسهاتی گشتی (بریتییە لەو دەرامەتە ئابوورییەی کە دەوڵەت لە شێوەی کەڵەکە بوونی دارایی بە دەستی دەهێنی بە مەبەستی دابینکردنی خەرجی گشتی بۆ پڕکردنەوەی پێداویستییە گشتییەکان). بەمەش دەسهاتی گشتی بە بەشێکی گرنگ و تەواوکەری پارەدارکردنی خەرجی گشتی دادەندرێ.

دەسهاتی گشتی لەگەڵ پێشکەوتنی هزری ئابووری و دارایی بەرەو پێشەوەچوو و کلاسیکەکان (ئابووریناسە کۆنەکان) پێیان وابوو دەسهاتی گشتی (**بریتییە لە چۆنیەتی پڕکردنەوەی خەزینەی گشتی بە دەرامەتی پێویست لە پێناو دابینکردنی خەرجییە گشتییەکان بۆ ئەوەی دەوڵەت بە ئەرکە سەرەکییەکانی خۆی هەڵسێ**). بەڵام لە سایەی قوتابخانەی نوێدا بۆتە ئامرازێکی گرنگ لە ئامرازەکانی رامیاری دارایی ، وجگە لە ئەرکە داراییەکەی میری بۆ ئەوەی کاریکاتە سەر چالاکی ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان بەکاری دێنێ.

میری پشت بەسەرچاوەی جیاواز وهەمەجۆر دەبەستی بۆ بەدەستهێنانی دەسهاتی گشتی کە گرنگییەکەی جیاوازە لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر بەگوێرەی ئەو سیستەمە ئابوورییەی پەیڕەوی دەکا تا چەند پێشکەوتووە، وئەو سیستەمە رامیاریەی هەیە وماوە وکاتەکەی دەگۆڕێن.

جۆرەکانی دەسهاتی گشتی:

یەکەم - دەسهاتی موڵکی دەوڵەت:

بریتییە لەو دەسهاتەی کە دەوڵەت لە موڵکەکانی خۆی و پرۆژە ئابوورییەکانی دەستی دەکەوێ، ئەم جۆرەش بە سەرچاوەیەکی گرنگی زۆربەی دەسهاتی گشتی ولاتان دادەنرێ بە تایبەتی ولاتە تازە پێگەیشتووەکان.

پێویستە مۆڵکەکانی دەوڵەت لەڕووی یاساییەوە دابەش بکەین بۆ:

١-ئەو موڵکانەی دەکەوێتە ژێر حوکمی یاسای گشتی (دۆمینی گشتی) :

نموونە ئەو موڵکانە وەك: رێگا و پرد وگۆڕەپان و باخچە گشتییەکان ومۆزەخانە... هـ تد، ئەو شمەك و خزمەتگوزاریانە دەگرێتەوە کە تایبەتە بە سوودی گشتی بەبێ هیچ بەرامبەرێك واتە بە خۆڕایین، بەلام لە بارودۆخی (نائاساییدا) دەوڵەت ڕەسم دەسەپێنێ بۆ چوونە ژورەوەی مۆزەخانە وبەکارهێنانی باخچە و ڕێگا خێراکان وپەڕینەوە لە پردەکان و دەسهاتی ئەم ڕەسمانە بۆ پێشخستن و باش کردنی خزمەتگوزارییە گشتییەکان تەرخان دەکرێ وناچێتە گیرفانی دەوڵەت وئەم جۆرە دانانرێت بە سەرچاوەیەك لەسەرچاوەکانی دەسهاتی دەوڵەت.

٢-ئەومولْكەكانی دەكەوێتە ژێر حوكمی یاسای تایبەت:

زانایانی دارایی گشتی ئەم مولْكانە بە بابەتێكی گرنگ دادەنێن و بە سەرچاوەیەكی گرنگی دەسهاتی گشتیش دەژمێردرێ و ئەم جۆرە لە مولْكەكانی دەولْەت بەكاردەهێنرێ بۆ بەكارخستنی ئابووری و بەدی هێنانی دەسهات وەكو زەوی خانوو بەرە و پرۆژەی پیشەسازی و بازرگانی لە دەرامەت و سامانەكانی كاغەزە داراییەكان (الاوراق المالیە)، دەتوانین دەسهاتی دەولْەت دابەش بكەین بە گوێرەی خاوەندارێیەتی سروشتی سەرچاوەی دەسهات .

دەسهاتی مولْكەكانی دەولْەت دابەش دەبیْ بۆ :

أ – دەسهاتی دەرامەتە سروشتییەكان و سامانی خانوبەرە:

مەبەست لە سەرچاوە سروشتییەكان، زەوی كشتوكالی و دارستان و رووبار و كانزاكان كە لە ناو جەرگەی زەویدا هەن ، بەلاَم سامانی خانووبەرە بریتییە لە زەوی و زار و خانووبەرەی نیشتەجێبوون كە دروست كراون بۆ چارەسەركردنی كێشەی نیشتەجێبوون و ئەو مولْكانەش دەسهات بۆ دەولْەت بەدەست دەهێنن و دەچنە خەزێنەی دەولْەت.

مولْكی دەولْەت لە زەوی بەكۆنترین مولْكی گشتی دادەنرێت، ئەو زەویانە كە بەر لە دەركەوتنی دەولْەت لە لایەن كۆمەلْگەوە بەرێوەدەبران، دوای دەركەوتنی دەولْەت ئەو مولْكانە بوونە مولْكی دەولْەت، بە تێپەربوونی رۆژگاریش مولْكەكانی دەولْەت لە زەوی وزار كەمبوونەوەو ،تاكەكان بەشێكی زۆریان كەوتە ژێردەستی لە پێناو سوود لێ وەرگرتنی.

ب – دەسهاتی دەوڵەت لە پرۆژە پیشەسازی و بازرگانییەکان:

پـرۆژە پیشەسـازی و بازرگانییـەکان دەسـهاتێکی گـرنگ بـۆ دەوڵـەت دەسـتەبەر دەکـەن، وئەمـەش لـە رێگـەی گرنگـی دان بـە بـوارە جـۆر بـەجۆرەکانی بەرهـەمهێنان ودام ودەزگـای بەرهەمـداری، لـەو پرۆژانـەش پرۆژەکانی گواستنەوە بە شەمەندەفەرو کارەبا و گازو بانکەکان.

ج – دەسهاتی دەوڵەت لە دەرامەتە داراییەکان:

مەبەسـت لـە دەرامـەتی دارایـی جانتـای دەوڵەتـە لـە پشـك وقەباڵـەکان کەدەسـهاتێکی دارایـی بـۆ دەسـتەبەر دەکـات وەکـو قـازانج لـە کـرین وفرۆشتنی کاغەزە داراییەکان لە بازاڕی داراییدا و ئەو سووی قەرزیش کـە لە تاك و دەزگاکان وەری دەگرێ، ئەو سـووی ئـەو پارانـەی کـە دەوڵـەت بانکەکانی داناوە.

دووەم – باج Taxation

باج یەکێکە لە سەرچاوە پێشەنگەکانی دەسهاتی گشـتی، دەوڵـەتان هـەر لـە کۆنەوە پشتیان پێ بەستووە بۆ دابینکردنی خەرجی گشتی بەهەر شـێوازێك بێت.

باج پێناسە دەکرێت کە:

– سـەپێنراوێکی نەختینییـە کـە دەوڵـەت بـە زۆرەملـێ بـە سـەر تاکـەکانی کۆمەڵگـە بـەبێ بەرامبـەر دەیسـەپێنێت لـە پێنـاو پڕکردنـەوەی خـەرجی گشتی و بە دەستهێنانی ئەو ئامانجانـەی هـەڵقوڵاوی فەلسـەفەی سیاسـی دەوڵەتن.

ئامانجەکانی باج:

باج هەوڵدەدات بۆ دەستبەرکردنی ئامانجی جۆراوجۆر بە پێی هەزری (بیری) دارایی:

أ – ئامانجی دارایی:

ئامانجی دارایی باج بریتییە لە دەستەبەرکردنی دارایی بۆ پڕکردنەوەی خەرجییە گشتییەکانی دەوڵەت کە پێویستە بۆ ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانی، وئەم ئامانجە ئامانجی کۆن (کلاسیکی) باجە.

ب – ئامانجی ئابووری:

باج بەپێی هزری دارایی ئەم هاوچەرخ دەکرێت ئامرازێکی لە بار بێ بۆ هێنانەدی ئامانجە ئابوورییەکان، لە تەرخانکردن و دابەشکردن و وسەقامگیری وپەرەسەندن.

ج – ئامانجی کۆمەڵایەتی:

باج بۆ بەدیهێنانی ئامانجی کۆمەڵایەتی بەکاردێت وەك دووبارە دابەش کردنەوەی داهات و سامانەکان، و چارەسەرکردنی کێشەکانی بێ جێگەیی نیشتەجێبوون و پەرەپێدانی لادێ، ودژایەتی کردنی هەندێك دیاردەی نەشیاو بەواتا باج بەکاردێت بۆ:

١- دووبارە دابەشکردنەوەی داهات ولەپێناو کەمکردنەوەی جیاوازی لە نێوان داهاتەکان.

٢- بەرەوپێشەوە بردنی کۆمەڵگە، لێرەدا بەکاردێت بۆ گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی .

٣- چارەسەرکردنی کێشەکانی کۆمەڵگە وەك کەمی خانوو بۆ نیشتەجێبوون، بە هۆی سەپاندنی باجێکی زۆر لە سەر باڵەخانەی بەتاڵ و لێخۆشبوون لە بەشێك یاخود هەموو باجەکە لەسەر کەرتی وەبەرهێنانی خانووبەرە.

جۆرەکانی باج:

یاسا دانەری باج یاخود یاسادانەری ئەو ماددانەی دەچنە ژێر بابەتی (دەفری) باج و ئەو قەبارانەی باج دەیانگرێتەوە، پاش ئەوەی یاسا دانەر ئەو ماددانە هەڵدەبژێرێ ، پێویستە پشت بە شێوازێکی دیاری کراو ببەستن لەدیارکردنی نرخی باج وچۆنیەتی باجەکەش بخەملێنری وشێوازی وەرگرتن و لێکۆڵینەوە لەبارەی دیاردەی خۆدزینەوە لە باج و چۆنیەتی بەرەنگاربوونەوەی و کەم کردنەوەی .

- دەفری باج: بریتییە لەو ئەندازەیەی کە (بابەت وماددەی باج لە سەری دەسەپێنرێت) لەکاتی ئێستادا بریتییە لە سامان، دەفری باج لەگەڵ سەرچاوەی باج جیاوازی هەیە.

- سەرچاوەی باج: بریتییە لەو سامانەی کە بەهۆی باجەوە دەدرێ واتە ئەوەی دەکەوێتە ژێر سنووری باجەوە، هەرچی (سەرچاوەی سەرەکیە) ی باج بریتییە لە داهات بەوپێیەی باج سەپێنراوێکە بەردەوام لە نوێ بووندایە. دواتر لە سامانی نوێ وەردەگیرێ و جاروباریش گەر داهات توانای کەم بوو ئەوا لە سەرمایە وەردەگیرێ .

به واتا دوو جۆرە باج هەیە یاخود میری بەدوو ڕێگە باج لە داهات و سامان وەردەگرێ :

- باجی ڕاستە وخۆ Direct Tax
- باجی نا ڕاستەوخۆ Indirect Tax

نرخی باج: The Tax Rate

ئەوەی لە دەفری باج وەردەگیرێ بەنرخی باج دادەنرێ ، نرخی باج بریتییە لە ڕێژەی باج لە دەفری باجەکە. نرخی باج بە دوو قۆناغدا تێدەپەڕێ، بریتین لەمانە :

١ - قۆناغی باجی دابەشکراو:

یاسا دانەری باج لەو قۆناغە بڕی باجەکە دیاری دەکات، ئینجا جوگرافیانە بەپێی پارێزگاکان دابەشی دەکات ، ئابووریانەش بەپێی توانای تاکەکانی ئەم پارێزگایانە دیاری دەکات.

٢- قۆناغی باجی پێوانەیی:

لەم قوناغەدا سێ جۆری باج بەدی دەکرێ وەك باجی ڕێژەیی ، وباجی هەڵکشاو، و باجی داکشاو .

باجی ڕێژەیی: نرخی ئەم جۆرە نەگۆرە ، هەر چەندە بنەمای (دەفری باج) باج زیاد وکەم بێت.

باجی هەڵکشاو: ڕێژەی باج زیاددەکات بە پێی زیاد بوونی بنەمای باجەکە.

باجی داکشاو: نرخی ئەم جۆرە نزم دەبێتەوە بە زیادبوونی بنەمای باجەکە.

خۆ لە باج لادان و ڕاکردن لە باج: And Tax Evasion Tax Avoidance

کەسێکی ئاسایی یان مەعنەوی کە باجی دەکەوێتە سەر، دەیەوێ ئەرکی سەر شانی لە باجدان کەم بکاتەوە دەبێ بە زۆر بیدات لە کاتی دانی باج خۆی دەدزێتەوە بۆیە پشت بەهەموو ڕێگایەك دەبەستێت تا باج نەدات، ئەگەر ئەو هۆکارانە ڕەوا بوون باجدەر خۆی لێ بدزێتەوەو ئەوە پێی

دەوترێت **(خۆ لە باج لادان)** Tax Avoidance، و ئەگەر هاتوو ئەم ڕێگایانە ڕەوا نەبوون پێی دەوترێت ڕاکردن **(خۆ دزینەوە)** لە باج Tax Evasion.

لە هەمان کاتدا ڕاکردن (خۆ دزینەوە) لە باج پێناسە دەکرێت بە:

- گوێ پێ نەدان بە یاسای باج .
- نەدانی باج یان دواخستنی بەبێ هیچ پاساوێك .
- باجدەر هەوڵدەدات تەواوی باج یان بەشێکی نەدات پاش ئەوەی دەرکەوتووە کە دەبێت باج بدات .

ڕاکردن لە باج زۆر شێوەی هەیە، کە ئەمانە هەندێکیانن :

١- دواکەوتن لە کردنەوەی فایلی باج.

٢- دان پێنەنانی باج.

٣- زێدەڕۆیی لەو بڕە پارانەی کە دەبێت کەم بکرێتەوە.

٤- ئاودیوکردن (تهريب).

٥- گەندەڵی.

٦- شاردنەوەی ئەو پارانەی کە دەچنە ژێر ڕکێفی باج.

لەمانە دەردەکەوێت ڕاکردن لە باج پرۆسەیەکی ناپەسەند و فراوان وزیێ بزرکردنە بەسەر دەقە یاساییەکان بە ئامانجی نەدانی ئەو بڕەی کە لە ئەستۆی (ذمة) باجدەر دایە وەکو باج .

سێیەم – ڕەسم(میرانە): Duties

(بڕێك پارەیە كە دامەزراوەكانی دەوڵەت لەبەرامبەر خزمەتگوزارەیەك پێشكەشی دەكات وەریدەگرێت)، ڕەسم بەگوێرەی ئەو بەرەو پێش چوونەی كە لە دارایی دەوڵەتدا ڕوویداوە بەشێوەی نەختینە وەردەگیرێت، بەمەش ناكری ڕەسم بەشێوەی زیندەماڵ یاخود بۆ ماوەیەك لەلای كار بكات لەجیاتی ڕەسم بدرێتە دەسەڵاتی دارایی، هەروەها ڕەسم بەوە دەناسرێتەوە كەبەزۆرەملێیەو دەتوانین جیاوازی لەنێوان دوو جۆر سەپاندنی ڕەسم بكەین:

أ- سەپاندنی یاسایی:

ئەم سەپاندنە كاتێك دەبێت كە تاك بەگوێرەی یاسا ناچار دەكرێ بۆ وەرگرتنی خزمەتگوزاری وەكو خوێندنی بەزۆری و پێویستە ڕەسمی پەروەردەیی بدات.

ب- سەپاندنی مەعنەوی:

ئەو ڕەسمە لەسەر خواستی كەسێك وەردەگیرێت كە داوای خزمەتگوزارییەك دەكات، بۆ وەرگرتنی ئەم خزمەتگوزارییە هیچ ناچاریەكی(زۆرەملێ) یاسایی تێدا نییە، بۆ نموونە بەدەستهێنانی خزمەتی خوێندنی زانكۆ، ڕەسمەكە بەزۆری وەردەگیری، ڕەسم بەرامبەر پاداشتێك وەردەگیرێ كە حكومەت پێشكەشی دەكات، ئەم خزمەتگوزارییە چەند جۆرێكی هەیە وەكو هەوڵدانی فەرمانبەرێك بۆ مۆركردنی بەڵگەنامەیەك یان گرێبەستێك، یاخود بەگوێرەی یاسا دەبەخشرێتە كەسێك وەكو مۆڵەت وەرگرتنی شوفێری وبینا دروستكردن.

چوارەم – قەرزی گشتی: Public Loans Borrowing

پێناسەیەکی زۆر بۆ قەرزکراوە دەتوانین بەم شێوەیە پێناسەی بکەین:
(گرێبەستێکە کە دەوڵەت و یان یەکێك لەدامەزراوە گشتییەکان لەگەڵ جەماوەر یان لەگەڵ دەوڵەتێکی دیکە دەیبەستێ و پەیمان دەدات بە دانەوەی بڕی قەرزەکە وسووەکەی تا ماوەی قەرزەکە تەواو دەبێ، ئەمەش بەگوێرەی ئەو فەرمانەی کە لەلایەن دەسەڵاتی تایبەتییەوە دەردەچێ).

قەرزی گشتی و گرێبەست:

لە هەموو گرێبەستێك دوولایەن هەیە و گرێبەستی قەرز وەکو لایەنی یەکەم دەوڵەتە یان یەکێك لە دامەزراوە گشتییەکانە، ئەو لایەنەی قەرز وەرگرە، ولایەنی دووەم جەماوەرە (خەڵك) یان دەوڵەتێکی تر، ولایەنی قەرزدەر لایەنی یەکەم پەیمان دەدات بە دانەوەی بڕی قەرزەکە لەماوەو کاتی خۆیداو پێدانی سووی قەرز تا ماوەکەی تەواو دەبێت، بەڵام لایەنەکەی دیکە پەیمان دەدات پێدانی قەرزەکە بەلایەنی یەکەم.

جیاوازی لە نێوان قەرز و باج:

قەرزو باج هەردووکیان لەیەکتری نزیکن، چونکە سەرچاوەیەکن لەسەرچاوەکانی دەسهاتی گشتی ، بەڵام لەمانەی خوارەوەدا جیاوازن :

١- تەرخانكردن:

یەكێك لە تایبەتمەندییەكانی باجی كۆن (ئاسایی) ئەوە بوو دەسهاتەكە تەرخان نەكرابوو بەواتا بۆ جۆرە خەرجیەك تەرخان نەكرابوو بە پێچەوانەوە قەرز كردن دەسهاتێكە بۆ خەرجیەكی تایبەت تەرخان دەكرێ.

٢-بەرامبەری (مقابل):

باج سەپێنراوێكی بێ بەرامبەرە، كەچی قەرز لە بەرامبەریدا سووێكی دیاریكراوی هەیە وەك وەرگرتنی سووی قەرزەكە لەو كەسانەی قەرزەكە وەردەگرن.

٣-ویست (الأرادە):

باج بەتەنها ویستی دەوڵەت لەسەر بنەمای هاوكاری كۆمەڵایەتی دادەنرێت، لە كاتێكدا قەرز لەسەر بنەمای گرێبەست و رێككەوتنە.

٤-سروشتی دەسهات:

باج دەسهاتی كۆتایی دەوڵەتە، بەڵام قەرز دەسهاتێكی كاتی دەوڵەتە تەنها لەكاتی تەواوبوونی ماوەی قەرزەكە وەردەگیرێت، لە كاتێكدا كە باج تەنها لەكاتی وەرگرتنی كاریگەری لەسەر دەسهات دەكات، بەڵام قەرز كاریگەری لەسەر لایەنی دەسهاتی بودجە دەكات لەكاتی وەرگرتنی و، كاریش دەكاتە سەر لایەنی خەرجی لەكاتی دانەوەی قەرزەكە.

جۆرەکانی قەرز:

قەرز دابەش دەکرێ بۆ چەند جۆرێك :

یەکەم – بە گوێرەی ماوەی کاتی (درێژ، مام ناوەندی ، کورت):

قەرزی کورتخایەن: بەم قەرزە دەگوترێ قەرزی بەردەوام، ئەم قەرزە ماوەکەی کورتەو لەساڵێك تێناپەڕێ، دەوڵەت ئەم قەرزە بۆ چەند مەبەستێك دەکات:

کەمبڕستی نەختینەیی: کە لە ماوەی ساڵێکی داراییدا روودەدات ، لەم حاڵەتەدا دەوڵەت هەڵدەستێ بەدەرکردنی قەباڵەی گەنجینەی گشتی.

کەمبڕستی دارایی: بریتییە لە زیادبوونی خەرجی لە چاو دەسهاتەکان، بۆیە دەوڵەت بۆ چارەسەرکردنی هەڵدەستێ بە دەرکردنی قەرز بۆ ماوەیەکی کورت بە هۆی ئەو بارودۆخەی کە لەبازاڕی داراییدا هەیە، لەم حاڵەتەدا دەوڵەت قەباڵەی گەنجینەی نا ئاسایی دەردەکات.

قەرزی ناوەندی و قەرزی درێژخایەن: هیچ جیاوازیەکی ورد لە نێوانیاندانییە لەلایەنی درێژی ماوەکەی دەتوانین بڵێین قەرزی مام ناوەندی ماوەکەی لە نێوان سالێك و(٥ – ٧)ساڵ دایە و هەندێ جار دەگاتە ١٠ساڵ، بەڵام قەرزی درێژخایەن ماوەکەی لە ماوەی قەرزی مام ناوەندی درێژترە ولەم ماوەیە تێدەپەڕێت. هەردەم بۆ ئەم پێداویستیانەبەکاردێت:

١– بۆ پارەدارکردنی پرۆژەکانی گەشەسەندن و پەرەپێدانی ئابووری .

٢– پارەدارکردنی خەرجی جەنگ و پڕکردنەوەی هەندێ خەرجی بەرگری نیشتمانی.

قەرزی ماوە کورت پێشی دەڵێن قەرزی کاتەکی یان بۆ بەکاربردن، بەهەردوو قەرزی (مام ناوەندی وماوەدرێژ) دەگوترێ قەرزی هەتا هەتایی یاخود چەسپاو.

دووەم – قەرز بەگوێرەی سەرچاوە (ناوخۆی و دەرەکی):

قــەرزی نــاوخۆ: بریتییــە لــەو قــەرزەی کەدەوڵــەت لــە رێگــەی دەرکردنــی قەباڵەکان، لە کەسانی ئاسایی یان مەعنەوی وەریان دەگرێت واتـا قەرزەکـە لە بـازاڕی نـاوخۆی دەوڵـەت دەکـرێ. بـە قـەرزی نـاوخۆ دەگـوترێ (قـەرزی نیشتمانی)، کە بۆ ئەم مەبەستانە بەکاردێت:

١–رووبەڕووبونەوە و پارەدارکردنی خەرجیەکانی جەنگ.

٢–پارەدارکردنی پرۆژەکـانی نۆژەنکردنـەوە و بونیادنانـەوەی دامـەزراوەکان کە بەر کارەساتی سروشتی یان جەنگیەکان کەوتوون.

٣– کەمکردنەوەی قورسایی قەرزی گشتی دەرەکی لەسەر شانی دەوڵەت.

قەرزی دەرەکی: بریتییە لەو قەرزانەی دەوڵـەت لـە کەسـانی ئاسـایی یـاخود دەوڵەتانی دیکە وەری دەگرێت، ئەم قەباڵانـەش لـە بـازاڕی دارایـی دەرەکـی دەردەکرێ .

گرێبەستی قەرزی دەرەکی بە هۆی:

١–کاتێـك پاشـەکەوتی نـاوخۆ(خۆماڵییـەکان) یـاخود سـەرمایەی نـاوەخۆ نەتوانێ پرۆژەکانی بەرهەمهێنان دابمەزرێنێ.

٢–کاتێـك دەسـهاتەکانی دەوڵـەت لـە پـارەی بیـانی نـەتوانێ چـارە سـەری لاسەنگی تەرازووی پارەدان بکات.

سێیەم– بە گوێرەی شێوازی قەرزدانەکە(بەئارەزوو، زۆرەملێ):

بنەمای ئارەزوومەندی جیاوازییەکی بنەڕەت لە نێوان باج و قەرزە کاتێك بنـەڕەتی گەڕانەوەی بۆ قەرزی ئارەزوومەندانە.

أ- قەرزی ئارەزوومەندانە: ئەو قەرزەیە کە دەوڵـەت بڕەکـەی و مەرجـەکانی (سوو) وماوەی دانەوەکەی ئاشکرا دەکات ئینجا سەربەستی بە خەڵك دەدرێ کە بە ئارەزووی خۆی قەرز بدات یان نەیدات.

ب- قەرزی زۆرەملێ: ئەو قەرزەیە کە دەوڵەت بە پێـی ئـەو دەسـەلاتەی کـە هەیەتی بە زۆرەملێ لەخەڵکی وەردەگرێت بەبێ رەزامەندی کەسـەکان، واتـە خەڵك ناچار دەکات بە قەرزدان.

رۆڵی سەرچاوەکانی داهات:

یەکەم: رۆڵی باج لە وڵاتە تازەپێگەیشتووەکان:

لە سەر رامیاری دارایی پێویستەگرنگی رۆڵی باج دیار بکات، پێویسـتە باج کار بکات بۆ کەمکردنەوەی بەکاربردن و پێکهێنانی پاشەکەوت و هاندانی وەبەرهێنانی تایبەت و پاراستنی پیشەسازی نیشتمانی.

هـەروەها دەوڵـەت دەتـوانێ لـە هەنـدێ پـرۆژەی وەبـەرهێنان خـۆش بـێ، بەمەبەستی هاندانیان ،کە دەوڵـەت بـەکارێکی پێویسـت وگرنگـی دەزانـێ لـە بواری پەرەپێدانی ئابووریدا ئەو باجەی لە سەر داهات سەپێنراوە وەرنەگرێ یاخود لە رەسمی گومرگی سەر ئەو شمەکانە خۆش بێـت، رەسمـی گـومرکی پیشەسازی نیشتمانییە تازە دامەزراوەکان Infant Industry دابین دەکات لـە بەرامبەر کەل وپەلی پیشەسازی بیانی، ئەمەش بازاڕی ناوخۆ فراوان دەکـات لەبەردەم پیشەسازی نیشتمانی (هەرچەندە رێکخراوی بازرگـانی جیهـانی بـۆ پاراستنی دژایەتی دەکات).

دووەم – كاریگەری (شوێنەواری) ئابووری قەرزی گشتی:

١–قەرزی گشتی دەبێتە هۆی دووبارە دابەشكردنەوەی داهاتی نەتەوەیی لە نێوان بەكاربردن و پاشەكەوتكردن، كە لە بەرژەوەندی پاشەكەوتكردنە چونكە هانی ئەو كەسانە دەدات كە پاشەكەوتی بچوكیان هەیە پاشەكەوت بكەن.

٢–ئەو قەرزەی كە بانكەكان دەیدەنە دەوڵەت رێژەی قەبارەی نەختینەیی لە دەستاودەست كراو زیاددەكات، ئەمەش ئاسەواری(شوێنەواری) هەڵاوسانیی Inflationary Effects خراپی لە وڵاتە تازە پێگەیشتووەكان لێ دەكەوێتەوە هەروەها لەو وڵاتانەی كە لە باری خستنەگەری تەواویدان.

٣– قەرزی گشتی كاریگەرییەكی گرنگی لە سەر ئاستی داهاتی نەتەوەیی دەبێت (جا چ لە حاڵەتی خستنەگەڕی تەواوبن یان نا) ، ولەسەر سروشتی خەرجی گشتی كە ئەم قەرزەی بۆ كراوە.

٤–بە فراوانبوونی قەرزی گشتی، كاردەكاتە سەر پەرەسەندنی بازاڕی نەختینەیی و دارایی وپەرەسەندنی ئەو بازاڕەش هۆكارێكی گرنگ و سەرەكییە لە هۆكارەكانی پەرەپێدانی ئابووری لە میانەی ئابووری بازاڕدا.

پێنجەم: كاریگەری ئابووری پارەی تازە دەركراو:

سكەلێدان (الاصدار الجدید Issue): بریتییە لە دەركردنی پارەی نوێ، ئەم پارە نوێیەش كار لە زیادكردنی هۆكارەكانی پارەپێدان (وسائل الدفع) دەكا، دواجار خواستی هەمووەكی لەسەر شمەكی بەكاربردن زیاد دەكات،

خستنەرووی ئەم شمەکانەش لە ئاستی ئەم زیادە بەکاربردنە نییـە، ئەمـەش وا دەکات نرخەکان روو لە بەرزبوونەوە بکەن و هێزی دراو روو لە نزمبوونەوە بکات و ئەمەش دەبێتە هۆی:

١- بەرزبوونەوەی تێچوونی بەرهەمهێنان.

٢- بەرزبوونەوەی نرخی هەناردەکان و دروستبوونی کۆسپ لە بەرامبەری.

٣- دابەزینی بەهای دراو لە دەرەوە.

٤- بەرزبوونەوەی نرخەکانی هاوردە و زیان گەیاندن بە تەرازووی پارەدان.

سەبارەت بە وڵاتانی تازە پێگەیشتوو کە خاوەنی ئامێرە نوێی بەرهەمهێنان نـین هەمان شتە، زیادبوونی بڕی دراو کاریگەری لەسـەر خواسـتی هـەمووەکی دەبێـت بـەبێ زیـادبوونی بەرهـەمهێنان، واتـە ئامێرەکـانی بەرهـەمهێنان ناتوانن زیادبوونی خواستی هەمووەکی پڕبکەنەوە.

بۆ ئەوەی وڵاتە تازەپێگەیشتووەکان سـوود لـە پـارەی تـازە دەرکراو وەربگـرن بـۆ پـارەدارکردنی گەشـەپێدانی ئـابووری ، دەبێـت دوو مـەرجی سەرەکی هەبێت :

یەکەمیان: پارەی تازە دەرکراو دەبێ بۆ وەبەرهێنان تەرخان بکرێت تا وەکو شمەکی بەکارهێنەکی بەرهەم بهێنرێت ، بەو مەرجەی نابێت ماوەی بەرهەمهێنان درێژبێت.

دووەمیان: پارەی تازە دەرکراوەکـە دەبێـت بـەبڕی بچـووک و لەیـەکتر نزیـك نەبێت.

ئەمـەش مانـای وایـە وڵاتـە تـازە پێـی گەیشـتووەکان نـاتوانن بـە شێوەیەکی فراوان پارەی تازە دەربکەن بۆ گەشـەپێدانی ئـابووری ، چـونکە پەنا بردنە بەر ئەو کارە مەترسییەکی گەورەی بە دواوەیە .

چوارەم: بوجەی گشتی Public Budget

بوجـەی گشـتی Public Budget رەنگدانـەوەی فەلسـەفەی ئـابووری هـەر سیستەمێکی ڕامیارییە. بودجەی گشتی هاوشان لەگەڵ پێشکەوتنی دەوڵـەت و بیری (هزری) ئابووری پێشکەوتووە .

بوجەی گشتی پێناسە دەکرێت:

- بوجەی گشتی : (**بەڵگەنامەیەکی خەملاندنی خەرجیەکانی دەوڵەت و دەسـهاتەکەی بـۆ ماوەیـەکی دیـاریکراو کـە ماوەکـەش زۆر جـار ساڵێکە، خەملاندنی بوجەش لە ژێر ڕۆشنایی فەلسـەفەی دەسـەلات دەبێت**) .

بودجە هەر تەنها ئامرازێکی دارایی نییە ، بەڵکو ئامرازێکە دەوڵـەت لـە پێناو بەدیهێنانی ئامانجەکانی رامیاری دارایـی بـەکاری دێنێـت کـە لـە پێنـاو سەقامگیری ئابووری و گەشەپێدانی ئابووری بەکاری دێـنێ تـاکو پاشـەکەوت رێکبخا و بەکاربردن ئاراستەبکرێت و توانای تاکە کـەس و ئـارەزووی بـۆ کـار بەرزکاتەوە .

بودجەی گشتی لە سەر دوو پێگە وەستاوە ، بریتین لە :

١- خەملاندن: خەملاندنی بڕی ژمارەی چاوەڕوانکراو کەلە هەموو سەرچاوەکان بەدەست دێت، هەروەها لایەنی خەرجی گشتی لە ماوەی داهاتوودا کە (یەک ساڵە).

٢ - ڕێپێدانی دەسەلاتی یاسادانان: یا ئەوەی ڕێگەی پێدراوە بۆ یاسادانان واتا لە لایەن دەسەلاتی یاسادانان یا ئەو دەسەلاتەی ڕێگەی پێدراوە بودجەی گشتی پەسەند بکرێ.

ڕێسا گشتییەکانی بودجەی گشتی:

پێویستە لەکاتی ئامادەکردنی بودجەی گشتیدا، ڕەچاوی چەند ڕێسایەکی گشتی بکرێ کە یاسای زانستی دارایی گشتیدا هەیە، ڕێساکان ئەمانەن :

١. ڕێسای یەکبوون:

پێویستە یەك بودجە دابنرێت ولەم بودجەیەدا هەموو خەرجیەکانی دەولەت و هۆیەکانی پارەدارکردنی تیایدابێت بەواتا دەولەت یەك بودجەی گشتی هەبێت تا بە ئاسانی پلانی دارایی دەولەت(بەچاو لێکردنێك بزانرێ)، چونکە بودجەی زۆر کاری پیشاندانی بنەماکانی بودجەکە بەشێوەیەکی روون بەدیار ناخات و ژماردنەکە تێکەڵ و پێکەڵ دەبێت.

٢. سەرلەبەری (گشتگیری) بودجە:

ئەم ڕێسایە لەسەر ئەم بنەمایە وەستاوە کە شێوازی بودجەی پوخت پەیڕەو نەکرێت، واتە برین لەنێوان خەرجی و دەسهاتە گشتییەکان نەکرێت. بە واتا هەموو خەرجییەکان وهەموو دەسهاتەکانیش بەبێ لێدەرکردن بنووسرێن، ئەمەش چالاکی دەسەلاتی گشتی وەك خوێ دەردەخات و دەسەلاتی یاسادانانیش دەتوانێ چاودێری ئەم جێبەجێ کردنەی بودجە بکات .

٣. ڕێسای تەرخان نەکردن:

ئـەم ڕێسـایە بریتییـە لـەوەی کـەنابێت دەسـهاتێکی دیـاری کـراو بـۆ خەرجیەکی دیار کراو تەرخان بکرێت، بەڵکو تـەواوی دەسـهاتەکان لـە لایـەك کۆ دەکرێتەوە و لە بەرامبەری دا لە لایەکەی تر هەموو خەرجییـەکان دیـاری دەکریَ ، کە هەموو خەرجیەکانی تایبەت بە ساڵی دارایی دەگرێتەوە.

٤. ساڵانەیی بودجە:

واتە ئەو ماوەیەی کە بودجـە لـە خـۆ دەگـریَ بریتییـە لـە یـەك سـالَ، نابێت مەرج دابنرێت ئەو ساڵە لەگەلَ ساڵی زایینی بێت، بەڵکو ساڵەکە بەپێی بـارودۆخی هـەر دەوڵـەتێك دەستنیشـان دەکرێـت، ئـەوەی تێبینـی دەکرێـت سـەرەتای سـاڵی دارایـی لـە نێـوان دەوڵـەتێك بـۆ دەوڵـەتێکی تـر بـە پێـی سیستەمی یاسادانانی و کارگێڕییەکەی جیاوازیان هەیە.

٥. هاوسەنگی بودجە:

مەبەست لە هاوسەنگبوونی بودجـەی گشـتی ئەوەیـە نابێـت دەسـهاتە گشـتییەکان لـە خەرجییـە گشـتییەکان زیـاتر بێـت و بـە پێچەوانەوەشـەوە، بەواتا کاتی بودجـە هاوسـەنگ دەبـیَ کـە دەسـهات و خـەرجی یەکسـان بـن، ئەگـەر لـە بارێکدا دەسـهاتەکان لـە خەرجیـەکان زیـاتر بـوو یـاخود لـەکاتی ناهاوسەنگیدا کە خەرجیـەکان لـە دەسـهاتەکان زیـاتر بـوو ئـەوە کورتهێنـان (عجز) دێتە ئاراوە. لەم بارەشدا دەوڵەت ناچـارە پـەنا بـۆ قـەرزی نـاوەوە و دەرەوە ببـات بـۆ ئـەوەی ئـەم کـورت هێنانـە چارەسـەر بکـات ، ڕەنگـە یەدەگەکانی بەکاربێنێت یاخود پەنا بۆ هۆکاری دیکە وەك (دەرکردنی پارەی تازە) ببات.

ڕێکخستنی بودجە:

بودجە بە قوناغی جیاجیا تێدەپەڕێت تا دەگاتە کۆتایی ساڵی دارایی کە بەگوێرەی پلانێك خەملێندراوە، دواتر گفتوگۆ لەسەر هەموو ئەو کاروبارانە دەکرێت کە دەبێت لە ماوەی ساڵی دارایی ئامادە بۆکراو بە دەست بێنێت، بە گشتی بودجە بەم قوناغانە تێدەپەڕێت : (قۆناغی ئامادەکردن و خۆسازدان، قۆناغی هەڵسەنگاندن و پەسەندکردن ، قۆناغی جێبەجێکردن، قۆناغی چاودێری و پێداچوونەوە).

١- قۆناغی ئامادەکردن و خۆسازدان:

ئامادەکردن و سازکردنی بودجەی گشتی لە ئەستۆی دەسەڵاتی جێبەجیێ کردنە، لەم قۆناغە وا پێویستە دەسهاتی گشتی پێشبینی کراو و خەرجی گشتی پێشبینی کراو بۆ ماوەی ساڵی دارایی داهاتوودا دیاری بکری.

بیانووی زۆر بۆ ئەم کارە هەیە:

أ- بەدیهێنانی ئامانجی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە ئەستۆی حکومەتە، کە ئەمەش پێویستی بە پرۆگرام سازی و رامیاریەکی گونجاو هەیە بۆ بەدیهێنانی بەم ئامانجە ، وبۆ جێبەجێکردنی ئەم پرۆگرام و رامیاریە و ئەرکانەی سەرەوە پێویستی بە پارەدارکردنی پێویست هەیە بۆ سەرکەوتنی کارەکەی.

ب- حکومەت ئامێر و توانی هونەری و بەرێوەبردنی بەهێزی هەیە بۆ دیاریکردنی توانای کەرت و چینەکان لە هەلگرتنی قورسایی داراییدا و ئەمەش وا دەکات سەرچاوەکانی دەسهات دیار بکریێ .

ج- حکومەت دەتوانیێ پێویستییەکانی کۆمەڵگە بزانیێ بۆیە کاری ئامادەکاری لەئەستۆ دەگریێ و ئامادەکردنی خەملاندنی (کە

لەبچووکترین (کەم دەسەڵاتترین دامەزراوی حکومەت دەست پێ دەکات) دا کە دەبێت پابەند بێت بە خەرجی گشتی و پێشبینی بۆ دەسهاتی خەملێنراو بکات لە ماوەی ساڵی دارایی پێویست لە ئامادەکردنی بودجەدا.

٢- قۆناغی هەڵسەنگاندن و پەسەندکردن (ڕێگەپێدان):

دوای ئامادەکردنی پرۆژەی بودجەی گشتی، ئەنجومەنی وەزیران پرۆژەکە دەخاتە بەردەم دەسەڵاتی یاسادانان، کە ئەویش هەڵدەستێ بەڕەوان کردنی بۆ هەڵسەنگاندنی لیژنەی دارایی کە لە چەند ئەندامێکی پەرلەمان پێك هاتووە، کە ئەوانیش پێشنیارەکانیان بۆ دەسەڵاتی یاسادانان بەرز دەکەنەوە بۆ پەسەندکردنی بودجەکە، پاشان پێشنیار لەسەر بەشەکان و بودجەکە بەتەواوی دەکرێت بۆ ئەوەی ببێتە یاسایەك، بەمەش بودجەکە ڕێگەی پێدەدرێ جێبەجێ بکرێ .

٣- قۆناغی جێبەجێکردن :

مەبەست لێ ی هەڵسان بە کۆکردنەوەی دەسهاتە گشتییەکان و خەرج کردنی هەر چۆن لە بودجەی پەسەندکراودا هاتووە، لەبارەی دەسهاتەکانەوە هەموو دامەزراوەکانی حکومەت دەسهاتی خۆی کۆ دەکاتەوەو مافی دەوڵەت لە دەسهاتەکە دیاری دەکری وقۆناغی کۆتاییش بریتییە لە جێبەجێکردنی خەرجییە گشتییەکان کە بڕی پارەکە خەرج دەکرێت.

٤- قۆناغی چاودێری و پێداچوونەوە :

دوای ئـەوەی بودجـەی گشـتی ئامـادە دەکـرێ و پەسـەند دەکـرێ و دەست دەکرێ بەجێبەجێ کردنی دەچێتە قۆنـاغی چـاودێری کـردن لەسـەر جێبەجێکردنی بۆ ئەوەی لـە بـاش بەڕێوەچـوونی دارایـی گشـتی و خراپـی و چاکیەکەی و خەملاندنی بووجە و چی لێ بەدەست هاتووە.

لایەنەکانی چاودێریکردنی دارایی زۆرن:

١- چاودێری پێشوەختە:

چـاودێری بـەر لـە خـەرجکردن واتـا ڕێگەنـەدان بـەهیچ جـۆرە خەرجیـەك، خەرجی تەنها دوای بەدەستهێنانی بڕیارێك لەلایەنی پەیوەندیدار لـە دەوڵـەت کە چاودێری خەرجییەکان دەکات.

٢-چاودێری دواتر یان سەردەمیانە(هاوچەرخانە):

ئەم چاودێریە دوای تەواوبوونی ساڵی دارایـی دەسـت پێـدەکات ودوای دەرچوونی حسابی کۆتایی دەست پێ دەکات. کە چاودێریە لەسـەر خـەرجی و دەسهاتی گشتی (باج و رەسم) تا دڵنیا بین لەوەی کە لایەنی بـەڕێوەبردن کارەکـانی بەباشـی بـەڕێوە بـردوە، هـەروەها ئـەوەی بەدەسـتهێناوە بـۆ خەزێنەی دەوڵەت بووە.

٣-چاودێری کارگێڕی (خۆیەتی):

ئەو چاودێریە کە دەسەڵاتی جێبەجێکردن لەسەر کارەکـانی دەیکـات، بۆیـە پێـی دەڵـێن چـاودێری (خۆیـەتی) کـە چـاودێری پێشـوەختە یـان پاشوەختەیە، لە خەرجکردن یان کۆکردنەوەی هەردووکیانە .

٤-چاودێری یاسادانان: (پەرلەمان)

ڕۆڵی دەزگاکانی یاسادانان تەنها پەسەندکردنی بودجەی گشتی نییە، بەڵکو چاودێری جێبەجێکردنیشی دەکات بۆ ئەوەی لە کۆتاییدا بزانێ تا چەند دەسەڵاتی جێبەجێکردن پابەندبووە بەو بڕە پارەیەی کە لە بودجەدا دانراوە، خۆی لەڕاستیدا چاودێریکردنی کاری دەسەڵاتی یاسادانانەکە وەك چاودێرێك سەیری کارەکانی دەسەڵاتی جێبەجێکردن دەکات.

٥-چاودێری بێ لایەن:

زۆربەی وڵاتان هەڵدەستن بەدانانی سیستەمی چاودێری بۆ جێبەجێکردنی بودجە، ئەمەش ئەم دەزگایانە دەیکەن کە باری دەستووری تایبەتیان هەیە، ئەم دەزگایە سەربەخۆیەو سەر بەدەسەڵاتی حکومەت نییە، ئەم سەربەخۆییەش وادەکات کە چاودێریکردنەکەی باشترو گرنگتر بێ لە چاودێری کارگێڕی ویاسادانان، چونکە دەستەیەکی سەربەخۆن وهیچ جۆرە فشارێکیان لەسەر نییەو ناکەونە بەر کاریگەری کەسان و دەستەو لایەنی تر بۆ شاردنەوەو ونکردنی زانیارییەکان، بۆ نموونە: دادگای ژمێریاری لە فەرەنساو ئیتاڵیاوبەلجیکاو دەزگای ناوەندی ژمێریاری میسرو چاودێری ژمێریاری گشتی لە ئینگلتەرا دیوانی چاودێری دارایی لە عێراق.

پرسیارەکانی بەشی پێنجەم

١. پێناسەی ئەمانەی خوارەوە بکە:

زانستی دارایی گشتی، خەرجی گشتی، دەسهاتی گشتی، باج، دەفری باج
سەرچاوەی باج، نرخی باج، خۆلادان لە باج، ڕەسم، قەرزی گشتی
بودجەی گشتی، چاودێری کارگێڕی .

٢. دارایی دەوڵەتی پاسەوان چوو؟ زانایان چۆن بانگهێشتی ئەم قوتابخانەیان کردووە؟

٣. پەیوەندی زانستی دارایی گشتی لەگەڵ زانستەکانی دیکە چۆنە؟

(ئابووری، ڕامیاری، یاسا، ئامار)

٤. گرنگی زانستی دارایی گشتی لە ئابووری چییە؟

٥. گرنگترین ئەنجامەکانی کەڵەکەبووی دیاردەی دارایی وەکو دیاردەیەکی ئابووری چیە؟

٦. باسی جیاوازی نێوان دارایی گشتی و دارایی تایبەتی بکە؟

٧. ئەرکەکانی دارایی گشتی بەکورتی باس بکە.

٨. چۆن ڕامیاری دارایی کاریگەری هەیە لەسەر ڕێژەی پاشەکەوت؟

٩. باسی پێداویستیە گشتیەکان بکە .

١٠. بۆ حوکمدان لە سەر شمەکێك کە تایبەتە یان گشتییە چ جۆرە پێوەرێك بەکاردێت؟

١١. پێوەرەکانی دیارکردنی سروشتی پێداویستییە گشتییەکان ؟ لە گەڵ باسی هەر یەك لە پێوەرەکان .

١٢. مەرجەکانی خەرجی گشتی چین ؟

١٣. ڕێساکانی خەرجییە گشتییەکان بژمێرەو باسیان بکە .

١٤. باسی دابەشکردنی خەرجیە گشتیەکان بکە لەگەڵ کورتە باسێك بۆ هەر یەکەیان.

١٥. باسی هۆکارە ڕاستەقینەکانی زیادبوونی خەرجی گشتی بکە .

١٦. باسی جۆرەکانی دەسهاتی گشتی بکە .

١٧. موڵكەكانی دەوڵەت دابەش دەبێت بۆ چەند بەش ؟
١٨. جۆرەكانی دەسهات لە موڵكەكانی دەوڵەت چییە ؟
١٩. مەبەستەكانی باج چییە ؟ باسی هەر یەكەیان بكە .
٢٠. ڕۆڵی باج چییە وەك ئامرازێكی دارایی .
٢١. جۆرەكانی باج بژمێرەو، باسی یەكێكیان بكە.
٢٢. قۆناغـەكان كـە نرخـی بـاج پێـدا تـێ دەپـەڕێ بـژمێرەو ؟ لەگـەڵ دیـاركردنی شێوەكانی .
٢٣. بۆ چی خۆ لادان لە باج یاسایی یە ؟ بە شێوەیەكی تر ئەم بنەمایانەی چین بۆ حوكمدانی خۆلادان لە باج ؟
٢٤. شێوەكانی ڕاكردن لە باج بژمێرە. چۆن دەتوانین ڕاكردن لە باج پێوانە بكەین ؟
٢٥. جۆرەكانی رەسم بژمێرە وباسی جۆرێك لە جۆرەكان بكە .
٢٦. كەی دەوڵەت پەنا بۆ قەرزی گشتی دەبات ؟
٢٧. چۆن دەوڵەت قەرز دەردەكات ؟
٢٨. جۆرەكانی قەرز بژمێرە ولەگەڵ باس كردنێكی كورت بۆ هەر یەكەیان .
٢٩. باسی ڕۆڵی باج لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەكان بكە .
٣٠. باسی كاریگەری ئابووری قەرزی گشتی بكە .
٣١. باسی رۆڵی قەرزی گشتی بكە لە وڵاتی تازە پێگەیشتووەكان .
٣٢. باسی كاریگەرە ئابووری پارەی تازە دەركراو بكە .
٣٣. باسی ئەو بنەمایانە بكە كە بودجەی گشتی پشتی پێ دەبەستێ.
٣٤. ڕێساكانی بودجە گشتی بژمێرە وباسیان بكە .
٣٥. بۆ ڕێكخستنی بودجەی گشتی چەند قۆناغێك هەیە باسی قۆناغەكان بكە .
٣٦. باسی جۆرەكانی چاودێری بكە ، باسی هەریەكەیان بە كورتی بكە .

سەرچاوەکانی بەشی پێنجەم

١. د. حامد عبدالمجيد دراز ، مبادئ المالية العامة ، مركز الاسكندرية للكتاب ، الاسكندرية ، ٢٠٠٠ .

٢. د. طاهر الجنابي ، دراسات في المالية العامة ، الجامعة المستنصرية ، مطابع التعليم العالي ، بغداد ، ١٩٩٠ .

٣. د. عادل فليح العلي ، المالية العامة والتشريع المالي والضريبي ، الطبعة الاولى ، دار الحامد للنشر والتوزيع ، عمان ، ٢٠٠٣ .

٤. د. عادل فليح العلي و طلال محمود كداوي ، اقتصاديات المالية العامة : المقدمة في المالية العامة والنفقات العامة ، الكتاب الاول ، جامعة الموصل ، دار الكتب للطباعة والنشر ، الموصل ، ١٩٨٨ .

٥. اقتصاديات المالية العامة : الايرادات العامة والموازنة العامة للدولة ، الكتاب الثاني ، جامعة الموصل ، دار الكتب للطباعة والنشر ، الموصل ، ١٩٨٩ .

٦. د. عبدالهادي النجار ، اقتصاديات النشاط الحكومي : المبادئ النظرية العامة وتطبيقات من دولة الكويت ، مطبوعات جامعة الكويت ، الكويت ، ١٩٨٢ .

٧. د. علي محمد خليل و د. سليمان احمد اللوزي، المالية العامة ، دار زهران، عمان ، ١٩٩٩ .

٨. محمد سلمان محمد برواري ، ضريبة العقار ودورها في تمويل الموازنة العامة في اقليم كوردستان العراق للمدة ١٩٩٣ – ٢٠٠٢ ، اطروحة دكتوراة غير منشورة ، جامعة صلاح الدين ، اربيل ، ٢٠٠٤ .

٩. د. محمود حسين الوادي و د. زكريا احمد عزام ، مبادئ المالية العامة ، الطبعة الاولى ، دار المسيرة ، عمان ، ٢٠٠٧ ،

١٠. هشام محمد صفوت العمري ، اقتصاديات المالية العامة والسياسة المالية ، الجزء الاول ، الطبعة الثانية ، جامعة بغداد ، مطبعة التعليم العالي ، بغداد ، ١٩٨٨ .

١١. هشام محمد صفوت العمري ، اقتصاديات المالية العامة والسياسة المالية ، الجزء الثاني، الطبعة الثانية ، جامعة بغداد ، مطبعة التعليم العالي ، بغداد ، ١٩٨٨ .

١٢. Edito Creps ، التامين و التخطيط و التنظيم ، موسوعة عالم التجارة ، بيروت، ١٩٩٩.

بەشی شەشەم

رێکخراوە ئابوورییە نێو دەوڵەتییەکان

INTER NATIONAL ECONOMIC ORGANNIZATIONS

رێکخراوی ئابووری بریتییە لە گەلەکۆمەیەکی ئابووری چەند لایەنیە و چوارچێوەیەکی کاری هاوبەشە کە لەسەر بنەمای هاوکاری ئابووری نێودەوڵەتی دامەزراوە بۆ چارەسەرکردنی کێشە ئابوورییە سەرەکییەکان بۆ بەدیهێنانی کەڵك و سوودی ئابووری هاوبەش بۆ لایەنەکانی گەلەکۆمەکیەکە.

دوو جۆر رێکخراوی ئابووریی هەن و ئێستا لەناوچە جۆراوجۆرەکانی جیهان دا لەکاردان و ئەمانەن:

١- رێکخراوە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکان:

٢- رێکخراوە ئابوورییە هەرێمییەکان (ئیقلیمییەکان):

رێکخراوە ئابورییە نێودەوڵەتییەکان: (بریتییە لەو گەلەکۆمەیە ئابوورییەی کۆربەستنی ژمارەیەك دەوڵەت کە تێیدا ئەندامن و کە رێباز و سیستەمی ئابووریان و ئاستی پەرەسەندنی ئابووریشیان جیاوازە و هەموجۆرەو وڵاتانی ئەندام هەندێ بنەماو بەڵگەنامە یان لەنێوانیاندا هەیە و پێویستە هەموو لایەنە بەشداربووەکە کاری پێبکەن و لێی لانەدەن بە مەبەستی هاریکاری و هاوکۆمەکی بۆ بەدیهێنانی ئامانج و کەڵك و سوودی هاوبەش، هەر رێکخراوێکیش لەو رێکخراوانە پسپۆڕ و لێزانە لە چارەسەرکردنی گرفتێك لە گرفتە ئابوورییەکانی نێوان دەوڵەتان) لە خوارەوەش هەندێ لەو رێکخراوە ئابوورییە نێودەوڵەتییانە کە ئەمرۆ لە کاردان دەخەینەڕوو.

یەکەم – سندوقی دراوی نێودەوڵەتی:

ئەم سندوقەدوای کۆبوونەوەی ساڵی ١٩٤٤ لە ناوچەی برتۆن وودز لە ئەمەریکا بە رەزامەندی ٣٠ وڵات دامەزرا ولە ساڵی١٩٤٧ دەستی بەکارەکانی کرد وئامانجی سەرەکی لە دامەزراندنی بریتین لە :

أ- بەدەست هێنانی سەقامگیری نرخی دراوەکان لە بازاڕەکانی دراوگۆڕینەوەی بیانی.

ب- یارمەتیدانی وڵاتە ئەندامەکان بۆ چارەسەرکردنی لاسەنگی تەرازووی پارەدانیان. **بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانە چەندین رێوشوێن لەلایەن سندوقەکە وەرگیراوە لەمانەش:**

١ – دیاریکردنی نرخی دراوگۆڕینەوە بۆ دراوی وڵاتە ئەندامەکان لە بەرامبەر زێر یاخود دۆلار وسندوق رێگە بە وڵاتە ئەندامەکانی دەدا نرخی پارەی خۆیان هاوسەنگ بکەن بەمەرجێ لە ١٠٪ی نرخی بنچینەیی زیاتر نەبێ، بە بێ دەستتێوەردانی سندوق، بەلام گەر لەم رێژەیە زیاتر بوو پێویستی بە رەزامەندی سندوق دەبێ.

٢- بڕیاردان لەسەر بنەمای ئازادی لە گۆڕینەوەی دراوی بێگانە لە ناو دەوڵەتە ئەندامەکان وپێویستە دەوڵەت هیچ جۆرە بەربەستێك لەسەر ئەم کاروچالاکیانە دانەنێ:

- چاودێریکردنی دراوی بیانی.
- سیستەمی چەندجارەیی نرخی دراو گۆڕینەوە.
- رێکەوتنی پێدانی دوولایەنی.

٣- هەڵسان بە راوێژکردنی سالانە لەگەڵ دەوڵەتە ئەندامەکان بۆ ئەوەی بزانرێ ئەو رامیاریە ئابوورییەی پەیڕەوی دەکات لەگەڵ ئامانجە بنەرەتەکانی سندوقەکە دەگونجێ.

٤- پێشکەشکردنی ئاسانکاری دارایی لە دەرامەتەکانی سندوقەکە بۆ چارەسەرکردنی لەناکاوی لاسەنگی تەرازووی پارەدان بەمەرجێك هۆکارەکانی دروستبوونی لە دەرەوەی ویستی دەوڵەت بووبن.

٥- سندوق راوێژکاری هونەری پێشکەش بە دەوڵەتە ئەندامەکان دەکات.

رێکخستنی سندوقی دراوی نێو دەوڵەتی:

سندوق هەڵدەستێ بەرێکخستنی ئەوەی پێی دەگوترێ (پشك یان بەش) پشك ئەو برە دەرامەتە داراییە کە دەوڵەتە ئەندامەکان بۆ بەشداربوون لە سندوقە دادەنرێت، و کۆی ئەو پشکانەی دەوڵەتە ئەندامەکە بەشداری پێ دەکات ئەوا چەند شتێکی بۆ دیاری دەکات:

١- مافی دەنگدانی دەبێت لەسەر ئەو بڕیارانەی کە لەلایەن سندوقەوە دەردەچێت.

٢- سروشت و قەبارەی ئەو ئاسانکارییە داراییانەی کە دەتوانێ بە دەستی بێنی .

٣- پشکی(بەشی) هەر وڵاتێك لەسەر چەند پێوەرێ دیاری دەکرێ، گرنگترینیان:

أ- سەرجەمی داهاتی نەتەوەیی .

ب- یەدەگی دراو لەو پارانەی کە پێشەوایەتیان هەیە.

ج- قەبارەی هاوردەکان.

د- بارگۆڕان لە تێکڕای ناردەنی.

هـ- رێژەی ناردەنی لە داهاتی نەتەوەییدا.

ئەو رێسایەی کە بەر لە ساڵی ١٩٧١ هەبوو دەبوایە هەر دەوڵەتێك ٢٥٪ لەبەشەکەی بەشێوەی زێرو ٧٥٪یش بەپارەی نیشتمانی وڵاتەکەی بدات، بەڵام گەر وڵاتێك ئەو برە زێرەی نەبوایە بۆ دانی بەشەکەی ئەوا سندوق تەنها ١٠٪ی بە زێر یان دۆلار لێ وەردەگرت، ئەوەی دەمایەوە بەپارەی نیشتمانی بوو، ئەو برە پارەیەی وڵاتە ئەندامەکان یان لە سندوقی دراوی نێودەوڵەتی دادەنرا یان لەم چوار بانکە کە دیاریکرابوو ئەوانیش:

- بانکی یەدەگی فیدراڵی لە نیویورك.
- بانکی ئینگلترا.
- بانکی فەرەنسا.
- بانکی یەدەگی فیدراڵی لەهیندستان.

لە ساڵی ١٩٧٥ بەشداریکردن بەزێر لەبەشی دەوڵەتان لابران و بوو بە دراوی نیشتمانی، دەوڵەتان قەباڵەی هەڵگیراویان لە سندوق دادەنا کە بۆ ئاڵوگۆڕکردن بەکار دەهات وسندوق لەبەر هەر هۆکارێك پێویستی بەو دراوانە بوایە ئەوا بەهای بۆ دادەنا.

مافی سندوقەکەیە کە هەر پێنج ساڵ جارێك گەر پێویست بوو پێداچوونەوە بە بەهای پشکی ئەندامەکانی بکات وهەمواریان بکات و بەشێوەیەکی گشتی سەرجەم پشکەکان دوای هەمووارکردنی هەشتەمین لەکۆتایی هەشتایەکانی سەدەی بیستەم گەیشتە نزیکەی (٩٠) ملیار یەکە لەمافی راکێشانی تایبەتی (SDR)، بەپێی گرنگی وڵاتەکان دابەشکرا.

لەبەرئەوە سندوق بۆتە دەسەڵاتێکی ئابووری کە بایەخێکی گەورەی لە ئابووری جیهانیدا هەیە و لەکاتی ئێستادا سەرپەرشتی جێبەجێکردنی بەرنامەی راستکردنەوەی ئابووری دەکات کە لە وڵاتانی تازە پێگەیشتوو پەیڕەو دەکرێ .

بەڕێوەبردنی سندوق:

سندوق لەرێگەی کۆمەڵی دەزگاوە بەڕێوە دەبرێت کە لەمانە پێك دێت:

١- ئەنجوومەنی پارێزگاران.

٢- ئەنجوومەنی کارگێڕی سندوق.

٣- بەڕێوەبەری گشتی.

دووەم- بانکی نێودەوڵەتی:

بە دووەم دەزگای نێو دەوڵەتی دادەنرێ کە بەگوێرەی ڕێکەوتنامەی بریتۆن وودز دامەزراوە، بەشێوەیەکی فەرمی لە ساڵی١٩٤٦ دەستی بەکارەکانی خۆی کرد. **ئامانجی سەرەکی لە دامەزراندنی ئەم بانکە بریتییە لە:**

١- دووبارە ئاوەدانکردنەوەی ئەو ناوچانەی کە شەڕی دووەمی جیهانی کاول و وێرانی کردوون.

٢-پێشکەشکردنی قەرز بە وڵاتانی تازەپێگەیشتوو.

بانکی نێو دەوڵەتی قەرزی درێژخایەن دەدات بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی و زۆرینەی ئەو دەوڵەتانەی سوودیان لە بانکی نێو دەوڵەتی وەرگرتووە وڵاتانی ئەوروپێی ڕۆژئاوان، کە بەگوێرەی (پرۆژەی مارشاڵ[1]) دووبارە بونیاد نراوەتەوە، بانکی نێودەوڵەتی تەنیا قەرز بە دەوڵەتە ئەندامەکانی دەدات، دەتوانێ قەرز بە کۆمپانیاو دەزگا تایبەتیەکانیش بدات ئەویش بەگرێنتی وەرگرتن لە حکومەتی ئەو وڵاتانە کە چاودێری ئەم کۆمپانیاو دەزگایانە دەکەن.

کرد و پێویستە لەسەر ئەو دەوڵەتانەی دوای قەرز لە بانکی نێودەوڵەتی دەکەن، ئەندام بێت لە سندوقی دراوی نێو دەوڵەتی سەرباری ئەندامیەتی لە بانکدا و ئەگەر دەوڵەتێك لە سندوقەکە پاشەکشە بکات ئەوا لەئەنجامدا ئەندامیەتی لە بانکی نێودەوڵەتی لەدەست دەدات .

---

(١)ئەو پرۆژەیە بوو کە(جۆرج مارشاڵ) وەزیری دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دوای شەڕی دووەمی جیهان ڕایگەیاند ئەویش بە پێدانی قەرز و یارمەتی و کۆمەك بۆ وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوا بۆ دووبارە بنیاتنانەوەی وێرانکارییەکانی شەڕی دووەمی جیهان.

کارگێڕی بانك:

١- ئەنجوومەنی پارێزگاران:

بانك لەلایەن ئەنجوومەنی پارێزگارانەوە بەڕێوەبردرێت کە هەر دەوڵەتێکی ئەندام پارێزگارێك بۆ خۆی دیاری دەکات بۆ نوێنەرایەتی ئەندامیەکەی و ئەنجوومەن ساڵی جارێك کۆدەبێتەوە.

٢ - ئەنجومەنی کارگێڕی بانك:

ئەنجوومەنێکی کارگێری بانك هەیە کە لە (٢٠)بەڕێوەبەری جێبەجێکار پێکهاتووە، پێنج لەوانە نوێنەری ئەو دەوڵەتانەن کە زۆرترین پشکیان هەیە وەکو ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بەریتانیا ، ئەڵمانیا، فەرەنساو هیندستان، کەچی ئەندامەکانی تر لەلایەن ئەنجوومەنی پارێزگارییەوە هەڵدەبژێردرێن و زۆر جار لەسەر بنەمای جوگرافییە،بەڵام سەرۆکی بانك لەلایەن ئەنجوومەنی پارێزگارانەوە دیاری دەکرێت .

دەرامەتە داراییەکانی بانك:

١- سەرمایەی بانك:

لەکاتی دامەزراندنی بانك بە گوێرەیی ڕێکەوتنەکەی بریتۆن وودز سەرمایەکەی بە ١٠$ ملیار دۆلار دانرا، بەسەر پشکەکان دابەشکرا کە بەهای هەریەکێك لە (١٠٠٠٠٠)$ سەد هەزار دۆلار بوو لەلایەن دەوڵەتە ئەندامەکان بەقەرزوەر دەگیرا، بەڵام سەرمایەی بانکەکە لە ئەنجامی زیادبوونی ژمارەی بەشداربووانی زیادی کردوو گەیشتە (٣٠$) سی ملیار دۆلار بەشداران بەم شێوەیەی خوارەوە بەشەکەیان دەدەن:

٢٪ بەشی دەوڵەتە ئەندامەکە بە زێڕ یان دۆلاری ئەمەریکی دەدرێت.

١٨٪ بەشەکە بە دراوی دەوڵەتە ئەندامەکە دەدرێت.

٨٠٪ دەوڵەتە ئەندامەکە هەڵی دەگرێت بۆ ئەو کاتەی بانکەکە پێویستی پێ دەبێت.

٢- قەرزکردن:

بانك لە رێگای دەرکردنی قەباڵەو فرۆشتنی لە بازاڕی ولاتە ئەندامە دەوڵەمەندەکان بەتایبەتی ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو بەریتانیاو فەرەنساو یابان ..هتد قەرز دەکات.

٣- یەدەگ و قازانج (سوو):

بڕێکی زۆر لە قازانج و سوو لەلای بانك کەڵەکە دەبێت، ئەویش لە ئەنجامی ئەو قەرزانەی کە دەیدات بە ئەندامەکان.

شێوازەکانی قەرزدانی بانك:

بانك بە شێوازو رێگای جیاواز قەرز وکۆمەك دەداتە ولاتە ئەندامەکانی، بەلام نابێ قەبارەی ئەو قەرزەی دەیدات لە سەرمایەی ولاتەکە زیاتر بێت:

١-پێشکەشکردنی قەرز بە شێوەیەکی راستەوخۆ لەسەرمایەی بانك و قازانج و یەدەگەکانی.

٢-قەرزدان لەو دەرامەتەی کە بانك راستەوخۆ لە رێگەی قازانجی ئەو قەرزانەی خۆی دەیدات، لە رێگای دەرکردنی قەباڵە لە بازاڕەکانی دارایی ولاتە ئەندامەکان.

٣-بانك هەڵدەستێ بە دەستەبەرکردنی(ضمان) ئەو قەرزانەی بانکەکان ودەزگا و تاکەکان پێشکەشی ولاتە ئەندامەکانی دەکەن کە پێویستییەکی زۆریان بەم قەرزانە هەیە.

بانکی نێو دەوڵەتی وڵاتە دواکەوتووەکان:

وڵاتانی ئەوروپای رۆژئاوا زۆرترین ئەو وڵاتانەن سوودیان لە قەرزی بانك و کۆمەك و ئاسانکارییەکانی وەرگرتووە، چونکە ئەم وڵاتانە بەر وێرانکاری جەنگی دووەمی جیهان کەوتن، بۆیە بانکی نێودەوڵەتی پاڵپشتی لە (پرۆژەی مارشاڵ) کرد لە پێناو دووبارە ئاوەدانکردنەوەی ئەوروپا لە ماوەیەکی دیاری کراوی کورتدا بە مەرجی سادە وقازانجی کەم.

هەرچەندە وڵاتانی تازە پێگەیشتوو بە پلەی دووەم دێن لە سوود وەرگرتن لەم بانکە، بەڵام بانك قەرز ویارمەتی وڕاوێژکاری پێشکەش کردوون تاوەکو گەشە بە ئابوورییەکانیان بدەن، وهەروەها نەتەوە یەکگرتووەکانیش پشتگیرییان لەو وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان کردووە بۆ قەرز پێدان و گەشەپێدانی ئابووریان.

قەرزدانی بانکی نێودەوڵەتی بە وڵاتانی تازە پێگەیشتوو، زیاتر جەختی لە سەر پارەدارکردنی بواری وەبەرهێنانی پرۆژەکانی ژێرخان وخزمەتگوزارییە گشتییەکان دەکرد.

دوای دامەزراندنی ژمارەیەك دەزگای گەشەپێدانی سەربەبانك، چالاکی بانکەکە فراوانتر بوو لەوانەش: (دەزگای پەرەپێدانی نیودەوڵەتی)، کە قەرزی درێژخایەن دەداتە وڵاتە ئەندامەکان ودەزگای پارەدارکردنی نێودەوڵەتی.

سێیەم – ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی:

بیرۆکـەی دامەزرانـدنی ڕێکخـراوی بازرگـانی جیهـانی بـۆ سـاڵی ١٩٤٧ دەگەڕێتەوە کاتێك نوێنەری ٥٢ وڵات لـە هاڤانـا کۆنگرەیـەکی نێودەوڵـەتیان بەست بۆ گفتوگۆکردن دەربارەی بارودۆخی بازرگانی نێودەوڵەتی وکارەکانی لەو کۆنگرەیەدا ئیمزا لەسەر دامەزراندنی ڕێکخراوێکی بازرگـانی جیهـانی کـرا وئـەو ڕێکەوتنـە بـە **(ڕێکـەوتنی هاڤانـا)** ناسـرا، لـە بـەر ئـەوەی کۆنگرێسـی ئـەمریکی ئیمـزای لەسـەر ڕێکـەوتنی سـەرەوە نـەکردبوو جێبـەجێ نـەکرا ونەکەوتە کار .

وە هەر لەو ساڵەدا دانوسان لە نێوان ٢٣دەوڵەت لـە شـاری جنێـف لـە سویسرا دەکرا دەربـارەی پێکهاتـەی گـومرکی وڕێکـەوتن لەسـەر مـۆرکردنی ڕێکەوتنێك لە بـارەی پێکهێنـانی ڕێکخراوێـك لـە ژێرنـاوی **(پێکهاتـەی گشـتی ڕەسمی گومرك و بازرگانی – گات)** لەو کاتەوەی (گات) دامـەزراوە، لەلایـەن وڵاتەبەشـدارەکانی ئـەم پێکهاتەیـە بـە شـێوەیەکی نارێـك کـۆنگرەی خۆیـان دەبەستن لە شێوەی چالاکی یەك بەدوای یەکدا کە (٨) کۆنگرەیان بەسـتووە وگرنگترینیـان کـۆنگرەی هەشـتەم بـوو کـە لـە ئۆروگـوای لـە ئـەیلولی ١٩٨٦بەستراو بە هۆی بوونی جیاوازی لە نێـوان کۆمەڵـەی ئـابووری ئـەوروپا وولایەتــە یــەکگرتووەکانی ئەمــەریکا هــەر بــەردەوام بــوو تــاوەکو ئــەم جیاوازیانەی نێوانیـان چارەسـەرکرا، ئەمـەش ڕێگـەی خۆشـکرد بـۆ بەسـتنی کۆنگرەی مەراکش لە نیسانی ساڵی ١٩٩٤ کـە تێیـدا بـە شـێوەیەکی فـەرمی کۆتایی بە خولی ئۆروگوای هێنرا بە ئامەدەبوونی ١١٨ لەنوێنەری دەوڵەتان.

ئەوەی لـەو کۆنگرەیـە ڕوویدا زۆر گـرنگ بـوو، چـونکە بـریتی بـوو لـە ڕێکـەوتنی ٩٧ وڵات لـە سـەر دامەزرانـدنی ڕێکخراوێکـی بازرگـانی جیهـانی،

وبڕیاردرا ئەم ڕێکخراوە جێگەی پێکهاتەی گات بگرێتەوە کە لە ساڵی ١٩٤٧ ڕێکەوتنی لە سەر کرابوو.

بۆ دیارکردنی پەیکەری یاسایی و زانینی ڕۆڵ وگرنگی ئەم ڕێکخراوە لە ئابووری جیهاندا، بەو شێوەیەی خوارەوە ڕوونی دەکەینەوە:

ئەرکەکانی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی:

ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی بە چوارچێوەیەکی بنەڕەتی هاوبەش بۆ گفتوگۆی بازرگانی لە نێوان وڵاتە ئەندامەکان دادەنرێ، بە تایبەت لە بارەی ئەو ڕێکەوتننامە و بەڵگەنامە یاساییانەی کە سەرپەرشتی دەکا وپەیوەستە بە بازرگانی شمەك و خزمەتگوزاری و ڕێوشوینی وەبەرهێنان ولایەنی یاسایی بۆ خاوەنداریەتی هزری وزۆر شتی تر.

هەموو وڵاتانی ئەندام لەم ڕێکخراوە کۆمەڵێك مافی وەك یەکیان هەیە بە چاو پۆشین لە قەبارەی دەوڵەتەکە و توانا ئابوورییەکانی، یاخود بەشداریکردنی لە بازرگانی کردنی نێودەوڵەتیدا.

هەروەها لە چوارچێوەی ئەم ڕێکخراوە لە سەر وڵاتە ئەندامەکان کۆمەڵی پابەندی دانراوە، ئەم پابەندییەش بە پێی جیاوازی ئاستەکانی گەشەکردن لەم وڵاتانە، جیاوازییان هەیە، ڕێکەوتنامەی دامەزراندنی ڕێکخراوەکە کۆمەڵێ ئەرکی بۆ ڕێکخراوەکە دیاریکردووە،کە ئەمانەی خوارەوەن:

١- سەرپەرشتیکردنی جێبەجێکردن و بەڕێوەبردنی کارەکانی ڕێکەوتنە بازرگانیەکانی چەند لایەنی لەنێوان وڵاتە ئەندامەکاندا، سەرەڕای ئەو ڕێککەوتنە کۆمەڵەکیانەی کە لەخولی تۆکیۆدا پەیدابوون کە تەنها ئەو

لایەنانـەی پەسـەندیان کردبـوو و پابەنـدبوون پێیـەوە بـەبێ ئەندامـەکانی دیکە، بە پێچەوانەی سروشتی ئەو رێککەوتنانەی کە لە (ئۆرگوای) هـەبوو دەبوایە هەموو ئەندامان پێیەوە پابەند بن.

٢- سەرپەرشتیکردن لەسەر لابـردن وچارەسـەرکردنی کێشـەو ناکۆکیـەکانی نێـوان وڵاتـان، لەرێگـەی دەزگـای چارەسـەری ناکۆکییـەکان، چـۆنیەتی جێبـەجێکردنی دەقـی رێککەوتنـە بازرگانیـەکان، چارەسـەرکردنی ئـەم ناکۆکیانـە بـەگوێرەی ئـەو سـەرەتاو بنەمایانـەی کـە لـە رێککەوتنەکـەدا هاتووە، لەم بارەیەوە.

٣- بـەرێوەبردنی دەزگـای پێداچـوونەوەی رامیارییـەکانی بازرگـانی وڵاتـانی ئەنـدام، بـەگوێرەی ئـەو ماوەیـەی کـە دیـاریکراوە دوو سـاڵ بـۆ وڵاتـانی پێشـکەوتوو وچـوار سـاڵیش بـۆ وڵاتـانی تـازە پێگەیشـتوو. ئەمـەش بەمەبەستی زانینی ئەو گۆڕانکاریانەی کەبەسەر ئەم رامیاریانەدا دێت و تا چەند لەگەڵ بنەماکانی پێکهاتەی (گات) گونجاوە، رێگەی بەهەموو وڵاتـە ئەندامەکان داوە لێکۆڵینەوەیەکی روون و ئاشکرا بکات.

٤- هاوکـاری کـردن لــە نێـوان سـندوقی دراوی نێـو دەوڵـەتی و بـانکی نێودەوڵـەتی و ئـەو ئاژانسـانەی سـەر بـەوانن پەیوەسـتن بـە لایەنـەکانی دارایـی و دراو و بازرگـانی ئـابووری جیهـانی بـە ئامـانجی بەدەسـتهێنانی زۆرترین هاوتەگبیری لە دانانی سیاسەتی ئابووری جیهانیدا.

جێگـای ئامـاژە پێدانـە کـە رێکخـراو خـاوەنی کەسـایەتی بـاوەڕپێکراو و پێکهاتەی یاسایی پلەی تایبەتی و حەسانەی (ماف پارێزراو) کە دەتوانـێ راستەوخۆ کارەکـانی بـەرێوە ببـات، هـەروەها نوێنـەرەکانی لـە ئەنـدام و کارمەندانی سەر بە رێکخراوەکە خاوەنی مافی تایبەتی و پارێزراوی خۆیـان

هەیـە، ئەمــەش وایکــردووە بەســەربەخۆیی ئەرکــەکانیان لــە رێکخــراودا ڕاپەڕێنن و بەشێوەیەك کە مافەکانیان هیچ کەمتر نییە کە بـە کارمەنـدانی دەزگا تایبەتیەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەخشراوە.

پەیکەری رێکخستنی رێکخراوەکە:

پەیکەری رێکخستنی رێکخراوەکە کە لە مـاددەی چـواری رێکەوتنەکـە دیاریکراوەك پێك دێت لە :

١ — کۆنگرەی وەزارەت.

٢ — ئەنجومەنی گشتی.

٣ — ئەنجومەنە پسپۆڕەکان.

٤ — لیژنە لقییەکان.

٥— کۆنگرەی وەزاری هەڵدەستی بەدانانی ئەم لیژنانەی خوارەوە:

أ— لیژنەی بازرگانی و گەشەپێدان.

ب— لیژنەی تەرازووی پارەدان.

ج— لیژنەی بوجەو کارگێڕی.

د — سکرتاریەت.

ڕۆڵی کاریگەری رێکخراوەکە لە ئابووری جیهانیدا:

بەپێی دەقی رێککەوتننامەی دامەزراندنی رێکخراوی بازرگانی جیهـانی کە تێیدا هاتووە:

((وەك هــەوڵێك بـۆ نزیـك کردنــەوە لــەکرداری داڕشــتنی رامیاریــەکانی ئابووری نێودەوڵەتی رێکخراوەکە هەڵدەستێ بە هاوکاریکردن لەگەڵ هەریـەك

لــه ســندوقی دراوی نێودەوڵــەتی و بــانکی نێودەوڵــەتی بــۆ بونیادنــان و ئاوەدانکردنەوە بۆ تەواوکردنی بنەماکانی بەڕێوەبردنی ئابووری جیهان)).

بۆ ئەوەی رۆڵی داهاتووی ئەم رێکخراوەمان لە بەڕێوەبردنی ئابووری جیهان لەرووی بازرگانیەوە بۆ روون بێتەوە، ئەمانە دەخەینەڕوو:

أ– قەبارەی بەشداریکردنی وڵاتان لە ئەندامێتی رێکخراوەکەی:

زیاتر لە (١٠٠) دەوڵەت ئیمزایان لەسەر بەڵگەنامەی کۆتایی کۆنگرەی مەراکش کردووەو، وا مەزەندە دەکرێت ژمارەی ئەندامەکانی بەر لەکۆتایی دەیەی یەکەمی سەدەی بیست و یەك بگاتە سەدو چل ئەندام، کە بەشێکی گەورە لە ئەندامەکانی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان پێك دەهێنن، کە بەشی خۆی لە ٩٠٪ قەبارەی بازرگانی دەنوێنێ، ئەوە مانای ئەوەیە کە هەر رامیاریەکی رێکخراوەکە بڕیاری لەسەر دەدات ئەوا بەشێوەیەکی کرداری گوزارشت لە ناوەرۆکی سیستەمی بازرگانی جیهانی دەکات، ئەمەش وا دەکات کە جۆرە دابڕانێك بەسەر ئەو وڵاتانە بچەسپێ کە ئەندامی ئەم رێکخراوە نین.

ب–کەمکردنەوەی لایەنی (سەروەری رەها) (السیادە المطلقە) لە دەوڵەتە ئەندامەکان:

کارەکانی رێکخراو تەنها لایەنی بازرگانی شمەك ناگرێتەوە، بەڵکو بازرگانی خزمەتگوزاری و مافەکانی خاوەندارێتی هزری و رێوشوێنی وەبەرهێنان و پەیوەندی لە نێوان بازرگانی و ژینگەش دەگرێتەوەو تەنانەت چالاکیەکانی فراوانتریش دەبێ بۆ ئەوەی رامیاریەکانی بازرگانی وڵاتان و سیستەمی گومرکی وڕێووشوێنی هاوردەنی و پاڵپشتکردنی ناردەنی لەخۆ بگرێت وپێویستە یاسا و رێساکانی دەوڵەتە ئەندامەکان هەموار بکرێ تا

لەگەڵ رامیارییەکانی رێکخراوەکە بگونجێ و هەموو ئەمانە دەبنە هۆیەك بۆ کەمکردنەوەی لایەنی سەروەری رەهای دەوڵەتە ئەندامەکان لە رامیارییەکانی بازرگانی وەك پابەندیەك بۆ بەرژەوەندییەکانی رێکخراوەکە.

ج –سیستەمی کارکردن لە رێکخراوەکە:

سیستەمی کارکردن لە رێکخراوەکە مافی ئەوەی هەیە پێداچوونەوەی رامیاری بازرگانی دەوڵەتە ئەندامەکان و چاودێری پابەند بوونیان بە رێسا و پرەنسیپەکانی پێکهاتەی گات بکات، ئەمەش رێگە خۆش دەکات بۆ ئەوەی رێکخراوەکە رامیاری بازرگانی وڵاتە ئەندامەکان هەڵبسەنگێنێ بۆ ئەوەی ئەوەی بزانێ تا چەند لەگەڵ ئەم رێساو پرەنسیپانە گونجاون و دەرفەتدان بەهەر ئەندامێك بۆ ئەوەی راوێژ لەگەڵ یەکتری بکەن بۆ بەدیهێنانی نزیك بوونەوە لە رامیارییەکانیان و دابینکردنی بەرژەوەندی هەردوولا بەکارکردن بە بنەمای شەفافیەت (روونی و ئاشکرایی).

د– دەسەڵاتەکانی دەزگای چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

دەزگای چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە رێکخراوی بازرگانی جیهانی توانای پێشبینیکردنی هەیە بۆ ئاراستەکردنی سیستەمی بازرگانی جیهانی نوێ، هەروەها کاردەکات پاراستنی مافی دەوڵەتە ئەندامەکان و پاراستنی ئەو پابەندیەی کە بریاری لەسەر دراوە بەگوێرەی رێکەوتنەکانی کە رێکخراو هەیەتی و شایانی باسکردنە حوکمەکانی ئەم دەزگایە بەسەر هەموو لایەنە ناکۆکەکان دادەنرێ و لە دەزگاکەشە چاودێری جێبەجێ کردنی ئەم حوکمانە بکات.

چوارەم-ڕێکخراوی وڵاتانی ناردەنی نەوت(ئۆپێك)
OPEC

ORGANIZATION OF PETROLEUM EXPORTERS CONTRIES

ڕێکخراوی وڵاتانی ناردەنی نـەوت کـە بـە ئۆپێـك (opec)ناسـراوە لـە ساڵی ١٩٦٠ لـە بەغـدا دامـەزرا و لەلایـەن (ئێـران و عێـراق و کوێـت و وڵاتـی عەرەبی سعودی وڤەنزویلا دواتر چەند وڵاتێکی دیکە هاتنە ناو ئەو ڕێکخـراوە وەك:(جـەزائیر ولیبیـا وئیمـاراتی یـەکگرتووی عـەرەب و نایجیریـا و قەتـەر و ئەندەنووسیا و ئیکوادۆر و گابوون) وبارەگای ڕێکخراوەکە ئێستا لە ڤێنایە لە (نەمسا).

وڵاتـانی ئۆپێـك لـەزۆر بـواردا لەیـەك ناچـن و جیاوازیـان لـە ئاسـتی گەشەکردنی ئابووریدا هەیە، هەروەها لە بارەی سروشتی سیستەمی ئابووری و ڕامیـاری و کۆمەلایەتییـەوەش جیـاوازن، کەچـی تـا ڕادەیـەك توانیویـەتی کاریگەری لە سەر بازاڕی نەوتی نێو دەوڵەتی هەبێ، ئەمەش لە میانـەی ئـەو هاوکـاری و هاریکاریکردنـەی کـە لـە نێوانیانـدا هەیـە لـەبوارەکانی، دەسـت بەسەر بەرهەمهێنان و وەبازارخستن و نرخدانانی و دیـاریکردنی سیاسـەتێکی گونجاو بۆ بەرهەمهێنان ونرخدانان.

ئامانجەکانی ڕێکخراوی ئۆپێك:

گرنگترین ئامانجەکانی ئەم ڕێکخراوە کە دەوڵەتە ئەندامەکان دەیانەوێ بەدی بێنن بریتین لە:

١- هەماهەنگی لە ڕامیاری نەوتدا بەتایبەتی ڕامیاری بەرهەمهێنان وڕامیاری نرخدانان وپەنا بردنە بەر باشترین ڕێگا بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان.

٢- هەوڵدان بۆ دانانی نرخێکی گونجاو و دادپەروەرانە بۆ دەرامەتە هایدرۆکاربونییەکان.

٣- پەنابردنەبەر باشترین ڕێگا بۆ دەستەبەرکردنی نرخێکی جێگیر لە بازاڕی جیهانیدا.

٤- دڵنیابوون لە چوونی نەوت بۆ وڵاتە بەکاربەرەکان بەو نرخەی کە لە سەری ڕێکەوتوون و لە بازاڕی جیهانی باوە، وبۆ بە دەستهێنانی دەرامەتی تەواو بۆ پارەدارکردنی پێداویستییەکانی پەرەپێدان، وەبەرهێنان لە کەرتی نەوت، بۆ مسۆگەرکردنی بەرهەمهێنان و بەدەستهێنانی دەسهات.

٥-بەیەکەوە بەستنی وەبەرهێنان لە کەرتی نەوت و بازرگانیکردن بە نەوت کرداری پەرەپێدانی ئابوورییەوە.

هاوسەنگی لە بازاڕی نەوت کارێکی ئاسان نییە، ئەمەش بەهۆی بەرزبونەوەو نزمبونەوە لە نرخی نەوت کە بەزۆری نرخی بەرز دەبێتەوە، ئەمەش یەکێکە لە هۆکارەکان کە بەرژەوەندییەکانی ئەندامانی ناگەنە یەك لە ئۆپێك و زۆربەی جار گرانە هەموویان لە سەر ڕامیاری ڕێکخراوەکە ڕێکبکەون، وناکۆکیەکان بۆ ئەمانە دەگەڕێتەوە :

١- پێویستی ئەو دەوڵەتانەی یەدەگیان کەمە (تا ڕادەیەك کەمە) و ژمارەی دانیشتوانیان زۆرە، وهەروەها پێویستی هەندێ دەوڵەت بونیادنانەوەی ئەوانەی لە ئەنجامی جەنگی زۆرەرە تووشی هاتوون، بۆیە کە ئەم جۆرە دەوڵەتانە پێویستیان بە دەسهاتی زۆرە، ئەمەش وادەکات هەوڵی بەرزکردنەوەی نرخ بدەی، بەڵام دەوڵەتەکانی تری ئەندام لە ئۆپیك کە خاوەنی یەدەگی گەورەن لە نەوت و ژمارەی دانیشتوانیشیان کەمە ئەم دەوڵەتانە لەوە دەترسن نرخ بەرز بێتەوە، بۆ ئەوەی کار نەکاتە سەر دەسهاتیان لە ئایندەدا لە ئەنجامی گەیشتن بە جێگرەوەی نەوت .

٢- پابەندنەبوونی دەوڵەتە ئەندامەکان بەو بەشە بەرهەمهێنانەی کەلەسەری ڕێکەوتوون.

٢- ڕێکخراوە ئابوورییە هەرێمییەکان (ئیقلیمییەکان):

جۆرە ڕێکخراوێکی ئابوری نێودەوڵەتییە لەسەر بنەڕەتی (هەرێمی) لەنێوان ژمارەیەك دەوڵەت دا دامەزراوەو پەیوەندی مێژوویی، یان رامیاری یان کۆمەڵایەتی و دراوسێیەتی لە نێوانیاندا بەهێزەو، واتا ئەم جۆرە ڕێکخراوە لەنێوان ئەو دەوڵەتانەدا دادەمەزرێ کە سروشتی سیستەمی ئابووری و رامیاری و کۆمەڵایەتییان چۆنیەکە یان پلەو پایەی گەشەسەنی ئابوورییان لێك نزیکە.

یەکەم- یەکێتی ئەوروپا: European Union

ئەوروپا بەهۆی جەنگی جیهانی دووەم دووچاری کاولکارییەکی فراوان بوو، لە بارێکی نالەبار دەژیا و باری ئابووری شەڕ وێرانی کردبوو و دوو بەرە لێکی جیاکردبوونەوە (ڕۆژهەڵات لە ژێر چەتری یەکێتی سۆڤێیت و ڕۆژئاوایی

له ژێر چەتری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا). لە هەمانکات دانانی بەربەست لە ڕێگەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوا لە

پاڵ دەست تێوەردانی دەوڵەت لە کاروباری ئابووری، ئەمەش وایکرد، کە قەبارەی بازرگانی دەرەکیان سنووردار بێ. لەسەر ئەورووپا پێویست بوو ڕێگە چارەیەك بدۆزێتەوە، بۆ ڕزگارکردنی لەم بارودۆخە، ئەم چارەسەرییە خۆی لە تەواوکاری ئابووری نێوان وڵاتانی ئەورووپا دەنواند.

تەواوکاری ئابووری ئەورووپا لە ماوەی رابردوودا پێشکەوتنێکی گەورەی بەخۆوە بینی، زۆربەی وڵاتانی ئەورووپا هاوبەشییان لە چەندین گەلەکۆمەکی ئابووری کرد، بۆ نموونە کۆمەڵەی ئەورووپی(EEC) کە سەرەتا تەنها شەش وڵات ئەندام بوون تێیدا، کەچی ئێستا (٢٥) وڵات ئەندامن تێیدا وهەمووشیان وڵاتی ئەورووپین.

وەك ئاماژەی پێدرا وڵاتانی ئەورووپا چەندین گەلەکۆمەکیان دامەزراند، تاوەکو گەیشتنە بازاڕی هاوبەشی ئەورووپا، لەو گەلە کۆمەکانەش:

١- یەکێتی گومرکی کە ناونرا بە (بەنەلۆکس): Benelux کە لە ساڵی ١٩٤٨ دامەزراوە ولەم وڵاتانەپێکهاتووە: بەلجیکا،لۆکسمبۆرگ، هۆلەندا، فەرەنسا وئەلەمانیای ڕۆژ ئاوا وئیتاڵیا .

٢- کۆمەڵەی خەڵوز وپۆڵای ئەورووپی: (European Coal and Steel Community (ECSC کە پەیوەندارە بەهەماهەنگی و بەرهەمهێنان و دابەشکردن وهەموو ئەو کارانەی کە بەو دوو پیشەسازیەوە بەستراوە و هەر لەو شەش وڵاتەی لە خاڵی یەکەم ناویان هاتووە پێکهاتبوو.

ئەم وڵاتانە لە پاریس لە ساڵی ١٩٥١ ئەم ڕێکەوتنەی سەرەوەیان مۆر کرد و هەمان شەش وڵاتی ئاماژە پێکراو پەیوەندییەکانی نێوان خۆیان

گەشەپێدا و دوو پەیماننامەیان لە ساڵی ١٩٥٧ دا لە شاری ڕۆما مۆر کرد، کە ئەمانەن:

١- پەیماننامەی یەکەم پەیوەندار بوو بە دامەزراندنی کۆمەڵەی ئابووری ئەوروپا European Economic Community " EEC" کە دەناسرێت بە (بازاڕی هاوبەشی ئەوروپی) (" European Common Market " ECM).

٢- پەیماننامەی دووەم پەیوەندار بوو بە دامەزراندنی ئاژانسی وزەی ئەتۆمی ئەوروپی (ئیۆراتۆم EURATOM) بۆ لێکۆڵینەوەی هاوبەش و هاوکاری و بەڕێوەبردن لە بواری وزەی ئەتۆمیدا .

هەر دوو پەیماننامە کە لە کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٥٨ کەوتنە بواری کارپێکردن گرنگترین برگەکانی پەیماننامەی ڕۆما کە پەیوەندار بوون بە دامەزراندنی کۆمەڵەی ئەوروپا ئەمانەبوون :

١-نەهێشتنی رەسمی گومرکی و سیستەمی بەشکاری لە نێوان وڵاتانی ئەندام.

٢-یەکخستنی ئەو رەسمە گومرگەی کە وڵاتانی ئەندام بەرامبەر جیهانی دەرەکی دەیسەپێنن ودانانی رامیارییەکی یەکگرتوو لە بواری بازرگانی دەرەکی.

٣- دانانی رامیارییەکی هاوبەش لە بوارەکانی کشتوکاڵ و گواستنەوەدا.

٤- هەڵگرتنی بەربەستەکانی بەردەم گواستنەوەی شمەك و کارگوزاری کار وسەرمایە لە نێوان وڵاتانی ئەندام .

٥-جێبەجێکردنی ئەو رێوشوێنانەی دەبنە هۆی هەماهەنگی رامیارییەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی ئەم دەوڵەتانە.

ڕێکەوتن لەسەر دامەزراندنی بازاڕی هاوبەش ئەوروپا بەسێ قۆناغ و یەك دوای یەك، هەر قۆناغێك چوار ساڵ دەخایێنێت. قۆناغی یەکەم لە ساڵی ١٩٥٨ دەست پێدەکات، ودوا قۆناغیش لەساڵی ١٩٧٠ کۆتایی دێت، ئەگەر

دامەزراندنی بازاڕ لە ساڵی ١٩٧٠ تـەواو نەبوایـە دەتـوانرا بـۆ مـاوەی سـێ سـاڵ ماوەکە درێژ بکرێتەوە ولە ساڵی ١٩٧٣ بە کۆتایی پێ بێت.

ڕێکـەوتنی خـەڵوز وپـۆڵا کـە لـە پـاریس سـاڵی ١٩٥١مـۆرکرا، وهـەردوو ڕێکەوتنی ڕۆمای ساڵی ١٩٥٧، بە بەردی بناغـەی کۆمەڵـەی ئـەوروپا دادەنـرێن، لە ساڵی ١٩٦٧ هـەردوو کۆمەڵـەی ئـابووری ئـەوروپا، لەگـەڵ کۆمەڵـەی خـەڵوز وپۆڵای ئەوروپی وئیوارتۆم، یەکیان گرت وبەناوی کۆمەڵـەی ئـەوروپا، ولەسـاڵی ١٩٦٨ هەڵسـان بـە دانـانی یەکێتییـەکی گـومرگی، لـە نێـوان ئەندامـەکانی بـە گوێرەی ئەوە:

١- یەکجۆر ڕەسمی گومرگ لەسەر هاوردەنی دەرەکی دادەنرێ.
٢- لابردنی هەموو جۆرەکانی باج.
٣- لابردنی هەموو بەربەستێك لە ڕێگەی بازرگانی نێوان وڵاتە ئەندامەکان.
٤- هەڵگرتنی هەموو کۆسپێك لە سەر هاتوچۆی کارو سەرمایە.
٥- دانانی ڕامیارییەکی هاوبەش لە بوارەکانی کشتوکاڵ و گواستنەوە.

ژمارەی ئەندامانی کۆمەڵـەی ئـەوروپا زیـادبوو لـە (٦) ولاتـی ئەنـدام لـە ساڵی ١٩٥٧ بۆ (١٥) وڵاتی ئەندام لە ساڵی ١٩٩٥، لە ساڵی ١٩٧٣ هەریەك لـە وڵاتانی: (دانیمارك ، ئێرلەندە ، بەریتانیا) بوون بـە ئەنـدام و یۆنـان لـە سـاڵی ١٩٨١، و پورتۆگال و ئیسپانیا لە سـاڵی ١٩٨٦، و نەمسـا وفنلنـدە و سـوید لـە سـاڵی ١٩٩٥. و لـە سـاڵی ٢٠٠٤ (١٠) وڵاتـی تـر بـوون بـە ئەنـدام تـا وەکـو ژمارەی ئەندامانی ساڵی ٢٠١١ گەیشتە (٢٧) وڵات، ئەم کۆمەڵەیە لە تشرینی دووەمی ١٩٩٣ وە بە (یەکێتی ئەوروپا) دەناسرێت.

بـــۆ گەیشـــتن بـــە ئامانجـــە ســـەرەکی و گشـــتییەکانی خۆیـــان و بەدەسـتهێنانی یـەکگرتنی ڕامیـاری بـە هێـز، یـەکێتی ئـەوروپا هەڵسـا بـە

دروستکردنی چەند دامەزراوێك کە دەسەڵاتیان لە دەرەوەی سنووری نەتەوایەتی وڵاتە ئەندامەکانیەتی، کە ئەمانەن:

١-کۆمیسیونی ئەورووپی European Commission.

٢-ئەنجومەنی وەزیران Council Of Ministers.

٣-پەرلەمانی ئەورووپی European Parliament.

٤-دادگای دادی ئەورووپی European Court Of Justice.

٥-ئەنجومەنی ئەورووپی European Council.

برگە سەرەکییەکانی پرۆژەی بازاڕی هاوبەشی ئەوروپا بۆ ساڵی ١٩٩٢ لەمانە پێکهاتووە:

١-دانانی پلانێکی کارکردن، کە بە بەڵگەنامەی (پەرتووکی سپی) ناونرا ولە حوزیرانی ساڵی ١٩٨٥ دا دەرچووە. کە ئامانجی تەواوکردنی بازاڕێکی هاوبەشی ئەورووپی یەکگرتوو بوو.

٢-هەموارکردنی پەیماننامەی ڕۆما لەسەر بنەمای ئەو بەڵگەنامە هاوبەشەی ئەورووپیەی کە دەرچوو بوو.

٣- بەربەستی گومرکی و ناگومرگی نوێ لەبەرامبەر وڵاتە ئەندامەکاندا بەرامبەر یەکتری نەسەپێنرێ و لابردنی کۆمەڵێ بەربەست کە دانراون.

٤- بەربەستی نوێ بەسەر بازرگانی نەبینراوی نێوان وڵاتە ئەندامەکانی یەکێتی ئەوروپا دانەنرێ ، بە تایبەتی لە بواری چالاکی بانکەکان، وکۆمپانیاکانی دڵنیایی، و گەشتو گوزار و گەیاندن.

٥- ڕێککەوتن لەسەر مەرجەکانی ئەندامبوون لە یەکێتی ئەوروپا لە داهاتوودا، ئەمەش لەمیانەی ئەو داواکارییەی کە لە لایەن چەند وڵاتێکەوە داوا کراون بۆ ئەوەی ببنە ئەندام.

٦- گۆڕینی سیستەمی یاساکانی بەڕێوەبردنی بانکەکان ودڵنیایی و گەیاندن و پێوەرەکان و کۆچکردن بە سیستەمێکی یاسایی هاوبەش کە لەم بوارانەدا جێبەجێبکرێ و لەهەموو ولآتانی ئەندام، ئەمەش لە ڕێگەی دادگای دادی ئەوروپییەوە دەبێت.

٧- کردنەوەی سنووری نێوان یەکتر بۆ ئازادی گواستنەوەو هاتوچۆی تاکەکان وشمەك وکارگوزاری وسەرمایە لە نێوان دەوڵەتە ئەندامەکان.

٨- دیاریکردنی هەڵوێستێکی یەکگرتووی ولآتە ئەندامەکان بەرامبەر زۆر لە پرسەکان وەك (رامیاری کشتوکاڵ و بازرگانی کارگوزارییەکان لە ڕێکخراوی بازرگانی نێودەوڵەتی).

پەیماننامەی ماستریخت:

پەیماننامەی ماستریخت کە سەرکردەی ولآتانی یەکێتی ئەوروپا لە کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٩١ لەسەری ڕێککەوتوون بەگرنگترین لادان دادەنرێ کە ڕێڕەوی یەکێتی ئەوروپی لەساڵی ١٩٩٢وە و تاوەکو ئێستا و داهاتووش دەست نیشان دەکات پێوەر و هەنگاوی ئاشکراو دیایکراو و قۆناغی راستەقینەی دانانی تەواوکاری نەختیینەیی خۆی لە دەرکردنی دراوێکی نوی بە ناوی (**یۆرو** Euro) دەبێتەوە.

دووەم-هاوبەندی دەوڵەتەکانی باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا(ئاسیان):

ئاسیان لە ئەنجامی کۆمەڵێك هۆکارو بارودۆخ کە ولآتە ئەندامەکانی ئێستای هاندا بۆ دامەراندنی پێك هات، لە ساڵی ١٩٦٧ لە بانکۆك (تایلاند) کۆبوونەوەیەك لەنێوان ولآتە ئەندامەکان بەسترا لە سەر ئاستی وەزیرانی دەرەوە وبڕیارنامەیەکیان دەرکرد کە بە**(بڕیارنامەی بانکۆك)** ناسرا،

بــەخاڵێکی وەچــەرخانی گــەورە دادەنــرێ لــە پەیوەندییــەکانی هاوکــاری هەرێمایەتیدا. ئەم هاوبەندییە پێکهاتووە لە وڵاتانی (برونای و ئەندەنووسیا و مالیزیــا و فلــبین و ســەنگافورا و تایلانــد)، هەرچــەندە ئــەم هاوبەندییــە پێکهاتەیەکی رامیاریە کەچی لە ساڵی ١٩٧٧ بڕیاری دامەزراندنی بازاڕێکی هاوبەشی فراوان و گەورە کە دەتوانرێت بەشێوەیەکی باش و بازرگانی بکاتــە ئامرازێکی چالاك بۆ هاندانی گەشەپێدانی ئابووری .

ئامانج و مەبەستەکانی رێکخراوی ئاسیان:

بڕیارنامەی دامەزراندنی ئاسیان ئامانجـەکانی رێکخـراوی بـەم خاڵانـە دیاری کردووە :

١. زیــادکردن و پاڵپشــتیکردنی پەرەســەندن ئــابووری و پێشــکەوتنی کۆمەڵایەتی و بوژاندنەوەی رۆشنبیری.
٢. هەوڵدانی هاوبـەش لەســەر بنـەمای گیانی یەکسانی و گەیانـدنی بـە گەلانی ناوچەکە بە کۆمەڵگەیەك کە بوژانەوەو ئاشـتی تێدا بەرقـەرار بێت.
٣. کارکردن لەپێناو دابینکردنـی ئاشـتی و چەسپاندنی سـەقامگیری لـە ناوچەکەدا، ئەویش لەرێگەی پابەنـدبوون بـەو یاسـا نێودەوڵەتیانـەی هەیەو کە پەیوەندیی نێوان دەوڵەتان دیاری دەکات و پابەند بوون بە رێساو بنەماکانی نەتەوە یەکگرتووەکان.
٤. هەماهەنگی و هاوکاری لەو بابەتانەی کە گرنگیەکی هاوبەشیان هەیـە لــــە لایــــەنی ئــــابووری کۆمەڵایــــەتی و رۆشــــنبیری و زانســــتی و کارگێڕییەوە.

٥. گرنگیدان بە هاوکاری ئاڵوگۆڕکردن لەبوارەکانی مەشقکردن و لێکۆڵینەوەو فێرکردن و پسپۆڕییە هونەرییەکان و رێکخستن و هەماهەنگی لە پێناوی بەدەستهێنانی دەستکەوتی باشتر لە بوارەکانی کشتوکاڵی و پیشەسازی و فراوانکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی.

٦. جەختکردن لەسەر بەکارنەهێنانی بنکە سەربازییەکانی بیانی کە بەشێوەیەکی کاتی لە وڵاتانی ناوچەکە هەن بەشێوەیەکی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە دژی هیچ دەوڵەتێك لە دەوڵەتەکانی هاوبەندییەکە بەکار نەهێندرێت کە کار لە سەربەخۆیەتی و سەروەری دەوڵەتەکە بکات یان کاریگەری لەسەر پەرەسەندنی نیشتمانی هەبێ.

دوارۆژی ئاسیان:

بۆ ئەوەی ئاسیان ئەو ئامانجانە بەدی بێنێ کە لە پێناویدا دامەزراوە، پرۆگرامێکی داناوە پێی دەگوترێ (تێڕوانینی ئاسیان لە ساڵی ٢٠٢٠) کە لەم خاڵانەی خوارەوە پێکهاتووەو لەسەر ئاسیان پێویستە جێبەجێی بکات تا بتوانێ ئامانجەکانی بەدەست بێنێ:

١- پارێزگاریکردنی سەقامگیری دارایی و سەقامگیری لە ئابووری هەمووەکی لەرێگەی هاندانی راوێژکاری نزیك لەبواری رامیاری دارایی و رامیاری ئابووری هەمووەکی .

٢- بۆ بەرەوپێش بردنی تەواوکاری ئابووری و هەماهەنگی لە میانەی گرتنەبەری ئەم ستراتیژییە گشتیانەی گشتی خوارەوە :- جێبەجی کردنی

تـەواو لـە ناوچـەی بازرگـانی ئـازادی ئاسـیان و پەلـەکردن لـە ئـازادکردنی بازرگانی خزمەتگوزاری، و پێکهێنـانی ناوچـەکی وەبـەرهێنانی. ئاسـیان لـە ساڵی ٢٠١٠ و ئازادی گواسـتنەوەی هاتنـە نـاوەوەی وەبـەرهێنان لـە سـاڵی ٢٠٢٠ زیاترکردن و فراوانکردنی هەماهەنگی لەگەڵ رێکخـراوە هەرێمییـەکانی تر کە هەن یان تازە پەیدابوون.

٣- هاندانی کەرتەکانی پرۆژەی بچوك و ناوەندی نوێ و کێبڕکی لەگەڵ ئاسـیان کە بەشداری دەکات لە بوژانەوەی پیشەسازی و لێهاتوو لە ناوچەکەدا.

٤- پەلـەکردن لـە هاتنـە نـاوەوەی ئـازادی پسـپۆریەکان و خزمـەتگوزاری تـر لەناوچەکەدا.

٥- هاندانی ئـازادکردنی کـەرتی دارایی و هەماهـەنگی بـەهێز لـە بـازاڕی دراو و دارایی دا، و باج و دڵنیایی و بابەتی گومرگی، سەرباری راوێژ کردنـی بـەهێز لە ڕامیاری دارایی و ڕامیاری ئابووری هەمووەکی.

٦- پەلەکردن لە پێشخسـتنی زانسـتی و تەکنـەلۆژی و لەوانـەش تەکنـەلوجیای زانیاری لە رێگەی دامەزراندنی تۆڕی زانیاری تەکنەلۆژیی هـەرێمی و بنکـەی پێشکەوتوو بۆ ئاسانی بڵاوکردنەوە و گەیشتن بە داتا و زانیارییەکان.

٧- پێکهێنانی رێکخستنی پەیوەنـدار بـە کـەرتی وزە و کـەرتی کارەبـا و گـازی سروشتی و ئاو لە چوارچێوەی ئاسـیان لـە رێگـەی تـۆڕی وزەی ئاسـیان و بۆڕییەکانی گواستنەوەی گاز و بۆڕی گواستنەوەی ئاو لە ئاسیاندا، هاندانی هەماهەنگی لـەبواری وزەی بەدەسـت هـاتوو، شـان بـە شـانی پێشـکەوتنی سەرچاوەی وزەی نوێ و تازە پەیدابوو.

٨- دابینکردنـی ئاسایشـی خـۆراك و کێبڕکێـی نێـو دەوڵـەتی لەسـەر خـۆراك و کشتوکاڵ و بەڕێوەبردنی دارستان و گفتوگۆو بوژاندنەوەی بەردەوام.

٩- دابینکردنی خواستی زیادبوو (گەشەکردوو) لەسەر ژێرخان و گەیاندنی پێشکەوتوو لە ڕێگەی پێشخستنی تۆڕی ڕێگەی پێشکەوتوو تەواوکار لەچوارچێوەی ئاسیان ورێگە خۆشکردن لەبەردەم پیشکەوتنی تەکنۆلۆژیا لەبواری گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیاری و هاندانی ڕامیاری ئاسمانی کراوەو پێشخستنی گواستنەوەی فرە ڕێگاکان و ئاسانکاری تێپەڕینی کالای تەواوکەر لە تۆری گەیاندنی بێ تەلدا.

١٠- چاکردن و گەشەپێدانی دەرامەتی مرۆیی لە هەموو کەرتە ئابوورییەکان لە ڕێگەی چاککردنی فێرکردن و بەرزکردنەوەی شارەزایی و تواناکان و مەشقپێکردنیان.

هەندی ئەزموونی تەواوکاری ئابووری دیکە لە وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان:

ئەو سەرکەوتنەی ئەورووپا لە ئەزموونی خۆیان کاریگەری تەواویان هەبوو لە هاندانی وڵاتە دواکەوتووەکان، بۆ ئەوەی چەندین گەلەکۆمەکی جۆربەجۆر لەبوارە جیاوازەکان ببەستن وەکو ڕێگایەك بۆ هاندانی بوژانەوەی ئابووری، ئەمەش گەر لە کیشوەری ئاسیا یان ئەفریقیا یان ئەمەریکای لاتینی بێ و بەکورتی باسی بەشێك لەو گەلە کۆمەکیانە دەکەین جا سەرکەوتوو بووبن یاخود پاشەکشەیان کردبێ لەوانە:

یەکەم–ڕێکخراوی بازرگانی ئازاد لە وڵاتانی ئەمەریکای لاتینی (لافتا):

ئەم ڕێکخراوە لەلایەن مەکسیك و کۆمەڵێك لە وڵاتانی ئەمەریکای لاتینیەوە دامەزرا، هەروەها ئەم ڕێکخراوە کۆمەڵێ لقی لێ پەیدا بووە، کە هاوپەیمانی (ئاندین) یەکێکە لەوانەی کە لە ساڵی ١٩٦٩ کە لە هەریەکە لە بۆلیفیا ئەکوادۆر و تشیلی کۆلۆمبیاو پیرۆ دامەزراوە، وا پێشبینی لەم هاوپەیمانە دەکرێ کە پەلە لە تەواوکاری ئابووری کراو بازارێکی هاوبەشی

دامـەزرێنێ، کەچـی ڕێکخـراوی تـەواوکاری ئـابووری ئەمـەریکای لاتـینی (لایـا) هەڵوەشایەوەو لە جێگە هاوپەیمانیەتی (ئاندین) لەساڵی ١٩٨٠دا.

دووەم – بازاڕی هاوبەشی قوچەکی (مخروط) باشوور:

ئەم بازاڕە لەلایەن ئەرجنتین و بـەرازیل و پـاراگوای وئۆرگـوای لـە سـاڵی ١٩٩١ دامەزرا و لەساڵی ١٩٩٥ بۆتە یەکێتیەکی گومرگی لە ساڵی ١٩٩٦ بۆلیڤیـا و شیلی بوونە ئەندام تێیدا.

سێیەم – کۆمەڵەی ئابووری وڵاتانی ڕۆژئاوای ئەفریقیا:

ئـەم کۆمەڵەیـە لـە (مـایو) لـە سـاڵی (١٩٧٥) دامـەزرا، کـە ١٨ دەوڵـەتی ئەفریقی لە خـۆ دەگـرێ، ئـەو کۆمەڵەیـە بـۆ دەسـتەبەرکردنی کۆمـەڵێك ئامـانج هەوڵ دەدات لەوانە بۆ دەستەبەرکردنی ئازادی گواستنەوە و سـەرمایەو سـامان و شمەك و خزمەتگوزاری لە نێوان دەوڵەتە ئەندامـەکان، هەماهـەنگی لـە نێـوان وڵاتەکان لە بواری ڕامیاری کشتوکاڵی و ئەو پرۆژانەی داهاتی هاوبەشیان هەیـە، هەروەها لەبواری لێکۆڵینـەوەی کشـتوکاڵی و دەرامەتـە ئاوییـەکان و هۆیـەکانی گواستنەوەو وزە، نەیتوانی ئەم ئامانجانە بەدی بێنێ تەنها چـەند شـتێکی کـەم نەبێت.

چوارەم – ڕێکخراوی الایجاد:

بریتییـە لـە دەسـتەی مـیری بـۆ پەرەپێـدانی بیابـان و لـە سـاڵی ١٩٨٦ دامـەزرا، دواتـر لەسـاڵی ١٩٩٥گـۆڕا بـۆ دەسـتەی مـیری بـۆ پەرەپێـدان و ئـەم دەوڵەتانـە لـەخۆ دەگـرێ (جیبـۆتی، وئـەریتریا، ئەسـیوپیا، کینیـا ، ئۆگەنـدا، سۆماڵ، سـودان، تـەنزانیا، ڕوانـدا، بۆرونـدی) بـە شـێوەیەکی گشـتی ئامـانجی پەرەپێدانی ئابووری دەوڵەتە ئەندامەکانە.

-کۆسـپەکانی سـەرنەکەوتنی گەلەکۆمـەکی ئـابووری لـە وڵاتـانی تازەپێگەیشتوودا:

١– سوودەکانی دەستکەوتووی تەواوکاری ئابووری بەشێوەیەکی یەکسان لەنێوان وڵاتانی ئەندام دابەش ناکرێ، چونکە ئەو وڵاتانەی کە زیاتر پێشکەوتوون ئەوان زۆربەی سوودەکان وەردەگرن، بۆیە وڵاتانی دواکەوتووتر هەوڵ دەدەن لەم گەلە کۆمەکییە بکشێنەوە بەمەش هەوڵی تەواوکاری ئابووری هەرەس دێنێ.

٢– زۆربەی وڵاتانی دواکەوتوو حەز ناکەن واز لەبەشێك لەو سەروەریە بێنن کە بە دەستیان هێناوە و بیدەن بە دەسەڵاتی گەلەکۆمەکیەکەی کە دەسەڵاتەکەی هەموو سنوورێکی نەتەوەیی دەوڵەتە ئەندامەکان دەبڕێ، هەروەك تەواوکاری ئابووری سەرکەوتوو وا دەخوازێ .

٣– کەموکورتی لە رێگاکانی گواستنەوەو گەیاندنی نوێ و باش لە نێوان وڵاتە ئەندامەکان.

٤– کێبڕکێکردن لەسەر هەمان بازاڕی جیهانی بۆ ناردنی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان بۆ وڵاتە ئەندامەکان.

٥– دووری لەماوەی نێوان دەوڵەتە ئەندامەکان.

پرسیارەکانی بەشی شەشەم

١. ئامانجی سندوقی نێو دەوڵەتی چیە؟
٢. ئەو ڕێوشوێنانە چین کە لەلایەن سندوقی نێو دەوڵەتی دەگرێتە بەر بۆ بەدەست هێنانی ئامانجەکانی ؟
٣. پێناسەی بەش بکە ؟ ئەو مەرجانە چین بۆ دیاریکردنی بەشی دەوڵەت لە سندوقی دراوی نێودەوڵەتی؟ چۆن بەشی دەوڵەتی ئەندام دیاری دەکری ؟
٤. کارگێری سندوقی نێودەوڵەتی لەچی پێك دێت؟
٥. ئامانجی بەنکی نێودەوڵەتی چیە ؟ وە ئەو ڕێگایانە چین کە دەیگرێتەبەر ؟
٦. ئەو ڕێگایانە چین کە بانك دەیگرێتەبەر بۆ قەرز پێدان؟
٧. کارەکانی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی چیە ؟
٨. چۆن دەزگای ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی کاردەکات ؟
٩. پەیکەری ڕێکخستنی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی چیە ؟
١٠. ڕۆڵی داهاتووی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی چییە؟
١١. مەبەست لە دامەزراندنی ڕێکخراوی دەوڵەتە نەوت فرۆشەکان چییە؟ رامیاریان چییە؟ ئامانجی ئۆپێك چیە؟
١٢. خاڵە ناکۆکەکانی نێوان وڵاتانی ئۆپێك چییە؟
١٣. برگەکانی پەیماننامەی رۆما (یەکێتی ئەوروپا) چییە؟
١٤. یەکێتی ئەوروپا لە زۆر دامەزراوە پێکهاتووە چین ؟
١٥. ئامانجی یەکێتی ئەوروپا چیە ؟
١٦. پرۆژەی بازاڕی هاوبەشی ئەوروپا لەساڵی ١٩٩٢ لە چ پێك دێت ؟
١٧. ڕێکەوتنی ماستربیخت گەیشتە کوێ ؟
١٨. ئامانجی ڕێکخراوی ئاسیان چیە ؟
١٩. پێویستە ڕێکخراوی ئاسیان چی بکات تا بەدەوری خۆی هەڵبستی ؟
٢٠. هەندێ لە ئەزموونەکانی تەواوکاری ئابووری لە وڵاتە دواکەوتووەکان بژمێرە.
٢١. کۆسپەکانی بەردەم سەرکەوتنی گەلەکۆمەکی ئابووری لە وڵاتە دواکەوتووەکان چین ؟

سەرچاوەکانی بەشی شەشەم

١. د . عبدالله الطاهر و د . موفق علـي الخليـل، النقـود والبنـوك والمؤسسـات الماليـة ، الطبعة الاولى، مركز يزيد للنشر، الكرك ، ٢٠٠٤ .

٢. د . محمود يونس ، اقتصاديات دولية ، الدار الجامعية ، الاسكندرية ، ٢٠٠٧ .

٣. علي عبدالفتاح شرار ، الاقتصـاد الـدولي : نظريـات و سياسـات ، الطبعـة الاولى ، دار المسيرة للنشر والتوزيع والاعلان ، عمان ، ٢٠٠٧ .

٤. ماخوذ من الانترنيت : الموقع :
www.study4uae.com/vb/showthread.php?t=3988

٥. ماخوذ من الانترنيت : الموقع :
http://ar.wikipedia.org/w/index.php?title

٦. ماخوذ من الانترنيت : الموقع:

٧. د. مصطفى السفاريني : ماخوذ من الانترنيت : الموقع: www.arabsino.com

٨. ماخوذ مـن الانترنيـت : الموقـع: Terms Of Reference And Guidelines For The Organization Of Asean Committees In Third Countries .

٩. www.asean.org

١٠. ماخودمن الانترنيـت: الموقـع: Asean Vision 2020.،Asean Secretariat www.asean.org

لیستی زاراوەکان

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
Economics	علم الاقتصاد	زانستی ئابووری
Public Finance	المالية العامة	دارایی گشتی
Political Sciences	العلوم السياسية	زانستە رامیارییەکان
The Science Of Law	علم القانون	زانستی یاسا
Statistics	علم الاحصاء	زانستی ئامار
Function	الوظيفة	ئەرك (پۆست)
Allocation Function	وظيفة التخصيص	ئەرکی تەرخانکردن
Social Welfare	رفاهية المجتمع	خۆشگوزرانی کۆمەڵگە
Optimum Function	التخصيص الامثل	تەرخانکردنی نمونەیی
Maximum Social Gain	اقصى كسب للمجتمع	بەرزترین دەسکەوت بۆکۆمەڵگە
Social Costs	التكاليف الاجتماعية	تێچوونە کۆمەڵایەتییەکان
Social Benefits	المنافع الاجتماعية	کەڵکە کۆمەڵایەتییەکان
Net Social Gains	صافي مكاسب المجتمع	دەسکەوتە کۆمەڵایەتیەکان
Distribution Function	وظيفة التوزيع	ئەرکی دابەشکردن
Redistribution	اعادة التوزيع	دووبارە دابەشکردن
Stabilization Function	وظيفة الاستقرار	ئەرکی سەقامگیری
Stagflation	التضخم الركودي	هەڵاوسانی داکێشاوی
Growth Function	وظيفة النمو	ئەرکی گەشەکردن
Economic Growth	النمو الاقتصادي	گەشەی ئابووری
Growth Of Economic Resources	نمو الموارد الاقتصادية	گەشەکردنی سامانە ئابوورییەکان
Technical Change (Progrss)	التغير (التقدم) التكنولوجي	گۆڕانکاری (پێشکەوتن) تەکنەلۆژی
Public Wants	الحاجات العامة	پێداویستی گشتی
Private Wants	الحاجات الخاصة	پێداویستی تایبەت
Private Goods	السلع الخاصة	شمەکی تایبەت

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
Public Goods	السلع العامة	شمەکی گشتی
Market Failure	فشل السوق	هەرەسهێنانی بازاڕ
Rival Consumption Principle	مبدا التنافس في الاستهلاك	بنـــەمای کێبڕکـــێ لــــە بەکارهێنان
Exclusion Principle	مبدا الاستبعاد	بنەمای لا بردن
Public Expenditure	النفقات العامة	خەرجیە گشتییەکان
Multiplier	المضاعف	دووهەندە
Accelerator	المعجل	بەپەلە
Public Revenues	الايرادات العامة	دەسهاتی گشتی
The Domin Revenues	دخل املاك الدولة	داهاتی موڵکانەی دەوڵەت
Portfolio	المحفظة المالية	جانتا
Taxation،Taxes	الضرائب	باج ، باجەکان
Financial Contract	العقد المالي	گرێبەستەی دارایی
Taxpayer	المكلف (دافع الضريبة)	باجدەر
Direct Taxes	الضرائب المباشرة	باجی ڕاستەوخۆ
Indirect Taxes	الضرائب غير المباشرة	باجی نا ڕاستەوخۆ
Flat Tax Rate	سعر الضريبة النسبي (الخط المستقيم)	نرخـی ڕێـژەیی بـاج (هێڵـی ڕاست)
Tax Aoidance	التجنب الضريبي	خۆ لادان لە باج
Tax Evasion	التهرب الضريبي	ڕاکردن لە باج
Duties	الرسوم	رەسم
Public Loans(Borrowing)	القروض العامة	قەرزی گشتی
Disposable Income	الدخل التصرفي (الدخل القابل للتصرف)	داهاتی خولاو (داهاتی ئامادە بۆ خەرج)
Deflationary Effects	الاثار الانكماشية	ئاسەواری داکێشراو
Progressive Taxes	الضرائب التصاعدية	باجی هەڵکشاو
Infant Industreis	الصناعات الوليدة او الناشئة	پیشەسازی تازە دامەزراو
Inflationary Effects	الاثار التضخمية	ئاسەواری هەڵاسانەوە
Public Budget	الموازنة العامة	بودجەی گشتی

پێرست